

NXOPAXOPO WA VUTLHOKOVETSERI BYA J.M. MAGAISA

hi

JULIA NXUMALO

DYONDZO YO FIKELELA SWILAVEKO SWA

DIGIRI YA "MASTER OF ARTS"

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

eka

"FACULTY OF ARTS"

EYUNIVHESITI YA N'WALUNGU

MULETERI : Prof N.C.P GOLELE
LEMBE : 2000

NXOPAXOPO WA VUTLHOKOVETSERI BYA J.M. MAGAISA

by

JULIA NXUMALO

SUBMITTED IN FULFILMENT OF THE REQUIREMENTS

FOR THE DEGREE OF

MASTER OF ARTS

2000

in the

DEPARTMENT OF XITSONGA

in the

02/34901

FACULTY OF ARTS

AT THE UNIVERSITY OF THE NORTH

SUPERVISOR : Prof. N.C.P GOLELE
YEAR : 2000

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa **NXOPAXOPO WA VUTLHOKOVETSERI BYA J.M. MAGAISA** i ntirho lowu nga wa mina, matsalwa lama tirhisiweke ni ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

DECLARATION

I declare that **NXOPAXOPO WA VUTLHOKOVETSERI BYA J.M. MAGAISA** is my own work and that all sources I have used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete reference.

XINKHENSO

Ndzi tlangela ni ku khensa Profesa N.C.P. Golele, muleteri ni makomba-ndlela wa mina eka dyondzo leyi, loyi hi vutivi bya yena a ndzi khutazeke ni ku ndzi letela hi mfanelo eka dyondzo leyi. **A wu ndzi helelanga mbilu mhani, ku dya hi ku engeta.**

Ndzi khensa Tat. H.T. Mashele, Tat. M.J. Mona ni valeteri-kulorhi eka ndzawulo ya Xitsonga ni tindzawulo letin'wana ta tindzimi ta Xintima eYunivhesiti ya N'walungu lava ndzi pfunekhi ku ndzi lomba tin'wana ta tibuku leti ndzi ti tirhiseke eka ndzavisiso lowu. Ndzi tlhela ndzi va khensa eka vutivi lebyi va ndzi phemeleke byona ni ku ndzi khutaza hi marito ya vona.

Ndzi khensa tata wa vananga Nicholas Elijah Nxumalo loyi a ndzi hlohloteleke ku va ndzi endla ndzavisiso lowu. U nga karhali Ndhwandhwe, Mkhantshwa, Mungoni wa tintswalo ni nsovo lowu tlhandlekeriweke hi nsaso ni ku hanana.

Ndzi khensa mavondlo ya mina Mashudu, Mahlori na Nsuku lava ndzi yiveke rirhandzu ni nkarhi wa ku va na vona hikokwalaho ka ku va ndzi hundzuke mana wa tibuku. Ndzavisiso lowu i makwenu wa n'wina, n'wi vukarheni.

Ndzi khensa hahani wa vana va mina Duduzile N. Mgwenya ni nuna wa yena Tat. B. Mgwenya lava ndzi hlayiseleke Nsuku n'wananga loko ndza ha yisa emahlweni dyondzo leyi. Vo fana na n'wina a va talanga. Mi nga yi lahli, mbilu yoleyo.

Ndzi khensa vanghana va mina Man. D.L Mokitimi na Man. P.S Godi lava ndzi khutazeke hi swikhongelo swa vona ni hi marito yo seketela. Vamanana yanani emahlweni ni xikhongelo.

Ndzi khensa buti H.A. Machete na sesi Elizabeth Mahloko lava hi ntokoto wa khomphuyuta va ndzi thayipeleke ndzavisiso lowu hi vuxongi byo khatisa.

Ndzi khensa Yunivhesiti ya N'walungu, va ka M-net na va C.S.D ku va va ndzi pfunile hi mali eka dyondzo leyi.

Eka hinkwaswo ndzi khensa Xikwembu, Yehovha Yire loyi a ndzi phameleke vutomi ni vutivi byo va ndzi endla ndzavisiso lowu. Masungulo ya vutlhari i ku chava Yehovha.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to :

Prof N.C.P Golele, my supervisor, for her patience, encouragement, ideas, constructive criticism and unselfish guidance towards the fulfilment of this study. **A wu ndzi helelanga mbilu mhani. Ku dya hi ku engeta.**

Mr H.T. Mashele, Mr M.J. Mona, other colleagues in the department of Xitsonga and other Departments of African Languages at the University of the North for sharing their knowledge and for moral support and also assisting me with some of the references I have used for this study.

My dearest husband Nicholas Elijah Nxumalo for encouraging me to embark on this research. Do not tire Ndhwandhwe, Mkhantshwa, Mungoni who is filled with mercy and kindness which are coupled with unselfishness.

My precious daughters Mashudu, Mahlori and Nsuku for their perseverance when I deprived them of a mother's love and attention when I was busy with this study. This research is your brother or sister, accept it.

My sister - in - law Duduzile N. Mgwenya and her husband B. Mgwenya for taking care of my youngest daughter Nsuku during the course of this study.

My beloved friends Ms D.L Mokitimi and P.S Godi for their prayers and encouragement towards this study. Continue to pray without ceasing.

Mr H.A. Machete and Miss Elizabeth Mahloko for their expertise in typing this dissertation.

The University of the North, M-net and C.S.D. for financial assistance towards the cost of this study.

Above all, my thanks go to my Father in heaven, Jehova Jairo who provided me with life, strength and knowledge to do this work. "The beginning of all wisdom is the fear of the Lord".

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa dyondzo leyi i ku xopaxopa vutlhokovetseri bya J.M. Magaisa hi kongomisa eka nkongomelo, hungu ni timotifi leti a tsalaka ha tona, xikan'we ni ku kombisa mapaluxelo ya yena ya hungu.

Ndzima yo sungula i yo angarhela. Eka yona ku kombisiwa xikongomelo, nsusumeto lowu nga hi swiyenge swimbirhi, ku nga mbalango wa matsalwa ya vutlhokovetseri ya Xitsonga ni mbalango wa mintirho ya mindzaviso ya vutlhokovetseri eka Xitsonga ni le ka tindzimi tin'wana ta Xintima laha Afrika-Dzonga. Kona eka ndzima leyo sungula ku kombisiwa maendlelo eka dyondzo leyi, maavanyiselo ya dyondzo leyi, xikan'we ni nhlamuselo ya matheme ya nkoka lama tirhisiwaka eka dyondzo leyi.

Ndzima ya vumbirhi yi kombisa matimu ya mutsari, nkucetelo eka vutsari bya yena, mfambelano wa matsalwa ni nkoka wa mavito ya matsalwa lama hlawuriweke ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987). Eka mfambelano wa matsalwa ku kombisiwa vuxaka exikarhi ka vutlhokovetseri bya Magaisa (1981, 1987) eka matsalwa hamambirhi. Ku tlhela ku kombisiwa vuxaka exikarhi ka vutlhokovetseri bya Magaisa ni vatsari van'wana vo fana na W.Z. Nkondo (1989), B.H.M. Mashele (1982), B.J. Masebenza (1982), G.S. Mayevu (1988) na M.M. Marhanele (1978). Leswi swi endleriwa ku va hi veka ntirho wa Magaisa (1981, 1987) exikarhi ka vatlhokovetseri van'wana va Xitsonga.

Eka ndzima ya vunharhu ku xopaxopiwa vutlhokovetseri bya Magaisa (1981, 1987) ku kongomisiwa eka nkongomelo, hungu ni timotifi leti a tsalaka ha tona. Minkongomelo ni hungu eka vutlhokovetseri bya Magaisa swi aviile hi swiyenge swa kaye, ku nga (1) mbilelo hi tlhelo ra tipolitiki, ni hi tlhelo ra mikhuva ya vanhu yo biha, (2) vutlhokovetseri bya ta ku rhula, (3) bya ku ndhundhuzela, (4) bya ta rirhandzu ni vukati, (5) bya ta vukhongeri, (6) bya ta vudyuhari ni rifu, (7) bya nkarhi, (8) bya ta ntumbuluko ni (9) vutlhokovetseri bya ta vutomi hi ku angarha.

Eka ndzima ya vumune ku xopaxopiwa vutlhokovetseri bya Magaisa (1981, 1987) ku kongomisiwa eka mapaluxelo ya yena ya hungu. Laha ku kombisiwa ndlela leyi a tirhisaka ha yona xigego ni timotifi ta marito. Magaisa u tirhisa xigego hi ndlela yo khuma, hileswaku xigego tanihi xigaririm xo karhi, ni hi ndlela yo anama, hileswaku xigego lexi katsaka swigaririm leswin'wana swo fana ni xihlambanyiso, xiyimelo ni xikhomela-vito, vuyimeri, vumunuhuhati, xivulavulelo ni xivuriso. Eka maendlelo lawa mutsari u tirhisa ririmi hi ndlela yo hlawuleka swinene leyi hambaneke ni ya matirhiselo ya ririmi ya masiku hinkwawo. Leswi hi swona swi hlawulekisaka Magaisa ni

vutlhokovetseri bya yena.

Ndzima ya vunlhanu i yo dlayiseta dyondzo ley. Eka yona ku kombisiwa leswi kumiweke ni ku voniwa eka dyondzo ley, ni swibumabumelo swa muxopaxopi.

SUMMARY

The aim of this study is to evaluate the poetry of J.M. Magaisa (1981, 1987) with special reference to theme, subject-matter and motifs, as well as to show his mode of expression.

Chapter one outlines the background of the research, the aim and motivation for the study. The motivation is subdivided into two sections. The first section deals with a survey of Xitsonga poetry publications and the second section is the survey of research done on the Xitsonga poetry and on the poetry of other African languages of South Africa. This chapter also shows the methodology, the scope and definition of critical terms which are significant in this study.

Chapter two outlines the biography of the author, the genesis of his work, intertextuality and also the significance of the titles of the anthologies **Mihloti** (1981) and **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987) which are selected for this study. In intertextuality we examine the interrelatedness of Magaisa's Poetry in his two anthologies **Mihloti** (1981) and **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987). We also examine the interrelation between Magaisa's poetry and the poetry of other poets, such as W.Z Nkondo (1989), B.H.M. Mashele (1982), Masebenza B.J. (1982), G.S. Mayevu (1988) and M.M. Marhanele (1978) for reason of placing Magaisa's poetry in context.

Chapter three is a critical evaluation of the themes, subject-matter and motifs which characterise Magaisa's poetry (1981, 1987). In this study Magaisa's poetry has yielded nine categories as far as theme and subject-matter is concerned. These are political protest and protest against unacceptable human behaviour, peace, praise, love and marriage, religion, old age and death, time, nature and also life in general.

Chapter four is a critical evaluation of the modes of expression in Magaisa's (1981, 1987) poetry. This includes the use of metaphor in the broad and narrow sense. In the narrow sense, Magaisa uses metaphor as a figure of speech. In the broad sense the metaphor embraced other figures of speech such as simile, synecdoche and metonymy, symbolism, personification, idiom and proverb. In this manner of expression language is used or manipulated in a complex and special way different from everyday use for special effect. This distinguishes Magaisa's writing.

Chapter 5 is a general conclusion which indicates the findings of the research and makes recommendations for further research.

DEDICATION

This dissertation is dedicated to:

My husband Nicholas Elijah Nxumalo
Our daughters Mashudu, Mahlori and Nsuku
My mother N'wa-Mugovela Christina Chawane
My grand-mother N'wa-Mavhuvuyana Esther Sibuyi

XIFUNDZHO

Disethexini leyi yi fundzha vanhu lava landzelaka:

Nkatanga Nicholas Elijah Nxumalo
Vana va hina va tintombhi Mashudu, Mahlori na Nsuku
Mana wa mina N'wa-Mugovela Christina Chawane
Kokwa wa mina N'wa-Mavhuvuyana Esther Sibuyi

NDZIMA YA 1

1.1	MANGHENELO	1
1.1.1	XIKONGOMELO.....	1
1.1.2	NSUSUMETO.....	1
1.1.2.1	MATSALWA YA VUTLHOKOVETSERI YA XITSONGA.....	1
1.1.2.2	MINTIRHO YA NDZAVISISO YA VUTLHOKOVETSERI LEBYI ENDLIWEKE EKA XITSONGA NI LE KA TINDZIMI TIN'WANA TA XINTIMA.....	2
1.2	MAENDLELO EKA DYONDZO LEYI.....	5
1.3	MAAVANYISELO YA DYONDZO LEYI.....	5
1.4	NHLAMUSELO YA MATHEME YA NKOKA EKA DYONDZO LEYI.....	6
1.4.1	MATSALWA (LITERATURE).....	6
1.4.2	MATSALWA NI LINGWISTIKI (LITERATURE AND LINGUISTICS).....	9
1.4.3	NXOPAXOPO WA MATSALWA (LITERARY CRITICISM).....	11
1.4.4	SWIPIMELO EKA NXOPAXOPO WA MATSALWA (PRINCIPLES OF LITERARY CRITICISM).....	12
1.4.5	XIKOLAXIPI XA MATSALWA (LITERARY SCHOLARSHIP).....	13
1.4.6	MFAMBELANO WA MATSALWA (INTERTEXTUALITY).....	15
1.4.7	VUTLHOKOVETSERI (POETRY).....	16
1.4.7.1	VUTLHOKOVETSERI BYA NDHAVUKO.....	18
1.4.7.2	MATLHOKOVETSELELO YA LE XIKARHI.....	21
1.4.7.3	VUTLHOKOVETSERI BYA XIMANGUVALAWA.....	22
1.4.7.4	VUTLHOKOVETSERI BY AMBILELO (PROTEST POETRY).....	23
1.4.8	NKONGOMELO (THEME), HUNGU (SUBJECT-MATTER) NI MOTIFI (MOTIF).....	25
1.4.8.1	NKONGOMELO NI HUNGU.....	25
1.4.8.2	MOTIFI.....	26
1.4.9	XIGEGO (METAPHOR).....	27

1.4.9.1	XIGEGO (METAPHOR) NI RIRIMI RO GEGA (FIGURATIVE LANGUAGE).....	27
1.4.9.2	XIGEGO TANIHI XIGA RIRIMI XO KARHI.....	28
1.4.9.3	XIGEGO (METAPHOR) NI XIHLAMBANYISO (SIMILE).....	29
1.4.9.4	XIGEGO NI SWIGARIMI SWIN'WANA.....	30
1.4.9.4.1	XIHUNDZULO/XIKHOMELA-VITO (METONYMY) NIXIYIMELO(SYNECDOCHE)	30
1.4.9.4.2	VUYIMERI(SYMBOLISM).....	32
1.4.9.4.3	VUMUNHUHATI (PERSONIFICATION).....	33
1.4.9.4.4	XIVULAVULELO (IDIOM).....	34
1.4.9.4.5	XIVURISO (PROVERB)	35
1.5	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI.....	37

NDZIMA YA 2

2.1	MANGHENELO.....	38
2.2	TA VUTOMI BYA MUTSARI.....	38
2.3	NKUCETELO EKA VUTSARI BYA MAGAISA.....	39
2.4	MFAMBELANO WA MATSALWA (INTERTEXTUALITY).....	42
2.4.1	MANGHENELO.....	42
2.4.2	VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA EKA MATSALWA YA YENA YA <u>MIHLOTI</u> (1981) NA <u>XIKOLOKOLO NGUVU YA PITORI</u> (1987).....	43
2.4.3	VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA NI BYA VATSARI VAN'WANA.....	44
2.4.3.1	VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA NI BYA W.Z. NKONDO.....	45
2.4.3.2	VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA NI BYA B.H.M. MASHELE.....	47
2.4.3.3	VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA, B.H.M. MASHELE NA B.J. MASEBENZA.....	48
2.4.3.4	VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA,	

	B.H.M. MASHELE NA G.S. MAYEVU.....	49
2.4.3.5	VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA, W.Z. NKONDO, B.H.M. MASHELE NA M.M. MARHANELE.....	50
2.4.4	NKATSAKANYO.....	52
2.5	NKOKA WA MAVITO YA MATSALWA YA MAGAISA YA <u>MIHLOTI</u>(1981) NA <u>XIKOLOKOLO</u>(1987).....	52
2.6	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI.....	55

NDZIMA YA 3

3.1	MANGHENELO.....	57
3.2	NKATSAKANYO WA SWITLHOKOVETSELO.....	57
3.2.1	VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO.....	57
3.2.1.1	VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO HI TLHELO RA SWA TI POLITIKI.....	57
3.2.1.1.1	"Muhlwa" (1987:1).....	57
3.2.1.1.2	"Xihimu" (1981:10).....	57
3.2.1.1.3	"Vukosi bya ka Gaza" (1987:2).....	57
3.2.1.1.4	"Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:1).....	58
3.2.1.1.5	"Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16).....	58
3.2.1.1.6	"Ndzi ta yimbelela Afrika" (1981:11).....	58
3.2.1.1.7	"Milawu" (1987:10).....	58
3.2.1.1.8	"Ndzilekano" (1987: 17 - 19).....	58
3.2.1.1.9	"Xikandza xa ndlala" (1987: 13).....	58
3.2.1.1.10	"Murisi ni ntlhambi" (1981:32).....	59
3.2.1.1.11	"Nyimpfu" (1981:24).....	59
3.2.1.1.12	"Emahosi ka yindlu ya n'wa-nkumi" (1981:81-40).....	59
3.2.1.1.13	"Mafela-sopo" (1981:35).....	59
3.2.1.1.14	"Edeni wa thyaka" (1981:46-47).....	59

3.2.1.1.15	"Vuxika bya 1976" (1981:40-41).....	59
3.2.1.1.16	"Mpfundla" (1981:58).....	59
3.2.1.1.17	"Vabohiwa" (1981:38-39).....	60
3.2.1.1.18	"Bofu" (1981:22).....	60
3.2.1.1.19	"Vutivi byi borise miehleketo" (1981:5).....	60
3.2.1.1.20	"Hina ke Yehovha?" (1987:20-21).....	60
3.2.1.1.21	"Swa hlamarisa" (1987:22).....	60
3.2.1.1.22	"U ganga mani?" (1987:24-25).....	61
3.2.1.1.23	"Tinyenyana" (1981:1)	61
3.2.1.1.24	"Tinyenyana" (1987:18).....	61
3.2.1.2	VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO HI TLHELO RA MAHANYELO NI MIKHUVA YO BIHA YA VANHU.....	61
3.2.1.2.1	"Xihuhuri" (1981:39).....	61
3.2.1.2.2	"Chava munhu" (1987:7).....	61
3.2.1.2.3	" Nyoka" (1981:17).....	61
3.2.1.2.4	"Xiringa" (1981: 45).....	62
3.2.1.2.5	"Yimela ekule" (1987:27-28).....	62
3.2.1.2.6	"Gumba" (1987:41).....	62
3.2.1.2.7	"Xivoni" (1987:37).....	62
3.2.1.2.8	"Yudas" (1981:28).....	62
3.2.1.2.9	"Tino a ri na vuxaka" (1981:46).....	62
3.2.1.2.10	"Yo dya tin'wana a yi noni" (1981:53).....	63
3.2.1.2.11	"U ri yini wena?" (1981:3-4).....	63
3.2.1.2.12	"Wa ha swi tsundzuka" (1987:42).....	63
3.2.1.2.13	"Yi nela hinkwerhu" (1987:26-27).....	63
3.2.1.2.14	"Ndzi langute" (1987:38).....	63
3.2.1.2.15	"U nga swi pfumeleri" (1987:39-40).....	63
3.2.1.2.16	"U nga tihundzuri" (1981:29).....	64
3.2.1.2.17	"A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39-40).....	64
3.2.1.2.18	"Mi rhukane swikwembu" (1987:19 -20).....	64
3.2.1.2.19	"Vana va nhova" (1987:9).....	64
3.2.1.2.20	"A - E - I - O - U" (1987:16-17).....	64
3.2.1.2.21	"Risokoti" (1981:14).....	64
3.2.1.2.22	"Nhongana" (1981:50-55).....	65
3.2.1.2.23	"A ndzi munhu wa nchumu" (1981:21).....	65
3.2.1.2.24	"Dyondza ku tikhensa" (1981:55-56).....	65

3.2.1.2.25	"Vavanuna i ntungu" (1987:36).....	65
3.2.1.2.26	"Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15-6).....	65
3.2.1.2.27	"Nghwavava" (1981:43).....	65
3.2.1.2.28	"Mana wa sirha" (1981:26-2).....	66
3.2.1.2.29	"Xihangalasi" (1987:3).....	66
3.2.1.2.30	"Va ni nandzu" (1987:26).....	66
3.2.1.2.31	"Va ta dlaya" (1981:25).....	66
3.2.1.2.32	"Mbilu ya misava yi borile" (1981:1).....	66
3.2.2	VUTLHOKOVETSERI BYA TA KU RHULA.....	66
3.2.2.1	"Kumbe a ndzo lorha" (1987:8).....	66
3.2.3	VUTLHOKOVETSERI BYO NDHUNDHUZELA.....	67
3.2.3.1	"Tata wa vumunhu bya phatiwa" (1981:48).....	67
3.2.4	VUTLHOKOVETSERI BYA TA RIRHANDZU NI VUKATI.....	67
3.2.4.1	"Jaha" (1987:4).....	67
3.2.4.2	"Sindzisa" (1987:30).....	67
3.2.4.3	"Ndzi nyike nkarhi" (1987:11).....	67
3.2.4.4	"Vukati i mbilu" (1981:19).....	67
3.2.4.5	" Ndzi endla yini xo ku tsakisa?" (1981:6).....	68
3.2.4.6	"Swi le ka wena" (1981:57).....	68
3.2.4.7	"N'wi byele" (1987:5).....	68
3.2.4.8	"Wena Sasavona" (1987:45).....	68
3.2.4.9	"Vukatimuni" (1987:34).....	68
3.2.4.10	"U nga tshembi wansati" (1981:36).....	68
3.2.5	VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUKHONGERI.....	69
3.2.5.1	"Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34).....	69
3.2.5.2	"A wu tivi siku na nkarhi" (1981:10).....	69
3.2.5.3	"Siku ra masiku" (1981:7).....	69
3.2.5.4	"Yindlu ya mimoya" (1981:40).....	69
3.2.5.5	"Nyangwa ya tihele" (1987:13).....	69
3.2.5.6	"Xinjovo" (1981:2).....	69

3.2.6	VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUDYUHARI NI RIFU.....	70
3.2.6.1	"Ri rhengile" (1981:43).....	70
3.2.6.2	"Ri ta pela u ta wisa" (1987:27).....	70
3.2.6.3	"Swi ta hela" (1981:54).....	70
3.2.6.4	"Vafi lava hanyaka" (1981:27).....	70
3.2.6.5	"Ti dya ti langute evupeladyambu" (1981:31).....	70
3.2.6.6	"Varindzi va Hosi" (1987:15).....	70
3.2.6.7	"Vafi va manyunyu" (1987:14).....	71
3.2.6.8	"Muhlayisi wa swivandla swa vafi" (1987:32).....	71
3.2.7	VUTLHOKOVETSERI BYA NKARHI.....	71
3.2.7.1	"Nkarhi wu tlanga hi vana va vanhu"(1981:14).....	71
3.2.7.2	"Nkarhi" (1981:42).....	71
3.2.7.3	"Masiku" (1987:6).....	71
3.2.7.4	"Wena Nyiko" (1981:6).....	71
3.2.7.5	"Mi nga swi hlayisi" (1987:31).....	72
3.2.7.6	"Xongeleni" (1987:27).....	72
3.2.7.7	"Hlupheka" (1987:33-34).....	72
3.2.8	VUTLHOKOVETSERI BYA NTUMBULUKO.....	72
3.2.8.1	"Vuxaka ni ntumbuluko" (1987:27).....	72
3.2.8.2	"Ntumbuluko i nhlamulo" (1981:18-19).....	72
3.2.9	VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUTOMI HI KU ANGARHELA.....	73
3.2.9.1	"Byebyo i vutomi" (1987:23).....	73
3.2.9.2	"Swiluva"(1981:30)	73
3.2.9.3	"Vana va xikhwezana"(1981:31).....	73
3.2.9.4	"Hogo" (1981:51-52).....	73
3.2.9.5	"Nhloti" (1981:41-42).....	73
3.2.9.6	"Swifufunhunu ni rivoni" (1981:41).....	73

3.3	NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA MAGAISA (1981,1987) KU YA HI NKONGOMELO, HUNGU NI TIMOTIFI LETI A TSALAKA HA TONA.....	74
3.3.1	MANGHENELO.....	74
3.3.2	VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO.....	74
3.3.2.1	MBILELO HI TLHELO RA SWA TI POLITIKI.....	74
3.3.2.1.1	MANGHENELO.....	74
3.3.2.1.2	NXOPAXOPO.....	74
3.3.2.1.2.1	"Muhlwa" (1987:1-2).....	74
3.3.2.1.2.2	"Vukosi bya ka Gaza" (1987:2) "Xihimu" (1981:10) "Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16) "Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8).....	76
3.3.2.1.2.2.1	"Vukosi bya ka Gaza" (1987:2).....	76
3.3.2.1.2.2.2	" Xihimu" (1981:10).....	76
3.3.2.1.2.2.3	"Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16).....	77
3.3.2.1.2.2.4	"Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8).....	78
3.3.2.1.2.3	"Milawu" (1987:10), "Ndzilekano" (1987:16).....	79
3.3.2.1.2.3.1	"Milawu" (1987:10).....	79
3.3.2.1.2.3.2	"Ndzilekano" (1987:16).....	81
3.3.2.1.2.4	"Xikandza xa ndlala" (1987:13).....	81
3.3.2.1.2.5	"Ndzi ta yimbelela Afrika" (1981:11-12).....	82
3.3.2.1.2.6	"Murisi ni ntlhambi" (1981:32) "Nyimpfu" (1981:24) "Emahosi ka yindlu ya n'wankumi" (1981:49).....	83
3.3.2.1.2.6.1	"Murisi ni ntlhambi" (1981:32).....	83
3.3.2.1.2.6.2	"Nyimpfu" (1981:24).....	84
3.3.2.1.2.6.3	"Emahosi ka yindlu ya n'wankumi" (1981:49)	85

3.3.2.1.2.7	"Mafela-sopo" (1981:37).....	87
3.3.2.1.2.8	"Edeni wa thyaka" (1981:46-47).....	88
3.3.2.1.2.9	"Vuxika bya 1976" (1981:40-41).....	90
3.3.2.1.2.10	"Mpfundla" (1981:58).....	91
3.3.2.1.2.11	"Vabohiwa" (1981:38-39).....	92
3.3.2.1.2.12	"Bofu" (1981:22).....	94
3.3.2.1.2.13	"Vutivi byi borisa miehleketo" (1981:5).....	95
3.3.2.1.2.14	"Hina ke Yehovha?" (1987:20-21).....	98
3.3.2.1.2.15	"Swa hlamarisa" (1987:22).....	99
3.3.2.1.2.16	"U ganga mani? (1987:24-25).....	100
3.3.2.1.2.17	"Tinyenyana" (1981:33) "Tinyenyana" (1987:18).....	101
3.3.2.1.2.17.1	"Tinyenyana" (1981:33).....	101
3.3.2.1.2.17.2	"Tinyenyana" (1987:18).....	102
3.3.2.1.3	NKATSAKANYO	103
3.3.2.2	VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO HI TLHELO RA MAHANYELO NI MIKHUVA YO BIHA YA VANHU	103
3.3.2.2.1	MANGHENELO	103
3.3.2.2.2	NXOPAXOPO	104
3.3.2.2.2.1	"Xihuhuri" (1981:31) "Chava munhu" (1987:7) "Nyoka" (1981:17) "Xiringa" (1981:45) "Yimela ekule" (1987: 21-22).....	104
3.3.2.2.2.1.1	"Xihuhuri" (1981:31).....	104
3.3.2.2.2.1.2	"Chava munhu" (1987:7).....	104
3.3.2.2.2.1.3	"Nyoka" (1981:17).....	105
3.3.2.2.2.1.4	"Xiringa" (1981:45).....	106
3.3.2.2.2.1.5	"Yimela ekule" (1987:21 - 22).....	106
3.3.2.2.3	"Gumba" (1987:41).....	107
3.3.2.2.4	"Xivoni" (1987:37).....	108
3.3.2.2.5	"Yudas (1981:28).....	108

3.3.2.2.6	"Tino a ri na vuxaka" (1981:46-47).....	109
3.3.2.2.7	"Yo dya tin'wana a yi noni" (1981:53).....	110
3.3.2.2.8	"U ri yini wena?" (1981:3-4).....	111
3.3.2.2.9	"Wa ha swi tsundzuka" (1987:42).....	112
3.3.2.2.10	"Yi nela hinkwerhu" (1987:26-27).....	112
3.3.2.2.11	"Ndzi langute" (1987:38).....	113
3.3.2.2.12	"U nga swi pfumeleri" (1987:32-33), "U nga tihundzuri" (1981:2).....	114
3.3.2.2.12.1	"U ga swi pfumeleri" (1987:32-33),.....	114
3.3.2.2.12.2	"U nga tihundzuri" (1981:2).....	115
3.3.2.2.13	"A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39) "Mi rhukane swikwembu" (1987:19) "Vana va nhova" (1987:9).....	116
3.3.2.2.13.1	"A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39).....	116
3.3.2.2.13.2	"Mi rhukane swikwembu" (1987:19).....	117
3.3.2.2.13.3	"Vana va nhova" (1987:9).....	118
3.3.2.2.14	"A - E - I - O - U" (1987: 16-17) "Risokoti" (1981:14) "Nhongana" (1981:10) "A ndzi munhu wa nchumu" (1981:21).....	118
3.3.2.2.14.1	"A - E - I - O - U" (1987:16-17).....	118
3.3.2.2.14.2	"Risokoti" (1981:14).....	119
3.3.2.2.14.3	"Nhongana" (1981:10).....	120
3.3.2.2.14.4	"A ndzi munhu wa nchumu" (1981:21).....	120
3.3.2.2.15	"Dyondza ku tikhensa" (1981:55).....	121
3.3.2.2.16	"Vavanuna i ntungu" (1987:37) "Xi rhwele ntungu hi makatla" (1987:15 -16).....	122
3.3.2.2.16.1	"Vavanuna i ntungu" (1987:37).....	122
3.3.2.2.16.2	"Xi rhwele ntungu hi makatla" (1987:15 -16).....	122
3.3.2.2.17	"Nghwavava" (1981:4) "Mana wa sirha" (1981:26-27).....	123

3.3.2.2.17.1	"Nghwavava" (1981:43).....	123
3.3.2.2.17.2	"Mana wa sirha" (1981:26-27).....	124
3.3.2.2.18	" Xihangalasi" (1987:3).....	125
3.3.2.2.19	"Va ta dlaya" (1981:25).....	125
3.3.2.2.20	"Va ni nandzu" (1987:26).....	126
3.3.2.2.21	"Mbilu ya misava yi borile" (1981:1).....	127
3.3.2.2.3	NKATSAKANYO	128
3.3.3	VUTLHOKOVETSERI BYA TA KU RHULA	128
3.3.3.1	MANGHENELO	128
3.3.3.2	NXOPAXOPO	128
3.3.3.2.1	"Kumbe a ndzo lorha" (1987:8).....	128
3.3.6.3	NKATSAKANYO	130
3.3.4	VUTLHOKOVETSERI BYA TA KU NDHUNDHUZELA	130
3.3.4.1	MANGHENELO	130
3.3.4.2	NXOPAXOPO	130
3.3.4.2.1	"Tata wa vumunhu bya phatiwa" (1981:48).....	130
3.3.4.3	NKATSAKANYO	131
3.3.5	VUTLHOKOVETSERIBYARIRHANDZU	131
3.3.5.1	MANGHENELO	131
.3.5.2	NXOPAXOPO	131
3.3.5.2.1	"Jaha" (1987:4) "Sindzisa" (1987:30).....	132
3.3.5.2.1.1	"Jaha" (1987:4).....	132
3.3.5.2.1.2	"Sindzisa" (1987:30).....	132

3.3.5.2.2	"Ndzi nyike nkarhi" (1987:11-12).....	133
3.3.5.2.3	"Vukati i mbilu" (1981:19-20) "Ndzi endla yini xo ku tsakisa?" (1981:56-57) "Swi le ka wena" (1981:57) "N'wi byele" (1987:5) "Wena Sasavona" (1987:35) "Vukatimuni" (1987:34).....	134
3.3.5.2.3.1	"Vukati i mbilu" (1981:19-20).....	134
3.3.5.2.3.2	"Ndzi endla yini xo ku tsakisa?" (1981:56-57).....	134
3.3.5.2.3.3	"Swi le ka wena" (1981:57).....	135
3.3.5.2.3.4	"N'wi byele" (1987:5).....	136
3.3.5.2.3.5	"Wena Sasavona" (1987:35).....	137
3.3.5.2.3.6	"Vukatimuni" (1987:34).....	138
3.3.5.4	"U nga tshembi wansati" (1981:36).....	139
3.3.5.5	NKATSAKANYO	139
3.3.6	VUTLHOKOVETSERIBYATA VUKHONGERI	140
3.3.6.1	MANGHENEO	140
3.3.6.2	NXOPAXOPO	140
3.3.6.2.1	"Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34) "A wu tivi siku na nkarhi" (1981:9) "Siku ra masiku" (1981:7-8) "Yindlu ya mimoya" (1981:40) "Nyangwa ya tihele" (1981:13) "Xinjovo" (1981:2).....	140
3.3.6.2.1.1	"Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34).....	140
3.3.6.2.1.2	"A wu tivi siku na nkarhi" (1981:9).....	141
3.3.6.2.1.3	"Siku ra masiku" (1981:7-8).....	142
3.3.6.2.1.4	"Yindlu ya mimoya" (1981:40).....	142
3.3.6.2.1.5	"Nyangwa ya tihele" (1981:13).....	143
3.3.6.2.1.6	"Xinjovo" (1981:2).....	143

3.3.6.3	NKATSAKANYO.....	144
3.3.7	VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUDYUHARI NI RIFU.....	144
3.3.7.1	MANGHENELO.....	144
3.3.7.2	NXOPAXOPO.....	145
3.3.7.2.1	"Ri rhengile" (1981:43),.....	145
3.3.7.2.1.2	"Ri ta pela u ta wisa" (1987:27-28), "Swi ta hela" (1981:54).....	145
3.3.7.2.1.2.1	"Ri ta pela u ta wisa" (1987:27-28).....	146
3.3.7.2.1.2.2	"Swi ta hela" (1981:54).....	146
3.3.7.3	"Vafi lava hanyaka" (1981:27).....	147
3.3.7.4	"Ti dya ti langute vupeladyambu" (1981:31).....	147
3.3.7.5	"Varindzi va Hosi" (1987:15).....	148
3.3.7.6	"Vafi va manyunyu" (1987:14).....	149
3.3.7.7	"Muhlayisi wa swivandla swa vafi" (1987:32).....	149
3.3.7.3	NKATSAKANYO.....	149
3.3.8	VUTLHOKOVETSERI BYANKARHI.....	150
3.3.8.1	MANGHENELO.....	150
3.3.8.2	NXOPAXOPO.....	150
3.3.8.2.1	"Nkarhi wu tlanga hi vana va vanhu" (1981:14-25).....	150
3.3.8.2.2	"Nkarhi" (1981:42).....	151
3.3.8.2.3	"Masiku" (1987:6).....	151
3.3.8.2.4	"Wena Nyiko" (1981:6-7) "Mi nga swi hlayisi" (1987:31) "Xongeleni" (1987:25), "Hlupheka"(1987:33-34).....	152
3.3.8.2.4.1	"Wena Nyiko" (1981:6-7).....	152

3.3.8.2.4.2	"Mi nga swi hlayisi" (1987:31).....	153
3.3.8.2.4.3	"Xongeleni" (1987:25).....	153
3.3.8.2.4.4	"Hlupheka" (1987:25).....	154
3.3.8.2.5	"Xivoni" (1981:37).....	155
3.3.8.3	NKATSAKANYO	155
3.3.9	VUTLHOKOVETSERI BYA TA NTUMBULUKO	155
3.3.9.1	MANGHENELO	155
3.3.9.2	NXOPAXOPO	156
3.3.9.2.1	"Vuxaka ni ntumbuluko" (1987:29), "Ntumbuluko i nhlamulo" (198:18-19).....	156
3.3.9.2.1.1	"Vuxaka ni ntumbuluko" (1987:29).....	156
3.3.9.2.1.2	"Ntumbuluko i nhlamulo" (198:18-19).....	156
3.3.9.3	NKATSAKANYO	157
3.3.10	VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUTOMI HI KU ANGARHELA	157
3.3.10.1	MANGHENELO	157
3.3.10.2	NXOPAXOPO	157
3.3.10.2.1	"Byebyo i vutomi" (1987:2).....	157
3.3.10.2.2	"Swiluva" (1981:30).....	159
3.3.10.2.3	"Vana va xikhwezana" (1981:23).....	159
3.3.10.2.4	"Hogo" (1981:51-52).....	160
3.3.10.2.5	"Nhloti" (1981:41-42).....	161
3.3.10.2.6	"Swifufunhunu ni rivoni" (1981:44).....	162
3.3.10.3	NKATSAKANYO	163

3.4	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI.....	163
-----	--	-----

NDZIMA YA 4

4.1	MANGHENELO.....	165
4.2	MATIRHISELO YA XIGEGO.....	165
4.2.1	MANGHENELO.....	165
4.2.2	NXOPAXOPO.....	166
4.2.2.1	"Mbilu ya misava yi borile" (1981:1).....	166
4.2.2.2	"Vutivi byi borisa miehleketo" (1981:5).....	166
4.2.2.3	"Wena Nyiko" (1981:6).....	167
4.2.2.4	"Siku ra masiku" (1981:7).....	167
4.2.2.5	"Xihimu" (1981:10).....	167
4.2.2.6	"Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15-16)	168
4.2.2.7	"Vukati i mbilu" (1981:19).....	168
4.2.2.8	"Nyimpfu" (1981:24).....	169
4.2.2.9	"Murisi ni ntlhambì" (1981:32).....	170
4.2.2.10	"Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34).....	171
4.2.2.11	"Nhloti" (1981:41).....	171
4.2.2.12	"Tino a ri na vuxaka" (1981:46).....	172
4.2.2.13	"Dyondza ku tikhensa" (1981:55 - 56).....	172
4.2.2.14	"Emahosi ka yindlu ya n'wankumi" (1981:49 - 50).....	173
4.2.2.15	"Mpfundla" (1981:58).....	173
4.2.2.16	"Muhlwa" (1987:1).....	174
4.2.2.17	"Xihangalasi" (1987:3).....	174
4.2.2.18	"Milawu" (1987:10-11).....	175
4.2.2.19	"Byebyo i vutomi" (1987:23).....	175
4.2.2.20	"A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39-40).....	176
4.2.3	NKATSAKANYO.....	176
4.3	MATIRHISELOYAXIHLAMBANYISO.....	177
4.3.1	MANGHENELO.....	177

4.3.2	NXOPAXOPO.....	177
4.3.2.1	"Wena Nyiko" (1981:6 - 7).....	177
4.3.2.2	"Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34).....	178
4.3.2.3	"U nga tshembi wansati" (1981:36).....	178
4.3.2.4	"Vabohiwa" (1981:38 - 39).....	178
4.3.2.5	"N'wi byelete" (1987:5).....	179
4.3.2.6	"Byebyo i vutomi" (187:23).....	180
4.3.2.7	"Vukatimuni" (1987:34).....	180
4.3.2.8	"Vavanuna i ntungu" (1987:36).....	181
4.3.3	NKATSAKANYO.....	181
4.4	MATIRHISELO YA XIHUNDZULO.....	181
4.4.1	MANGHENELO.....	181
4.4.2	NXOPAXOPO.....	182
4.4.2.1	"Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8-9).....	182
4.4.2.2	"Xihimu" (1981:10-11).....	182
4.4.2.3	"Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16).....	182
4.4.2.4	"Nyoka" (1981:17-18).....	183
4.4.2.5	"Nyimpfu" (1981:21).....	183
4.4.2.6	"Mana wa sirha" (1981:26-27).....	184
4.4.2.7	"U nga tshembi wansati" (1981:36).....	184
4.4.2.8	"Kumbe a ndzo lorha" (1987:8 0).....	184
4.4.2.9	"Milawu" (1987:10-11).....	185
4.4.2.10	"Ndzi nyike nkarhi" (1987:11-12).....	185
4.4.2.11	"Tinyenyana" (1987:18).....	186
4.4.2.12	"Wa ha swi tsundzuka?" (1987:2).....	186
4.4.3	NKATSAKANYO.....	186
4.5	MATIRHISELO YA VUYIMERI.....	187
4.5.1	MANGHENELO.....	187

4.5.2	NXOPAXOPO.....	187
4.5.2.1	"Muhlwa" (1987:1-2).....	187
4.5.2.2	"Xikandza xa ndlala" (1987:13).....	187
4.5.2.3	"A - E - I - O - U" (1987:16-17).....	188
4.5.2.4	"Xiringa" (1981:45).....	188
4.5.2.5	"Nhongana" (1981:50 -51).....	189
4.5.2.6	"Mpfundla" (1981:58).....	189
4.5.2.7	"Bofu" (1981:22).....	190
4.5.3	NKATSAKANYO.....	190
4.6	MATIRHISELO YA VUMUNHUHATI.....	190
4.6.1	MANGHENELO.....	190
4.6.2	NXOPAXOPO.....	191
4.6.2.1	"Varindzi va hosi" (1987:15)	191
4.6.2.2	"U ganga mani?" (1987:24-25).....	191
4.6.2.3	"Hlupheka" (1987:33-34).....	192
4.6.2.4	"Mbilu ya misava yi borile" (1981:1).....	192
4.6.2.5	"Ti dya ti langute vupeladyambu" (1981:31).....	193
4.6.2.6	"Nhloti" (1981:41-42).....	193
4.6.2.7	"Nkarhi" (1981:42).....	194
4.6.3	NKATSAKANYO.....	195
4.7	MATIRHISELO YA XIVULAVULELO.....	195
4.7.1	MANGHENELO.....	195
4.7.2	NXOPAXOPO.....	195
4.7.2.1	"U ri yini wena ?" (1981:3-4).....	195
4.7.2.2	"A wu tivi siku na nkarhi" (1981: 9-10).....	195
4.7.2.3	"Xihimu" (1981:10-11).....	196
4.7.2.4	"Vukati i mbilu" (1981:19-20).....	196
4.7.2.5	"Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34).....	197
4.7.2.6	"Vuxika bya 1976" (1981:40-41).....	197

4.9.2.1.1.4	"Nkarhi" (1981:42).....	203
4.9.2.1.1.5	"Masiku" (1987 :6)	203
4.9.2.1.1.6	"Mafela-sopo" (1981:35).....	203
4.9.2.1.1.7	"A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39-40).....	204
4.9.2.1.1.8	"N'wi byeles," (1987:5).....	204
4.9.2.1.1.9	"Dyondza ku tikhensa" (1981:55-56).....	205
4.9.2.2	MBUYELELO WA RITO RA "BORILE"	205
4.9.2.2.1	"Mbilu ya misava yi borile" (1981:1) "U ri yini wena?" (1981:4) "Vutivi byi borise miehleketo" (1981:5) "Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8) "Edeni wa thyaka" (1981:47) "Dyondza ku tikhensa"(1981:55) "Masiku" (1987:6), "Sindzisa" (1987:30) "Hlupheka" (1987:33-34).....	205
4.9.2.2.1.1	"Mbilu ya misava yi borile" (1981:1).....	205
4.9.2.2.1.2	"U ri yini wena?" (1981:4).....	206
4.9.2.2.1.3	"Vutivi byi borise miehleketo" (1981:5).....	206
4.9.2.2.1.4	"Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8).....	206
4.9.2.2.1.5	"Edeni wa thyaka" (1981:47).....	206
4.9.2.2.1.6	"Dyondza ku tikhensa" (1981:55).....	207
4.9.2.2.1.7	"Masiku" (1987:6).....	207
4.9.2.2.1.8	"Sindzisa" (1987:30).....	207
4.9.2.2.1.9	"Hlupheka" (1987:33-34).....	208
4.9.2.3	MBUYELELO WA RITO RA "VURIMBA" KUMBE "SWIRIMBANA"	208
4.9.2.3.1	"Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15-16) "Vabohiwa" (1981:38-39) "Nghwavava" (1981:43) "Xihangalasi" (1987:3) "Milawu " (1987:10).....	208
4.9.2.3.1.1	"Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15-16).....	208
4.9.2.3.1.2	"Vabohiwa" (1981:38-39).....	209
4.9.2.3.1.3	"Nghwavava" (1981:43).....	209
4.9.2.3.1.4	"Xihangalasi" (1987:3).....	209

4.7.2.7	"Muhlwa" (1987:1-2).....	198
4.7.2.8	"Xikandza xa ndlala" (1987:13).....	198
4.7.2.9	"Xongeleni" (1987:25).....	198
4.7.3	NKATSAKANYO	199
4.8	MATIRHISELO YA XIVURISO	199
4.8.1	MANGHENELO	199
4.8.2	NXOPAXOPO	199
4.8.2.1	"Vukati i mbilu(1987:19- 20).....	199
4.8.2.2	"Vukosi bya ka Gaza" (1987:2).....	200
4.8.2.3	"Wa ha swi tsundzuka" (1987:42).....	200
4.8.3	NKATSAKANYO	201
4.9	TIMOTIFI TA MARITO	201
4.9.1	MANGHENELO	201
4.9.2	NXOPAXOPO	201
4.9.2.1	MBUYELELO WA RITO RA "RIFU"	201
4.9.2.1.1	"Vafi lava hanyaka" (1981:27) "Varindzi va Hosi" (1987:15) "Yindlu ya mimoya" (1981:40) "Nkarhi" (1981:42) "Masiku" (1987:6) "Mafela-sopo" (1981:35) "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39-40) "N'wi byeile," (1987:5) "Dyondza ku tikhensa" (1981:55-56)	201
4.9.2.1.1.1	"Vafi lava hanyaka" (1981:27),.....	202
4.9.2.1.1.2	"Varindzi va Hosi" (1987:15).....	202
4.9.2.1.1.3	"Yindlu ya mimoya" (1981:40).....	202

4.9.2.3.1.5	"Milawu " (1987:10).....	210
4.9.2.4	MBUYELELO WA RITO RA "MARHUMBI"	210
4.9.2.4.1	"Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15) "Vukosi bya ka Gaza" (1987:2) "Xihangalasi" (1987:3) "Mi rhukane swikwembu" (1987:19).....	210
4.9.2.4.1.1	"Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15).....	210
4.9.2.4.1.2	"Vukosi bya Gaza" (1987:2).....	211
4.9.2.4.1.3	"Xihangalasi" (1987:3).....	211
4.9.2.4.1.4	"Mi rhukane swikwembu" (1987:19)	211
4.9. 3	NKATSAKANYO	212
4.10	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI	212

NDZIMA YA 5

5.1	MANGHENELO	213
5.2	LESWI HI SWI KUMEKE EKA DYONDZO LEYI	213
5.3	SWIBUMABUMELO	217
6.	TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	218
A.	MATSALWA LAMA XOPAXOPIWEKE	218
B.	TIBUKU, MAPHEPHA, NI TIJENALI LETI TIRHISIWEKE	218

NDZIMA YA 1

1.1 MANGHENELO

1.1.1 XIKONGOMELO

Xikongomelo xa dyondzo ley i ku xopaxopa vutlhokovetseri bya M.J Magaisa lebyi nga eka matsalwa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo Nguvu ya Pitori** (1987) ni ku paluxa nkoka wa byona. Nxopaxopo lowu wu ta paluxa minkongomelo, hungu ni timotifi eka vutlhokovetseri lebyi, kun'we ni ndlela ley i timhaka leti ti paluxiwaka ha yona.

1.1.2 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwile ku endla ndzavisiso lowu hi ku vona leswaku hambiloko vatsari va Vatsonga va tumbuluxa switlhokovetselo hi xitalo, muxopaxopi wa vutlhokovetseri lebyi a nga si humela erivaleni swinene ku paluxa nkoka wa byona. Ntirho lowu i ku ringeta ku siva vangwa leri. Ndzi nga si nghena swinene eka nxopaxopo wa vutlhokovetseri bya Magaisa (1981, 1987), ndzi vona swi fanela ku va ndzi kombisa swin'wana swa mintirho ya vutlhokovetseri mayelana ni vutlhokovetseri hi byoxe ni mintirho ya ndzavisiso ni nxopaxopo ehenhla ka byona.

1.1.2.1 MATSALWA YA VUTLHOKOVETSERI YA XITSONGA

Vutlhokovetseri bya Xitsonga byo tsariwa byi hangalasiwile ro sungula hi 1949 hi xivumbeko xa tsalwa ra E.P Ndhambi ra **Swiphato swa Vatsonga**. Man'wana matsalwa ya rixaka leri ya boxiwa eka buku ya **Mbita ya Vutivi** (1983), yi nga buku ya nonganoko wa tibuku ta Xitsonga ku sukela hi lembe ra 1883 loko buku yo sungula ya Xitsonga yi kandziyisiwile eSwisa, ku fikela lembe ra 1983. Man'wana matsalwa ya vutlhokovetseri ya boxiwa eka buku ya **Mbalango wa matsalwa** (1983). Tani hilaha vito ri vulaka hakona, ley i buku yo angarhela matsalwa ya Xitsonga kusukela 1883 ku fikela 1983. Kasi man'wana matsalwa ya vutlhokovetseri bya Xitsonga ya kombisiwa eka buku ya Ntuli na Swanepoel ya **Southern African Literature in African Languages: A Concise**

Historical Perspective (1993), yi nga buku yo kombisa leswi endliweke eka tindzimi ta Vantima eka matsalwa laha Afrika-Dzonga. Eka buku leyi ku boxiwa man'wana ya matsalwa ya Xitsonga lama tsariweke ku sukela hi 1938 loko tsalwa ra novhele yo sungula ya **Sasavona** (1938) ri kandziyisiwa, ku fikela 1957 loko ku humesiwa tsalwa ra **Mufundhisi John Mbowni** (1957). Ntuli na Swanepoel (1993) va boxa ni leswaku ku sukela hi 1960 matsalwa ya Xitsonga ma sungurile ku andza swinene. Eka **Mbalango wa matsalwa** (1985) na **Mbita ya vutivi** (1983) vatsari va pfa va kombisa nkoka wa vutlhokovetseri bya vatlhokovetseri vo hambana. Marivate (1985) u kombisa ku va vutlhokovetseri lebyo phata bya Ndhambi (1949) byi landziwa hi bya Ntsan'wisi (1957). U ya mahlweni a vula leswaku matlhokovetselelo mantshwa ya tikobile hi malembe ya 1960-1969 na 1970 -1979, laha ku katsiwaka matlhokovetselelo ya Masebenza (1965) na ya Nkondo (1969). Eka **Mbita** (1983) matsalwa lawa na wona ma boxiwa hi ndlela yo fana na ya le ka **Mbalango** (1985).

Matsalwa ya Magaisa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo** (1987) ya tlhandlamana hi tsevu wa malembe. Exikarhi ka vatsari va Vatsonga matsalwa ya yena ya wela eka malembekhume ya 1980-1989. Malembe manharhu layo sungula ya nkarhi lowu ya wela eka nkarhi wa ku huma ka minonganoko ya tibuku ta Xitsonga yo tlangela dzana ra malembe ra ku kandziyisiwa ka buku yo sungula ya Xitsonga hi 1883. Tsalwa ra Magaisa ra **Mihloti** (1981) ri kona eka nonganoko wa le ka **Mbita ya vutivi** (1983) na le ka **Mbalango wa matsalwa ya Xitsonga** (1985). Vutsari bya Magaisa byi nga katsiwa eka vatsari lava va vuriwaka lava hambukeke eka maendlelo layo phata, va phofula ku titwa ka vona hi timhaka to hambana ta vutomi. Lexi i xin'wana lexi ndzi susumeteke ku xopaxopa matsalwa ya Magaisa ndzi kombisa nkoka wa matlhokovetselelo ya yena yo phofula ku nga ri ku phata.

1.1.2.2   **MINTIRHO YA NDZAVISISO YA VUTLHOKOVETSERI LEYI ENDLIWEKE EKA XITSONGA NI LE KA TINDZIMI TIN'WANA TA XINTIMA**

Tani hiloko hi vurile leswaku ku na vusweti byikulu bya minxopaxopo ya vutlhokovetseri bya Xitsonga, a hi vangani lava sunguleke ndzima leyi eka tidyondzo ta le henhla

handle ka switsalwana swa tidyondzo ta Onasi. Nkuzana (1988) u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya M.A. hi nhlokomhaka leyi nge : **A Critical Evaluation of the Poetry of E.P Ndhambi and W.Z Nkondo.** U kombisa matlhokovetselelo ya E.P Ndhambi yo phata ni ya W.Z. Nkondo yo phofula. Hi 1994 Malungana u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Masitasi hi **Vuphati : Praise Poetry in Xitsonga.** Laha u kombisa hi vuenti vutlhokovetseri bya ndhavuko. Hi 1995 Risenga u endlile ndzavisiso eka dyondzo ya M.A hi **A Comparative Study of Satire and Humour as Communicative Strategies in the Poems of four Tsonga Poets.** Eka ndzavisiso lowu Risenga u kombisa ndlela leyi vatsari va tirhisaka fenza tani hi xitayili xa vona xo byela vahlayi hungu.

Loko hi xiya mindzavisiso leyi Vatsonga va yi endleke ya vutlhokovetseri bya Xitsonga, swa tikomba leswaku ko va ndzima leyi nga sunguriwa leyi ya ha lavaka ku yisiwa emahlweni. Mindzavisiso yo tala ya Xitsonga yi endliwile eka xiyenge xa ririm. Ku tiyisisa leswi hi ta nyika swikombiso swingari swingani swa mindzavisiso leyi endliweke eka Xitsonga: T.M.H. Endeman (1952) u endlile ndzavisiso wa **Die Intonasie van Tsonga**, E.J.M. Baumbach (1970) **Klassifikasie van die Tsonga Dialekte van die Republiek van Suid-Afrika**, C.P.N.Nkondo (1973) **The Compound Noun in Tsonga**, G.S. Mayevu (1978) **The Predicative Relative Construction in Tsonga**, N.E. Nxumalo (1994) **Nominal Modifiers in Tsonga**, D.I. Mathumba (1988) **Some Aspects of the Tsonga Proverbs**, H.W.E. Ntsan'wisi (1965) **The Idiom in Tsonga**, C.T.D. Marivate (1973) **Tsonga Folktales: Form, Content and Delivery**.

Eka tindzimi tin'wana ta Xintima mindzavisiso ya vutlhokovetseri yi endliwile swinene. Laha hi ta kombisa yingari yingani. J.M Lenake (1984) u endlile ndzavisiso wa **The Poetry of K.E. Ntsane.** Lenake u kombisa minkongomelo leyi Ntsane a paluxaka yona eka vutlhokovetseri bya yena. D.B.Z. Ntuli (1984) u endlile wa yena ndzavisiso wa **The Poetry of B.W. Vilakazi**, laha a kombisaka hi minkongomelo ni mapaluxele ya hungu eka vutlhokovetseri bya Vilakazi. A.J. Moloi (1968) u endlile ndzavisiso wa **Comparative Study of the Poetry of Ntsane and Khaketla**, laha a pimanisaka vutlhokovetseri bya vatsari Ntsane na Khaketla. P.D.H. Mashabela (1979) u endlile ndzavisiso wa **Theme and expression in Matsepe's Poetry.** Mashabela u kombisa minkongomelo ni mapaluxele ya hungu eka vutlhokovetseri bya O.K. Matsepe. N.S.

Mogale (1993) u endlile ndzavisiso wa **Mamogobo's Protest Poetry and its influence**. Hi ku tirhisa vutlhokovetseri bya Mamogobo, Mogale u kombisa tinxaka ta vutlhokovetseri bya mbilelo. A.M. Moleleki (1988) u xopaxopile vutlhokovetseri bya K.P.D Maphalla ehansi ka nhlokomhaka ya **A Study of Some Aspects of K.P.D Maphalla's Poetry**. N.A. Milubi (1983) u endlile wa yena ndzavisiso wa **The Poetry of R.F Ratshitanga : A Critical Evaluation of the Poetry of Protest**. Laha u kombisa vutlhokovetseri bya mbilelo bya Ratshitanga. Nakambe N.A. Milubi (1988) u endlile wun'wana ndzavisiso hi **Aspects of Venda Poetry: A Critical Reflection on Development of Poetry from the Oral Tradition to the Modern Forms**. Kasi S.C. Murhwampinda (1993) u endlile ndzavisiso wa **A Preliminary Study of Venda Praise Poetry**.

Va tele lava endleke mindzavisiso ya tidyondzo ta le henbla hi vutlhokovetseri eka tindzimi tin'wana ta Xintima kasi eka Xitsonga tani hilaha hi voneke hakona a va tati xandla.

Eka ndzavisiso wa Onasi eYunivhesiti ya N'walungu ku tumbulukile switsalwana swimbirhi mayelana ni vutlhokovetseri bya Magaisa bya tsalwa ra **Mihloti** hi T.B. Maswanganyi (1991) na L. Mkhabela (1991). Maswanganyi u tsarile hi **Nkoka wa Vito ra Tsalwa ra J.M. Magaisa ra Mihloti**, kasi Mkhabela u tsarile hi **Xitayili xa J.M. Magaisa eka Tsalwa ra Mihloti**. Hambiloko leswi va tsaleke kumbe ku kombisa swona eka switsalwana swa vona swi ri swin'wana leswi hi nga ta swi khumbanyana eka dyondzo ley, ku na ku hambana eka leswi vona va xopaxopaka swona ni maxopaxopelo kumbe maendlelo. Leswi swi vangiwa hi mpimo wa xiyimo ni swilaveko swa tidyondzo ta Onasi ni ta Masitasi. Eka dyondzo ley, vutlhokovetseri bya Magaisa byi ta xopaxopiwa hi vuxokoxoko naswona ku kongomisiwa eka matsalwa hamambirhi ya mutsari loyi, ra **Mihloti** (1981) ni ra **Xikolokolo** (1987). Leswi hi swona swi hlawulekisaka ndzavisiso lowu swi wu hambanyisa ni ley endliweke eka Onasi. Maswanganyi (1991) na Mkhabela (1991) va sungurile ndzima ley ndzi susumeteke ni ku ndzi tlhontlha ku va ndzi yi yisa emahlweni ku entisa vutivi bya vadyondzi ni vaxopaxopi va matsalwa.

1.2 MAENDLELO EKA DYONDZO LEYI

Eka dyondzo leyi ku ta tirhisiwa nxopaxopo wa switsariwa (text analysis). Maendlelo ya hina a ma nga vi yo tshaha xitlhokovetselo hinkwaxo kambe ku ta tshahiwa ntsena leswi ku kongomisiwaka kumbe ku vulavuriwaka hi swona. Matimu kumbe ta vutomi bya mutsari na tona ti ta tirhisiwa ntsena ku twisia ni ku vona nkucetelo wa byona eka vutsari bya yena. Nhlavutelo wa mathema wu ta tirhisiwa ku va wu nyika angarhelo wo twisia timhaka leti dyondzo leyi yi vulavulaka ha tona. Mhaka yin'wana ya nkoka eka ndzavisiso lowu i ya ku tirhisa marito ya Xinghezi eka swiangi ku seketela marito man'wana ya Xitsonga. Xivangelo hileswaku tibuku ta tinhlamuselo ta matheme hakanyingi i ta rrimi ra Xinghezi. Hikwalaho marito ya Xinghezi ya fanele ku va kona eka swiangi loko nhlamuselo yi ta va rito leri ra Xinghezi.

1.3 MAAVANYISELE YA DYONDZO LEYI

Dyondzo leyi yi avanyisiwile hi tindzima ta ntlhanu leti nga yima hi ndlela leyi:

- 1.3.1 Ndzima yo sungula i ya manghenelo. Eka yona ku kombisiwa xikongomelo ni nsusumeto wa dyondzo leyi. Ku tlhela ku kombisiwa maendlelo eka dyondzo leyi, maavanyisele ya dyondzo leyi, tinhlamuselo ta mathema ya nkoka ya ndzavisiso lowu ku nga: matsalwa, nxopaxopo wa matsalwa, swipimelo eka matsalwa, xikolaxipi xa matsalwa, vutlhokovetseri, vutlhokovetseri bya mbilelo, nkongomelo, motifi ni xigego. Nkatsakanyo wo angarhela ndzima leyi na wona wa endliwa.
- 1.3.2 Eka ndzima ya vumbirhi ku kombisiwa matimu kumbe ta vutomi bya mutsari ni nkucetelo wa byona eka vutsari bya yena. Ku tlhela ku kombisiwa ni mfambelano wa matsalwa (intertextuality) lowu nga hi swiyenge swimbirhi, ku nga vutlhokovetseri bya Magaisa eka matsalwa ya yena ya **Mihloti** (1981) na **Xikoloko** (1987), na vuxaka exikarhi ka vutlhokovetseri bya Magaisa ni vatsari van'wana. Nkoka wa mavito ya matsalwa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo** (1987) na wona wa kombisiwa. Xo hetelela i nkatsakanyo.
- 1.3.3 Ndzima ya vunharhu i nxopaxopo wa minkongomelo, hungu ni timotifi ta vutlhokovetseri bya J.M Magaisa eka matsalwa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo**

(1987). Eka yona ku aviwa switlhokovetselo ku ya hi minkongomelo, swi katsakanyiwa hi xin'we xin'we kutani swi xopaxopiwa hi vuxokoxoko. Ndzima ley yi hela hi nkatsakanyo.

1.3.4 Ndzima ya vumune i ya mapaluxele ya hungu eka vutlhokovetseri bya Magaisa. Eka yona ku kombisiwa ndlela leyi mutsari a yi tirhisaka ku paluxa mahungu ya yena. Ku kombisiwa ni ndlela leyi a tirhisaka xigego hi tindlela to tala ha yona ni ku va ku ri ni timotifi to karhi ta marito eka vutlhokovetseri lebyi. Ndzima ley yi hela hi nkatsakanyo.

1.3.5 Ndzima ya vunlhhanu i ya nkatsakanyo wo angarhela dyondzo leyi. Ku ta kombisiwa leswi kumiweke kumbe leswi voniweke eka dyondzo leyi xikan'we ni swibumabumelo swa mulavisisi.

1.4 TINHLAMUSELO TA MATHEME YA NKOKA EKA NDZAVISISO LOWU

Ndzi nga si nghena hi vuxokoxoko eka ntirho wa nxopaxopo wa vutlhokovetseri bya Magaisa, ndzi vona swi fanelu ku hlamusela timhaka tin'wana ta matsalwa leti nga pfunetaka ku twisia ntirho lowu endliwaka eka ndzavisiso lowu.

1.4.1 MATSALWA (LITERATURE)

A swi olovi ku hlamusela leswaku matsalwa i ncini. Hambiswiritano vatsari vo hambana va ringeta ku hlamusela nchumu lowu.

Grace (1965:5) u hlamusela matsalwa hi ku vula leswaku " Literature is first of all a creative work of art".

Kasi Heese na Lawton (1988:4) va hlamusela matsalwa hi ndlela ya ku:

Literature,... is that body of work in which

man's written record of his experience is given artistic form.

Ku ya hi tinhlamuselo leti, matsalwa i nchumu wa vutshila. Ha wona vatsari va humesela ehandle timhaka ta ntokoto wa vutomi hi ndlela ya vutshila. Chapman (1984:7) u vula leswaku matsalwa i vutshila bya ririm, hileswaku mutsari u tirhisa ririm hi ndlela ya vutshila. Gray (1984: 115) u hlamusela rito ra "literature" hi mukhuva lowu:

A vague, all-inclusive term for poetry, novel, drama, short stories, prose: anything written, in fact, with an artistic purpose, rather than merely to communicate information, or anything written and examined as if it had an artistic purpose.

Cuddon (1979:365) na yena u vula swo yelana ni swa Gray (ibid.), leswaku rito ra "literature" ri vula tinxaka ta switsariwa swo fana na epiki (epic), ntlangu (drama), liriki (lyric), novhele (novel), swirungulwana (short stories). Gray (ibid.) u hambananyana na Cuddon (ibid.) hi ku vula leswaku matsalwa i switsariwa leswi swi tumbuluxiwaka hi xikongomelo xa vutshila, hileswaku a ko va xitsariwa xin'wana na xin'wana, kambe xi fanele xi ri lexi nga xa vutshila.

Vatsari lava hinkwavo va vulavula hi switsariwa onge hiloko matsalwa ku ri leswi tsariweke ehansi ntsena. Kambe Roberts (1977:3) yena u vula leswaku "Anything spoken or written down is literature".

Roberts (ibid.) u katsa ni swo runguriwa hi nomu eka matsalwa. Hileswaku khale loko ku tsala ku nga si va kona, matsalwa a mo runguriwa hi nomo hi xivumbeko xa mintsheketo, switekatekisana, swiphato kumbe swithopo, swivuriso ni swin'wana. Sweswi na ton a tinxaka leti ta matsalwa se ta tsariwa ehansi. Leswi swi komba ku va vuxaka byi ri byikulu exikarhi ka matsalwa ya ndhavuko ni ya ximanguvalawa. Matsalwa ya ximanguvalawa ya na masungulo ya wona eka matsalwa ya ndhavuko.

Leswi swi tikomba hikwalaho ka ku va khale loko ku tsala ku nga si va kona, matsalwa a ma ri hi ndlela yo rungula hi nomo ku suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana. Ku kombisa vuxaka lebyi nga kona eka tinxaka letimbirhi ta matsalwa Wellek na Warren (1978:46) va ri:

We must however endorse the view that the study of oral literature is an integral part of literary scholarship, for it cannot be divorced from the study of the written work and there has been and still is a continuous interaction between oral and written literature.

Laha va vula leswaku matsalwa ya ndhavuko ma nge hambanyisiwi ni ya ximanguvalawa hikuva matsalwa ya ximanguvalawa ya na masungulo ya wona eka lawa ya ndhavuko. Makgamatha (1990:255) u swi veka erivaleni leswaku a hi fanelangi ku tsan'wa matsalwa ya xinomo hikwalaho ka lawa yo tsariwa hikuva eka tinxaka letimbirhi timhaka ti veketeriwa hi ndlela yo landzelerisa hungu. Leswi swi vula leswaku eka tinxaka hitimbirhi, hungu ri boxiwa hi ndlela ya vutshila.

Makgamatha (ibid.) u tirhisa ntsheketo tani hi xikombiso xa matsalwa ya xinomo, ni novhele tani hi xikombiso xa matsalwa ya ximanguvalawa. Hi tinxaka letimbirhi ta matsalwa, u kombisa leswaku munhu a nge vuli leswaku matsalwa ya ximanguva lawa i ya nkoka ku tlula lawa ya ndhavuko. Loko a yisa mahlweni u vula leswaku hinkwawo i ya nkoka hikuva ma paluxa timhaka ta vutomi. Hi marito ya yena Makgamatha (ibid..) u ri:

Both genres are founded on the same full-life frame of motivation and verisimilitude, both are woven out of everyday events.

Loko a yisa mahlweni u vula leswaku matsalwa lawa ma fana hi swihlawulekiso swin'wana, ku fana ni ku va hinkwawo ma ri nchumu wa vutshila. Hi nga tatisa eka

leswi vulaka hi Makgamatha (ibid.), hi ku vula leswaku tinxaka letimbirhi ta matsalwa ta fana hikuva hinkwato ti tirhisa ririm i hi ndlela ya vutshila. Ku kombisa leswi hi nga tirhisa vuphati tani hi xikombiso xa matsalwa ya ndhavuko. Eka xiphato muphati u phata hi ndlela ya vutshila ni vuswikoti byo tumbuluxa, hi ku tirhisa swifaniso swa le miehlekeweni. U paluxa ku titwa ka yena hi thoni ley i na yona yi tlhontlhaka switwi swa vayingiseri. Minkarhi yin'wana u phata a ri karhi a tirhisa ndlela ya ntlangu, a tlula tlula a ya hala ni hala, ku ri ndlela yo nyanyula munhu loyi a phatiwaka ni vayingiseri.

Na kona eka vutlhokovetseri bya ximanguvalawa mutsari u kombisa nyiko ya vutshila byo tumbuluxa, laha a tirhisaka ririm i hi ndlela ya swifaniso swa le miehlekeweni ku tlhontlhaka switwi swa vahlayi. Ririm i leri a ri tirhisaka ri va leri hambaneke ni ra masiku hinkwawo.

Hi ku angharhela hi nga vula leswaku matsalwa ya ndhavuko ma na vuxaka swinene ni matsalwa ya ximanguvalawa. Tinxaka letimbirhi i ta nkoka, hi nga ka hi nga hambanyisi rin'wana eka rin'wana. Hi fanele ku ma teka hinkwawo ya ri minchumu ya vutshila.

Hi ku katsakanya, matsalwa hi leswi runguriwaka hi nomu ni leswi tsariweke hi ndlela ya vutshila. Eka swona ririm i ri tirhisiwa hi ndlela ley i hambaneke ni ya masiku hinkwawo.

1.4.2 MATSALWA NI LINGWISTIKI (LITERATURE AND LINGUISTICS)

Ku na vuxaka lebyikulu exikarhi ka matsalwa ni lingwistiki. Leswi swi vonaka ni hi mavito ya tibuku to fana ni ya Chapman (1984) ya **Linguistics and literature**. Vito leri ri tihamusela hi roxe. Tani hiloko hi swi vonile eka 1.4.1 leswaku matsalwa i ncini, hi ta kombisa hi ku komisa leswaku lingwistiki i ncini. Cuddon (1980:496) u hlamusela lingwistiki ku ri "the scientific study of language". Lingwistiki i dyondzo ley i dyondzaka milawu ley i nga kona eka ririm i.

Vuxaka exikarhi ka matsalwa na lingwistiki byi kombisiwa hi Leech (1990:1) loyi a

vulaka leswaku matsalwa ma nga ka ma nga paluxiwi handle ka vutivi byo ringanel a bya ririmi tani hiloko ririmi ri ri rona xitirho xa mutsari. Leswi swi vula leswaku muxopaxopi wa matsalwa u fanele a tiva milawu leyi lawulaka matirhisele ya ririmi. Wellek na Warren (1978 :142) va boxa leswaku ntirho wun'wana na wun'wana wa vutshila eka vutsari wu sungula wu ri nonganoko wa mimpfumawulo leyi eka yona ku nga ni nhlamuselo kumbe hungu ro karhi. Loko munhu a ri hava vutivi byo ringanel a bya ntivo-ririmi a nge swi koti ku hlamusela mapaluxelo yo karhi ya hungu eka matsalele yo karhi.

Mhaka ya vuxaka bya matsalwa ni lingwistiki yi hi yisa eka ririmi ra matsalwa. Loko munhu a tiva ririmi a nga swi kota ku ri tirhisa hi ndlela yihi kumbe yihi leyi a tsakelaka ku boxa hungu ro karhi ha yona. Mutsari na yena u tirhisa ririmi hi ndlela ya yena n'wini, yo hlawuleka. Leswi swi seketela hi Chapman (1973 :4) loko a ku:

Literary language has been chosen and
manipulated by its user with great care and
complexity than everyday language.

Mutsari, tani hi mutshila, u tirhisa ririmi hi ndlela yo hlawuleka, nkarhi wun'wana yo tumbela, leyi hambaneke ni ya masiku hinkwawo. Wellek na Warren (1978:2) na vona va vula leswaku ririmi ra matsalwa ri tirhisiwa hi ndlela yo anama no tumbela, leyi hambaneke ni ya masiku hinkwawo. Ririmi ra muxaka lowu ri fuwile hi swigaririrmi swo fana na swigego, swihlambanyiso, vuyimeri, vumunuhuhati, swivulavulelo, swivuriso, xihundzulo, xiyimelo ni swin'wana.

Handle ka ku va mutsari a ri ni nyiko ya matirhisele ya ririmi, a nga tsandzeka ku tsala tsalwa leri tsikaka swin'wana emiehlekeweni ya muhlayi. Kasi muxopaxopi wa matsalwa na yena u fanele ku va ni vutivi bya ririmi ni matirhele ya rona, ku va a kota ku paluxa ntirho wa mutsari. Leswi swi tiyisisa leswaku vuxaka i byikulu exikarhi ka matsalwa ni ririmi.

1.4.3 NXOPAXOPO WA MATSALWA (LITERARY CRITICISM)

A swi olovi ku hlamusela leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ncini. Ku tika loku ku kombisiwa hi Schreiber (1995:1) loko a ku: "... literary criticism is not something which can be summed up in a series of neat little statements which can be learnt by heart".

Hambiloko swi tika ku hlamusela theme leri, swidyondzeki swo hlaya swi ringeta ku ri hlamusela hi ku twisia ka swona. Cuddon (eka Heese na Lawton 1988:6) u hlamusela nxopaxopo wa matsalwa a ku i "The study devoted to the comparison and analysis, interpretation and evaluation of works of literature".

Gray (1984:57) , Peck na Coyle (1984 :149) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi fanakanyana ni ya Cuddon (1979:166), kambe vona va tlhela va kombisa nxopaxopo wa matsalwa ku ri maendlele lawa ha wona munhu a hlayaka tsalwa hi vurhon'wana leswaku a ta kota ku ri xopaxopa. Gray (ibid.) u tlhela a vula ni leswaku theme ra nxopaxopo wa matsalwa ri huma eka ra Xigiriki leri vulaka ku ahlula (judgement). Leswi swi vula leswaku loko muxopaxopi a xopaxopa tsalwa u va a ri ku ri ahluleni.

Jefferson na Robey (1986:80) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ku kombisa ntirho wa wona, va ku " It is concerned with describing, interpreting and evaluating the meaning and effect that literary works have". Coombes (1953:8) u hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela yo yelana ni leyi a ku i "A reasoned account of the feeling produced upon the critic by the book he is criticising".

Kasi Grace (1965:191) u vula leswaku muxopaxopi u fanele ku twisia leswi mutsari a vulavulaka hi swona eka tsalwa. Coombes u boxa leswaku nxopaxopo wa matsalwa a hi sayense hikuva wona i mavonele ya munhu, naswona ma khumba timhaka ta nkoka ta vutomi bya vanhu leti papalatiwaka hi sayense. Muxopaxopi wa tsalwa u fanele ku va mutshila, munhu wa vutlhari loyi a dzikeke ni ku fuwa emiehlekeweni ku va a ta kota ku xopaxopa tsalwa hi ndlela ya nkoka.

Ku katsakanya leswi kaneriweke eka xiphemu lexi hi nga vula leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ndlela leyi ha yona muxopaxopi a ahlulaka tsalwa a humesa leswi a swi kumeke eka tsalwa rero.

1.4.4 SWIPIMELO EKA NXOPAXOPO WA MATSALWA (PRINCIPLES OF LITERARY CRITICISM)

Eka nxopaxopo wa matsalwa ku pfa ku va ni swiphiqo loko ku tirhisiwa marito ya fana ni “milawu” kumbe “swipimelo”. Xiphiqo lexi xi vonaka xi vangiwa hi ku va ku pfanganisiwa mhaka ya ku va ku ri ni matheme lawa ya tirhisiwaka eka nxopaxopo, ni miehleketo ya ku va ku ri ni milawu eka nxopaxopo. Mhaka ya matheme yi fanele ku twisisiwa hi ndlela ya ku va dyondzo yin’wana ni yin’wana yi ri ni matheme lawa ya tirhisiwaka eka yona.

Ku hava swipimelo eka nxopaxopo wa matsalwa tani hilaha Coombes (1953:8) a kombisaka hakona leswaku nxopaxopo wa matsalwa a hi sayense hikuva i mavonele ya munhu hi munhu. Heese na Lawton (1988:1) va tsundzuxa vaxopaxopi leswaku va tivonela eka mhaka ya ku landzelela miehleketo ya “swipimelo” loko va lava ku humesa vutivi lebyi va nga na byona hi tinxaka ta matsalwa ni minkarhi ya ton. Va yisa mahlweni va boxa leswaku ntirho wun’wana na wun’wana wa vutshila, wu fana wu ri woxe naswona i swa nkoka ku va hi amukela ni ku twisia matsalwa ku tlula ku ma veka ehansi ka swipimelo swo karhi.

Eka nxopaxopo wa matsalwa munhu a nge humesi maendlelo lawa a nga vulaka leswaku hi wona swipimelo leswi hetisekeke leswi nga amukeriwaka hi vanhu hinkwavo. Muxopaxopi u fanele ku va na vutumbuluxi byo karhi bya maendlelo lama nga ta n’wi olovela ku xopaxopa tsalwa. Leswi swi seketela hi Sayce (eka Lenake 1982:10) loko a ku : “The critic’s first and most important task must be to discover”.

Brett (1965 :63) u vona khombo ra ku vekela swipimelo eka nxopaxopo wa matsalwa.
Hikwalaho a nge:

The consensus of opinion today is that literary criticism is not an application of general principles to particular works. Not many great critics have ever thought it was.

Brett (ibid.) u boxa Aristotle, xikolara xa nd huma ni muxopaxopinkulu wa ntlangu, a vula leswaku ntirho wa muxopaxopi loyi a wu nga ri wo veka milawu ya nxopaxopo wa matsalwa. U yisa mahlweni hi ku vula leswaku matshalatshala yo vekela milawu eka nxopaxopo wa matsalwa ya endliwile kambe a ya humelelangi.

Muxopaxopi, tani hi mutshila, wo fanela ku ntshuxeka, a endzela tsalwa, a ri hlaya hi tindlela to tala leswaku a ta kota ku humesa leswi a swi kumeke eka rona. Kambe ku kota ku endla leswi swi lawuriwa hi ntokoto wa dyondzo ya matsalwa.

Hi ku landza hinkwaswo leswi boxiweke laha, swa tikomba leswaku a swi fanelangi ku vekela swipimelo eka nxopaxopo wa matsalwa. Muxopaxopi wo fanela ku xopaxopa tsalwa handle ka ku siveriwa hi "milawu" yo karhi. Vuswikoti byo endla ntirho lowu byi lawuriwa hi ntokoto eka tidyondzo ta matsalwa.

1.4.5 XIKOLAXIPI XA MATSALWA (LITERARY SCHOLARSHIP)

Nxopaxopo wa matsalwa ni xikolaxipi xa matsalwa i matheme lama hambaneke hambiloko ya ri ni vuxaka. Ku va hi kombisa ku hambana loku i swa nkoka ku va hi hlamusela leswaku xikolaxipi xa matsalwa i ncini. Wellek na Warren (1978:57) va hlamusela xikolaxipi xa matsalwa ku ri "a systematic and integrated study of literature".

Laha ku hlamuseriwa leswaku eka xikolaxipi xa matsalwa ku dyondziwa hi ku landza maendlelo kumbe matirhelo lama landzelaka tindlela leti faneleke naswona ntirho lowu wa xikolaxipi xa matsalwa wu khomanile, a wu hlekahleki eka maendlelo ya wona. Maendlelo lama ma hambana na vuxopaxopi hikuva eka vuxopaxopi ku xopaxopiwa tsalwa rihi ni rihi leri muhlayi a hlanganaka na rona, hileswaku a nga hlaya tsalwa ivi a ri xopaxopa, kasi eka xikolaxipi xa matsalwa, hi ku hlamusela ka Wellek na Warren (1978 :19), loko munhu a nga si sungula ntirho wa matsalwa u fanele ku hlengeleta

switirho swa yena ku nga matsalwa, vutivi hi vatsari va wona ni nkarhi lowu ya nga tumbuluxiwa hi wona. Va kombisa nkoka wa xikolaxipi xa matsalwa hi ndlela leyi:

...even though 'reading' be used broadly enough to include critical understanding and sensibility, the art of reading is an ideal for a purer cultivation. As such it is highly desirable and also serves as a basis of a widely spread literary culture. It cannot, however replace the conception of literary scholarship conceived as super-personal tradition, as a growing body of knowledge, insights and judgement .

Leswi swi vula leswaku nxopaxopo wa matsalwa, hambiloko wu ri wa xiyimo xa le henhla, a wu tluli xikolaxipi xa matsalwa hikuva xona xi anamile. Xikolara xa matsalwa i munhu loyi a tinyiketelaka ku pindzula malembe a ri ku tokoten'i hi matimu ya matsalwa.

Daiches (1986:8) u vulavula hi xiphemu xa matimu ya matsalwa eka xikolaxipi, lexi xi nga pfunetaka ku kuma tindlela leti matsalwa ya sunguleke ha toni ni ndlela leyi ya avanyisiwaka ha yona.

Ku ya hi leswi hi swi hlamuseleke laha henhla hi nga katsakanya hi marito ya Jefferson na Robey (1986:8) lava kombisaka ntirho wa xikolaxipi xa matsalwa hi ndlela leyi:

Scholarship goes beyond the experience of reading, in that its concern is with factors in one way or another external to this experience: the genesis of the work, its textual transmission or elements within it that the non-specialist reader need not take an interest in.
... scholarship is a specialist activity which aims for the same detachment and rigour

that characterize other academic disciplines.

Nhlamuselo leyi ya Jefferson na Robey (ibid.) yi yisa emahlweni mhaka ya matumbulukelo ya matsalwa. Xana mutsari a a susumetiwa hi yini? A ku humeleta yini enkarhini wa ku tumbuluka ka tsalwa ra kona? Xana a ku ri na leswi a swi humeleta exikarhi kumbe leswi a swi kavanyeta leswi a swi humeleta ke? Hawthorn (1992:10) u hlamusela leswaku ku ni mavonelo mambirhi mayelana ni ku xopaxopa matsalwa. Van'wana va vula leswaku ku fanele ku langutiwa tsalwa ntsena, ku nga landzeleriwa laha ri humaka kona. Leswi swi endla leswaku tsalwa ri nga twisisiwi swi hetiseka. Kasi van'wana va vula leswaku ku fanele ku langutiwa tsalwa ku ri karhi ku landzeleriwa laha ri humaka kona. Mina ndzi seketela miehleketo leyi ya vumbirhi. Hikwalaho eka ndzavisiso lowu ndzi ta nghenisa ni ta vutomi bya mutsari, ni vuxokoxoko lebyi nga kumeka bya laha vutlhokovetseri bya Magaisa byi humaka kona.

1.4.6 MFAMBELANO WA MATSALWA (INTERTEXTUALITY)

Ku fambelana ka matsalwa (Intertextuality), ku hlamuseriwa hi ku olova eka **The Oxford Companion of English Language** (1992:525) loko va ku: "In literary criticism "Intertextuality" is the relationship between texts". Hawthorn (992: 4) u ndlandlamuxa nhlamuselo leyi hi ku vula leswaku "Intertextuality" i :

A relation between two or more TEXTS which have an effect upon the way in which the intertext (that is, the text within which other texts reside or echo their PRESENCE) is read.

Nhlamuselo leyi yi komba swinene vuxaka bya matsalwa lama nga khumbekaka hi marito lama nga ka swiangi, lawa ya kombaka swinene ku va ku hlaya matsalwa yo karhi ya hi tsundzuxa man'wana lawa ya fanaka kumbe ku yelana na wona.

Eka nhlamuselo ya yena Hawthorn (ibid.) u nyika rito ra " trans-textuality " leri kombisaka swinene vuxaka lebyi nga rivaleni exikarhi ka matsalwa yo karhi. Eka

nkanelo wa yena u kombisa leswaku leswi swi tsariwaka minkarhi hinkwayo swi va swi tumbuluka swi huma eka swin'wana leswi nga tsariwa khale, kumbe swi yelana na swona.

1.4.7 VUTLHOKOVETSERI (POETRY)

A swi olovi ku hlamusela leswaku vutlhokovetseri i ncini hikokwalaho ka ku anama ni nkoka wa byona. Ku tika loku ku kombisiwa hi Grace (eka Nkuzana 1988:14) loko a ku:

There is something unusual and distinct about
poetry, something hard to define but somehow
of the highest importance.

Hambileswi ku ya hi miehleketo leyi boxiweke laha henhla swi tikaka ku hlamusela vutlhokovetseri, swidyondzeki swin'wana swi ringeta ku humesa miehleketo ya swona hi tindlela to tala. Heese na Lawton (1988:22) va hlamusela leswaku vutlhokovetseri byi tumbuluke khale exikarhi ka vanhu. Va ya emahlweni va hlamusela leswaku vutlhokovetseri i maendlelo ya mphofulo ya misava hinkwayo.

Hambiloko vutlhokovetseri byi tumbuluke khale exikarhi ka vanhu, a hi un'wana ni un'wana a nga ni nyiko ya byona. Leswi swi seketeriwa hi Reeves (1965:38) loko a ku: "poets are born and not made". Leswi swi vula leswaku a hi vanhu hinkwavo lava nga vaka vatlhokovetseri, kambe ku ta va munhu loyi a velekiweke ni talenta leyi.

Brooks et al. (1967:327) va hlamusela vutlhokovetseri ku ri "the verbal expression of the imaginative view of the world". Kasi Marivate (1983: x) u hlamusela vutlhokovetseri ku ri "mphofulo wa miehleketo lowu heleketiwaka hi ntwiwo lowukulu wa mbilu". Nhlamuselo ya Brooks (ibid.) ni ya Marivate (ibid.) ti kombisa leswaku vutlhokovetseri i mphofulo lowu humaka emiehlekeweni ya mutlhokovetseri lowu lawulaka hi switwi ni ntwiwo wa yena. Marivate (ibid.) loko a yisa mahlweni u hlamusela leswaku vutlhokovetseri byi tirha ngopfu hi "swifaniso swa le miehlekeweni". Mphofulo lowu Brooks et al. (ibid.) na Marivate (ibid.) va wu kombisaka, ku nga va ku ri leswi mutsari

a swi vonaka hi vutomi, ntokoto wa yena hi vutomi, swivilelo hi leswi humevelaka evuton'wini ni leswi a titwisaka swona hi vutomi.

Wordsworth (eka Milubi (1983 :7) u hlamusela vutlhokovetseri ku ri:

... a spontaneous overflow of powerful feeling,
taking its origin from emotion recollected in
tranquility.

Kasi Roberts (eka Nkondo 1986 :16) u hlamusela vutlhokovetseri ku ri : "a compressed and often highly emotional form of expression". Leswi swi kombisa leswaku vutlhokovetseri i nchumu lowu humaka endzeni-ndzeni ka mbilu, byi ta hi ndlela ya mphofulo wa switwiwo swa mutsari. Switwiwo leswi swi nga va swi phofula ntsako kumbe nhlundzuko.

Tani hiloko hi vurile leswaku vutlhokovetseri i nyiko yo tswariwa na yona, mutlhokovetseri loyi a nga na nyiko leyi u ta va loyi a kotaka ku tirhisa ririm hi ndlela yo dzika, hileswaku leyi kotaka ku hluta miehleketo ya muhlayi. U tlhela a swi kota ku tirhisa ririm hi ndlela ya swifaniso swa le miehlekeweni ni hi ndlela yo gega. Hileswaku hi ririm ieri a ri tirhisaka wa swi kota ku nyanyula ni ku pfuxa switwi swa muhlayi.

Heese na Lawton (1988:21) va vula leswaku, mutlhokovetseri, i muvatli, loyi a kotaka ku tirhisa switirho swa yena hi mfanelo. Kasi Brooks et al. (1967:327) va vona vutlhokovetseri ku ri vutshila bya ririm. Hileswaku xitirho xa mutsari eka vutlhokovetseri i ririm ieri a faneleke ku ri tirhisa hi ndlela ya vutshila leswaku muhlayi a ta tiphina ni ku vona vutomi hi ndlela ya swifaniso swa le miehlekeweni.

Marivate (1983 :x) u boxa leswaku xifaniso xa le miehlekeweni eka vutlhokovetseri i xifaniso xa marito. Elliot (eka Milubi 1983:6) u vona vuthokovetseri ku ri "language at its maximum potency, the best words in the best order". Ndlela leyi Marivate (ibid.) na Elliot (ibid.) va vonaka vutlhokovetseri ha yona yi hi kombisa leswaku mutlhokovetseri, tanihi mutshila, u tirhisa ririm hi ndlela ya xiyimo xa le henhla, leyi hambaneke ni matirhisele ya masiku hinkwawo naswona mutsari un'wana na un'wana u na xitayili xa yena. Marivate (1983:x) u nyika swikombiso swa swifaniso swa marito leswi a vulavulaka ha swona, leswaku ku nga va xihlambanyiso kumbe xigego.

Vutlhokovetseri i bya tinxaka to hambana. Byi thyiwa mavito ku ya hi tinxaka ta byona. Laha hi ta kanela tinxaka ta mune ntsena, leswaku hi ta kota ku veka vutlhokovetseri bya Magaisa eka ndhawu ya byona eka vutlhokovetseri bya Xitsonga.

1.4.7.1 VUTLHOKOVETSERI BYA NDHAVUKO

Marivate (1983:xi) u boxa vutlhokovetseri bya ndhavuko ku ri rixaka ro sungula ra vutlhokovetseri eka Xitsonga. Lebyi i vutlhokovetseri lebyi tihi, varhangeri, tinenha ni vanhu va swiyimo swa le henhla va ndhundhuzeriwaka ha byona. Marivate (1983:xii) u swi veka hi ndlela leyi:

Lawa i matlhokovetselele lawa ya davukaka
kumbe ya tumbulukaka eka ndhavuko wa hina
Vatsonga ni Vantima hinkwavo. Lawa i
matlhokovetselele yo phata kumbe ku
hoyozela tihi, tinenha ni varhangeri lavo
hlawuleka.

Tlheloo rin'wana ra vutlhokovetseri bya muxaka lowu ri kombisiwa hi Heese na Lawton (1988: 22) loko va ku:

The earlier poetry was closely related to religious rituals and feasts, it was often a fusion of song and dance based on powerful incantatory sound patterns. It was an expression of man's most fundamental feelings and desires, his urge to communicate with his gods, his joy and gratitude at the bounty of nature ...

Vatsari laha va kombisa leswaku vutlhokovetseri bya ndhavuko a byi ri lebyi nga na vuxaka ni vukhongeri. Eka vutlhokovetseri lebyi munhu a a kombisa ku titwa ka yena eka vuxongi bya ntumbuluko ni ku va a vulavula ni swikwembu swa yena.

Eka vutlhokovetseri lebyi munhu wa swi kota ku tiphata yena n'wini eka leswi a swi kumeke kumbe leswi a swi endleke, ku fana ni loko a khome xiharhi eku hloteni. Nakambe eka vutlhokovetseri lebyi munhu a nga phata nchumu wa yena, ku fana ni homu kumbe nhonga ya yena. Leswi swi seketela hi Finnegan (1970:112) loko a ku:

In Eastern and Southern Africa cattle form a popular subject in praise poetry, and inanimate things like divining implements or even a train or bicycle are praised.

Eka vutlhokovetseri lebyi loko muphati a ri karhi a tiphata kumbe a phata xan'wanchumu, u tirhisa ririmhi ndlela yo hlawuleka leyi fambelanaka ni nchumu lowu a wu phata. Tani hiloko ku ri vutlhokovetseri bya nomo, muphati wa swi kota ku tirhisa thoni ku tshikilela ni ku sasekisa vuphati bya yena. Ntuli (eka Nkuzana 1988:5) u kombisaka leswaku vutlhokovetseri bya ndhavuko i vutlhokovetseri bya Vantima lebyi hlawulekeke lebyi na byona byi tirhisaka swiyimeri ni swifaniso. Hileswaku eka vutlhokovetseri lebyi, tani hi le ka tinxaka tin'wana ta vutlhokovetseri, ku tirhisiwaka ririmhi ndlela yo hlawuleka.

Xivumbeko xa le handle xa vutlhokovetseri lebyi xi kombisiwa ngopfu hi mbuyelelo wa marito. Eka vutlhokovetseri lebyi ku tirhisiwa ngopfu mbuyelelo wa switatisi ni switwari laha ku nga na ku yelanisa kumbe ntwanano wa mimpfumawulo (rhyme), hileswaku ku na ntwanano wa switatisi (alliteration) na ntwanano wa switwari (assonance). Leswi swi seketela hi Finnegan (1970: 131) loko a ku: "Alliteration and assonance are both appreciated and exploited by the poet". Leswi swa humelela ni le ka vutlhokovetseri bya ximanguvalawa ni bya le xikarhi kambe eka vutlhokovetseri bya Xitsonga leswi swi paluxeka ngopfu eka bya ndhavuko.

Hambiloko vutlhokovetseri bya ndhavuko byi tihlawulekisa ngopfu hi ku ndhundhuzela ni ku phata, a swi vuli leswaku i byo ndhundhuzela ntsena. Vutlhokovetseri lebyi ni swivilelo bya paluxa naswona bya swi kota ku tshinya. Leswi swi seketela hi Finnegan

(1970:115) loko a ku: "Praise poems of people frequently include derogatory remarks, ... gives advise as well as panegyric". Leswi swi kombisa leswaku byi ni mintirho yo hlaya. Finnegan (1970:142-143) u tlhela a kombisa nkoka wa vutlhokovetseri bya ndhavuko a ku:

... praise could contain criticism as well as eulogy, a pressure to conform to expectations as well as praise for actual behaviour... Praise poetry is also a vehicle for recording of history as viewed by the poets.

Jones et al. (1988:9) vona va vula leswi hi vutlhokovetseri bya ndhavuko:

This poetry which touches us with delight, ... the same pattern of effect is evident in poetry which touches us with pain.

Hileswaku vutlhokovetseri bya ndhavuko bya swi kota ku hi khumba hi ndlela ya ntsako ni yo vava. Jones et.al. (*ibid..*) va ya mahlweni hi ku kombisa hi vutlhokovetseri bya rifu (dirges) lebyi hi khumbaka hi ndlela yo vaviseka.

Ku ya hi miehleketo leyi boxiweke laha, vutlhokovetseri bya ndhavuko i bya nkoka hikuva byi tirha hi tindlela to tala; bya ndhundhuzela, bya tsundzuxa, bya sola nakambe bya tirha etimhakeni ta rifu. Leswi i xikombiso xa leswaku vuthokovetseri bya ndhavuko tani hi rixaka ra matsalwa byi na nkoka. Leswi swi boxa hi Chinweiza (1988:xix) loko a vulavula hi matsalwa hi ku angarhela a ku:

African literature ... reflects African history, which is rooted in structures of African life, which makes manifest the values of African civilization and which can therefore, be used for instruction in African humanities.

1.4.7.2 MATLHOKOVETSELELO YA LE XIKARHI

Matlhokovetselelo ya le xikarhi i rixaka rin'wana ra vutlhokovetseri eka Xitsonga. Lebyi i vutlhokovetseri lebyi nga xikarhi ka matlhokovetselelo ya ndhavuko ni ya ximanguvalawa. Tani hiloko hi vurile leswaku a swi olovu ku nyika nhlamuselo leyi hetisekeke ya vutlhokovetseri, a swi olovu ku hambanyisa vutlhokovetseri lebyi ni bya ndhavuko ni bya ximanguvalawa hikuva byi ni swihlawulekiso swa vutlhokovetseri bya ndhavuko ni bya ximanguvalawa. Hileswaku byi na nkucetelo wa vutlhokovetseri bya ndhavuko ni bya ximanguvalawa, hikwalaho Marivate (1983) a byi thyaka matlhokovetselele ya le xikarhi.

Ku kombisa nkucetelo lowu vutlhokovetseri bya ndhavuko ni bya ximanguvalawa wu nga na byona eka matlhokovetselele ya le xikarhi Marivate (1983:xi) u ri:

Vatlhokovetseri lava va nga tsala
switlhokovetselo swa Xitsonga va kombile ku
kuceteriwa hi matlhokovetselelo ya ndhavuko.
Kambe hi tlhelo, va kombile nkucetelo wa
matlhokovetselo ya xilungu.

Marivate (op. cit.: xii) u ya mahlweni a nyika xikombiso hi E.P. Ndhambi (1949) tanihi mutsari wo sungula loyi a tsaleke vutlhokovetseri bya muxaka lowu. Eka matlhokovetselele ya muxaka lowu, vatsari va tsala ngopfu hi ta ntumbuluko, xikombiso tintshava, swiharhi ni swin'wana.

Eka vutlhokovetseri lebyi ku fana ni le ka bya ndhavuko na kona ku tirhisiwa maendlelo ya mbuyelelo wa marito. Ku na ku yelanisa kumbe ku twananisa mimpfumawulo ya switwari ni switatisi.

1.4.7.3 VUTLHOKOVETSERI BYA XIMANGUVALAWA

Vutlhokovetseri bya ximanguvalawa i rixaka rin'wana ra vutlhokovetseri eka Xitsonga. Vutlhokovetseri lebyi Marivate (1983:xiii) u byi vula matlhokovetselele ya mphofulo. Nkuzana (1988:8) u hlamusela vutlhokovetseri bya ximanguvalawa hi ndlela leyi:

Modern poetry refers to contemporary poetry which deviates from the idea of praising. It is subjective in that it expresses personal feelings and emotions, and it is also characterized by the philosophical inclinations of the poet.

Marivate (op. cit.: xii) u boxa miehleketo yo fana ni ya Nkuzana (ibid.) hi ku vula leswaku vutlhokovetseri bya ximanguvalawa i matlhokovetselele lawa eka wona miehleketo ya mutlhokovetseri yi paluxiwaka hi xitalo, hileswaku mutlhokovetseri a nga va a khensa kumbe ku sandza. Leswi swi kombisa leswaku hi vutlhokovetseri lebyi mutsari u phofula ku titwa ka yena ni leswi a swi ehleketa hi vutomi.

Eka vutlhokovetseri bya muxaka lowu mutsari a nga phofula hi ta ntokoto wa yena wa vutomi, a nga kombisa ku vilela hi swin'wana evuton'wini, a nga laya kumbe ku tshinya vanhu eka maendlelo yo karhi.

Eka vutlhokovetseri lebyi rirmi leri tirhisiwaka ri hambanile swinene ni ra masiku hinkwawo hikuva rona ri dzikile, ra gega naswona ri fuwile hi swifaniso swo fana ni xigego, xihlambanyiso, vuyimeri, vumunhuhati ni swin'wana swigaririm.

Eka vutlhokovetseri lebyi ku ni matsalele yo ntshunxeka (free verse). Tindzimana ni mintila swi lawuriwa hi mhaka leyi vuriwaka. Mutsari u na ntshunxeko wo andlala mhaka ya yena yi kondza yi ya hela. A swi bohi ku yelanisa switwari kumbe switatisi. Mutsari a nga ha tirhisa mbuyelego wo karhi lowu lawulaka hi leswi a swi vulaka hi ku swi tsakela, kumbe ku ya hi mhaka ya yena. Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku a swi olovi ku nyika nhlamuselo ya vutlhokovetseri. Leswi swi vangiwa hi leswi vutlhokovetseri

ri nga rixaka ra matsalwa leri anameke, ra nkoka naswona ri tsakisaka ku va munhu a ri dyondza. Hambiswiritano hi nga vula leswaku vutlhokovetseri i mphofulo wa ku titwa ni miehleketo ya mutsari leyi paluxiwaka hi ndlela ya swifaniso swa le miehlekeweni. Vutlhokovetseri tani hi nchumu lowu tumbulukeke ni vanhu i bya nkoka. Hileswaku tinxaka hinkwato ta vutlhokovetseri i ta nkoka. Nkoka wa byona wu tikomba ngopfu hi ku va vutlhokovetseri bya ximanguvalawa byi pfelela eka bya ndhavuko. Leswi swi katsakanyiwa ku antswa hi Hawthorn (1992 :122) loko a ku:

It seems clear that poetry emerged in an oral culture, and that some of its inherited characteristics owe something to the thought. Understanding more of an oral culture helps us to understand more about both the poetry of the distinct past and also of the more recent periods.

Leswi swi vuriwaka laha swi komba nkoka wa ku va hi kanerile tinxaka leti vuriwaka ta vutlhokovetseri leswaku hi ta kota ku twisia vutlhokovetseri bya Magaisa hilaha hi vuleke hakona eka 1.4.7.

1.4.7.4 VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO (PROTEST POETRY)

Vutlhokovetseri bya mbilelo i vutlhokovetseri lebyi paluxaka ku vilela ka vanhu. Rito ra mbilelo (protest) ri hi tindlela timbirhi, yo kongoma ni yo ka yi nga kongomi. Leswi swi kombisiwa hi marito ya Chinua Achebe (eka Mogale 1993:4) loko a ku:

The problem is the use of the word protest. It is too vague a word - too vague in one sense and too exact in another sense.

Rito leri ra “mbilelo” ri hi ndlela yo kongoma hikuva ri vula ku lwa kumbe ku alana ni maendlelo yo karhi ya vafumi kumbe vafambisi hi ndlela ya matimba. Kasi ri hi ndlela yo ka yi nga kongomi hi ku va ri vula ku alana ni mikhuva kumbe maendlelo yo biha ya vanhu kumbe vaaka tiko hi ndlela yo kombisa maendlelo lama amukelekaka. Leswi swi boxa hi Kganyago (1995 :3) loko a ku:

Protest is essentially a rejection or criticism by the oppressed against the evil deeds of the oppressor.

Ku kombisa ndlela leyi vutlhokovetseri lebyi byi tirhisiwaka ha yona Mogale (1993 :5) u kombisa leswi mutsari wa vutlhokovetseri bya mbilelo a andlalaka swona u ri:

A protest poet sees disorder in his society, he distinguishes between right and wrong ; he is shocked by the fact that his society persistently chooses wrong instead of right; and his poetry is an attempt at correcting this situation.

Laha Mogale u vula leswaku vutlhokovetseri bya mbilelo byi nga tirhisiwa ku va byi tsundzuxa vanhu leswaku va tshika mahanyelo ni mikhuva yo bina. Hileswaku mutsari u va a vonile swo biha hi vanhu kutani hi vutlhokovetseri bya yena u kombisa ku vilela hi mikhuva yoleyo yo biha, hikwalaho u ringeta ku tsundzuxa rixaka leswaku ri tivonela kumbe ri xalamuka ri lulamisa swihoxo sweswo. Hughes (eka Kganyago op.cit.: 3) u hlamuselaka vutlhokovetseri bya mbilelo hi ku angarhela a ku :

By its very nature , protest poetry presupposes an order - political, social or economic , and usually a combination of all that is being protested against.

Vatsari lava va tshahiweke laha va swi veka erivaleni leswaku vutlhokovetseri bya mbilelo i vutlhokovetseri lebyi lwisanaka ni mafumelo yo biha ya vafumi, maendlelo kumbe mikhuva yo biha ya munhu wihi kumbe wihi.

1.4.8 NKONGOMELO (THEME), HUNGU (SUBJECT-MATTER) NI MOTIFI (MOTIF)

Minchumu leyi minharhu yi hlamuseriwa swin'we hikokwalaho ka ku khapelana ka yona. Hi nga si ava ni ku xopaxopa switlhokovetselo swa Magaisa ku ya hi minkongomelo, hungu ni timotifi ta swona swa fanela leswaku hi kombisa leswaku nkongomelo, hungu ni motifi i ntswini.

1.4.8.1 NKONGOMELO NI HUNGU

Vatsari va hlamusela minchumu leyi mimbirhi hi ndlela leyi hetelelaka yi kombisa ku va yi ri vamavizweni, h.l. marito lawa ya fanaka hi ndlela yin'wana, kambe ya hambana hi yin'wana. Lenake (1982:19) u hlamusela nkongomelo a ku : "... theme refers to the underlying idea of the poem". Cohen (1973:198) u vula swo fana na swona loko a ku nkongomelo i "the essential meaning or concept in literary work". Miehleketo ya vatsari lava yi seketeriwa hi Marivate (eka Nkuzana 1988:131) loko a ku:

...theme...should be a short, accurate and
forceful presentation of ideas or description,
well contrived as a totality or unity. A theme
should not ramble in anyway but should be
clearly united around a dominating central
thought.

Hileswaku nkongomelo ku ya hi Marivate wu fanele ku va mavonelo kumbe miehleketo ya ntokelo ya mutsari. Hikwalaho wu fanele ku va lowu kongomisaka eka mhakankulu yo karhi handle ka ku va wu jikajika wu nga twisiseki. I ntirho wa muhlayi ku va a kota ku vona mhakankulu leyi nga yona nkongomelo wa xitsariwa. Hi tlhelo rin'wana, Ntuli (1984:59) u vula leswi landzelaka hi nkongomelo loko a ku "We use theme in a wide sense to include the subject - matter and the underlying idea in the poem."

Mutsari laha u katsa hungu eka nkongomelo, hileswaku nkongomelo ni hungu swi famba

swin'we, a swi olovi ku swi hambanyisa. Leswi swi seketela hi Lenake (1982 :19) loko a vula leswaku "The two concepts are inseparable for literary analysis".

Tinhlamuselo tin'wana ti seketela marito ya Ntuli (op. cit. : 59) **Oxford Illustrated Dictionary** (1962:860) yi ri "Subject of discourse, conversation, composition, etc, topic." **Kasi Reader's Digest Oxford Complete Wordfinder** (1993:1619) yona yi ri "theme" i "a subject or topic on which a person speaks, writes or thinks". Ehansi ka nhlamuselo ku tlhela ku longoloxiwa vamavizweni va rito leri hi ndlela leyi "Subject (-matter), topic, idea, notion, concept, thesis,... gist, core..." Hinkwaswo leswi swi kombisa leswaku hambiloko hi ringeta ku ba ndzilekano exikarhi ka nkongomelo ni hungu, swilo leswimbirhi swa khapelana, hileswaku, i vamavizweni hi ndlela ya ku va swi fana hi ndlela yin'wana, swi hambana hi yin'wana.

Eka ndzavisiso lowu, nkongomelo ni hungu swi ta tirhisiwa swi ri vamavizweni hikwalaho ka ku khapelana ka swona.

1.4.8.2 MOTIFI

Motifi i rito, xivulwa kumbe miehleketo leyi vuyeleriwaka hi mutsari eka leswi a swi tsalaka. Hi maendlelo lama mutsari u khavisa ni ku tisa ntshikilelo wa hungu ro karhi eka vutsari bya yena. Leswi swi paluxiwa hi nhlamuselo ya Abrams (1981:111) leyi vulaka leswaku "A motif is an event, incident, device or formula which recurs frequently in literature". Ruse na Hopton (1992 :188), Gray (1984:130) na Cuddon (1979:405) na vona va hlamusela motifi hi ndlela yo fana ni ya Abrams (1981).

Eka nkanelo wa yena wa "theme", Fowler (1973:248) u kombisa ni leswaku "Subject matter" i ncini, ivi a heta ndzimana ya yena hi ku kongomisa eka motifi a ku "Recurrent local features are ... designated by the term motif". U tlhela a vulavula hi "One kind of event which becomes 'thematic' by repetition". Mbuyelelo lowu vuriwaka laha wa ha yelana ni wa motifi. Hi ndlela leyi, vuxaka byi kona exikarhi ka motifi ni nkongomelo, kasi leswi haswimbirhi swi vula mhaka kumbe hungu ro karhi. Leswi swi kombisa swinene vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka nkongomelo, hungu ni motifi.

Nkanelo wa laha ka xiphemu xa 1.4.8 wu kombisa leswaku hambiloko ku tirhisiwa marito yo hambana ya nkongomelo, hungu ni motifi, ku ni ku khapelana eka leswi ya vulaka swona. Leswi swi ta humela erivaleni loko dyondzo leyi yi ri karhi yi ya emahlweni. Laha hi nga nyika ntsena xikombiso xa mhaka yo navela vuhosi bya khale eka vutlhokovetseri bya Magaisa. Leswi swi nga wela eka nkongomelo, hungu ni motifi.

1.4.9 XIGEGO (METAPHOR)

1.4.9.1 XIGEGO (METAPHOR) NI RIRIMI RO GEGA (FIGURATIVE LANGUAGE)

Ririm i xi yimeri hikwalaho ka ku va eka rona ku ri hava vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka marito ni minchumu leyi vuriwaka. Mhaka leyi ya fambelana ni ya ririm ro gega, laha mhaka yi vuriwaka hi ndlela yo kala yi nga kongomi. Ririm ro gega ri hlamsuseriwa eka **The Right Word at the Right Time** (1985:350) hi ndlela leyi:

Figurative language is not just an adornment to speech and writing. It is often essential in communication. Conveying a complex idea from one mind to another can be virtually impossible without recourse to some image or analogy.

Laha va kombisa swinene leswaku ririm ro gega a ko va xikhaviso ntsena eka mbulavulo ni le ku tsalen. Hakanyingi i ra nkoka swinene eka ku va vanhu va vulavula va twanana. Ku hundzisela miehleketo kumbe mhaka yo nonoha nkarhi wun'wana swa nonoha handle ka ku tirhisa swifaniso kumbe vufananisi byo karhi. Eka **The Right Word at the Right Time** (ibid.) va tlhela va ya mahlweni va vula leswaku leswi i swa nkoka swinene eka miehleketo hi yoxe. Va tshaha William Jones mu filosofa wa mu-Amerika loyi eka dzana ra malembe lama hundzeke a nga kombisa leswaku ku nga si va ni ku hlutiwa ka swianakanyiwa, ku rhanga ku va ni vufananisi, hileswaku miehleketo leyi onge ya nonoha ku yi twisia yi twisiseka ngopfu hi ku tirhisa ririm ro gega. Mhaka

ya ririmi ro gega yi hi yisa eka xigego (metaphor). Vito leri ri hlamusela swilo swimbirhi hilaha swi kombisiwaka hakona eka **The Right Word at the Right Time** (1985:349) hi ndlela leyi:

Metaphor has both a broad and a narrow sense. In its broad sense it refers to figurative language generally, and embraces simile, metonymy and synecdoche.

Kambe ririmi ro gega a ri katsi tinxaka leti nga vuriwa laha ntsena hilaha hi nga ta kombisa hakona loko hi ya mahlweni. Xigego ni ririmi ro gega i swa nkoka swinene eka mbulavulo ni le ka vutsari, ngopfu-ngopfu eka vutlhokovetseri. Nkoka lowu wu hlamuseriwa hi Marivate (1983:x) hi ndlela leyi:

Muvatli u tirhisa mbatlo ku vatla minkombe, tindyelo ni swivatlavatlani swin'wana. Xigego i mbatlo ya nkoka swinene emavokweni ya mutlhokovetseri. Hi xigego, mutlhokovetseri u xongisa ni ku nkuluntswela miehleketo ya yena, vahlayi va sala va hlamala.

Nkoka lowu wu ta tikomba swinene eka nkanelo ni nxopaxopo wa switlhokovetselo lowu nga ta landzela.

1.4.9.2 XIGEGO TANIHI XIGARIRIMI XO KARHI

Xigego tanihi xigaririm xo karhi i matirhisele ya ririmi hi ndlela yo pimanisa handle ko vula mpimanyiso lowu, tani hi le ka 'Magezi i ngwenya'. Cuddon (1980:39) u hlamusela xigego xi ri "A figure of speech in which one thing is described in terms of another".

Kasi Tulloch (1992:958) u hlamusela xigego ku ri:

The application of a name or descriptive term

of a phrase to an object or action to which it is imaginatively but not literally applicable.

Nhlamuselo ya Cuddon (1980:39) ni ya Tulloch (1992:915) ti vula leswaku eka xigego tani hi xigaririmi xo karhi ku tirhisiwa ririm hi ndlela yo fananisa, hileswaku nchumu wo karhi wu hlamuseriwa wu ri wun'wana. Leswi hi swi vona eka xitlhokovetselo xa "Xihangalasi" eka tsalwa ra **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987:3) loko mutsari a ku:

Vumburi byaku i vurimba exirhombarhombeni
xa vununa.

Laha ka xikombiso lexi vumburi bya wanhwana byi fananisiwa kumbe ku pimanisiwa ni vurimba, hileswaku mutsari u lo gega, u kombisa matimba ya ku phasa ka wanhwana vavanuna.

1.4.9.3 XIGEGO (METAPHOR) NI XIHLAMBANYISO (SIMILE)

Xigego ni xihlambanyiso swi hlamuseriwa swin'we laha hikokwalaho ka vuxaka byikulukumba lebyi swi nga na byona. Vuxaka bya xigego ni xihlambanyiso byi kombisiwa hi Ridout na Clarke (1971:327) loko va vula leswaku "A metaphor is like a simile condensed". Vuxaka lebyi byi ta tikomba eka nkanelo lowu.

Tulloch (1992:1443) u nyika nhlamuselo leyi landzelaka ya xihlambanyiso:

A figure of speech involving the comparison of
one thing with another of a different kind, as an
illustration or ornament (e.g as brave as a lion)

Nhlamuselo leyi yi kombisa minkoka mimbirhi ya xihlambanyiso, ku nga ku nyika xikombiso xo hlamusela ni ku khavisa. Swikombiso swa swihlambanyiso eka vutlhokovetseri bya Magaisa (1981,1987) swi le ka xitlhokovetselo xa "Byebyo i vutomi", laha mutsari a nge:

Vutomi byi fana ni ndzilo wa xitiko
Vutomi byi fana ni sangu.

Swikombiso leswi nga nyikiwa laha swi komba ku va xihlambanyiso ni xigego swi hambana hikuva xihlambanyiso xi tihlawulekisa hi timofimi ni swiphemu swin'wana swa ririmi swa mpimanyiso, xik. **onge, swange, tani hi, ku fana na** na swin'wana. Eka xigego, nchumu wo karhi wu vuriwa wu ri wun'wana, ku fana ni le ka xitlhokovetselo xa 'Byebyo i vutomi'. Magaisa (1987:23) laha mutsari a nge: "Vutomi i xiluva", hileswaku xigego xona xi tihlawulekisa hi ku va xi ri hi xivumbeko xa riyimela-riendli. Mokgoatšana (1993:12) u vula leswi hi xigego ni xihlambanyiso:

A metaphor makes an indirect comparison unlike a simile which is explicit. A metaphor is a telescoped simile, a simile that suffered ellipsis.

Xigego ni xihlambanyiso swa yelana hikuva hinkwaswo swi tirha ntirho wun'we wo pimanyisa minchumu mimbirhi.

1.4.9.4 XIGEGO NI SWIGARIRIMI SWIN'WANA

Hilaha swi kombisiweke hakona eka 1.4.9.1, xigego hi ku anama ka xona xi katsa swigarirmi swin'wana. Leswi swi tikomba eka nkanelo lowu landzelaka.

1.4.9.4.1 XIHUNDZULO/XIKHOMELA-VITO (METONYMY) NI XIYIMELO (SYNECDOCHE)

Xihundzulo kumbe xikhomela-vito ni xiyimelo swi kaneriwa swin'we hikokwalaho ka vuxaka lebyi swi nga na byona. A swi olovi ku hambanyisa xihundzulo ni xiyimelo. Leswi swi seketela hi Mokgoatšana (1993:48) loko a ku:

The reader should (however) note that there is a thin dividing line between metonymy and

synecdoche that makes it sometimes difficult
to separate the two.

Cuddon (1979:394) u hlamusela xihundzulo hi mukhuva lowu:

A figure of speech in which the name of an
attribute or a thing is substituted for the thing
itself.

Hileswaku xihundzulo i xigaririmi lexi ha xona vito ra nchumu wo karhi ri hundzuriwaka
ri thyiwa hi nchumu kumbe maendlelo lawa ma nga ni vuxaka na rona. Levins (eka
Nkuna 1988:16) u vula leswi hi xihundzulo:

When a word, by virtue of its fundamental
meaning, is used to signify note-worthy
characteristics of its object since the object is
viewed one-sidedly as to these characteristics,
this is called metonymy.

Nhlamuselo leyi yi vula leswaku rito ro karhi ra swi kota ku yimela nchumu wun'wana
hikokwalaho ka vuxaka bya swihlawulekiso kumbe swiendlo swo karhi leswi nga kona
eka rona ni nchumu lowu thyiwaka, tani hi le ka xivulwa xa "Hi ta famba hi Nyalungu"
ematshwan'wini yo "Hi ta famba hi bazi ra Nyalungu". Xin'wana xikombiso i xa "U fanele
ku dyondza mintirho ya vamatlhari". Rito ra "vamatlhari" ri sive ra "vavanuna". Eka
xikombiso xo sungula vito ra "Nyalungu" ri khomele vito ra "bazi" hi ku va Nyalungu a
ri n'wini wa rona. Ku na vuxaka exikarhi ka bazi na Nyalungu. Kasi eka xikombiso xa
vumbirhi rito ra "vavanuna" ri hundzuriwe "vamatlhari" hi ku va ku ri na vuxaka eka
matlhari ni vavanuna hikuva matlhari ma tirhisiwa enyimpini naswona i xikombiso xa
matimba lawa vavanuna va tiviwaka va ri na wona.

Gray (1984:205) loko a hlamusela xiyimelo u ri i "Figure of speech in which a part is
used to describe the whole, or vice versa". Xiyimelo i xigaririmi laha xiphemu xi

hlamuselaka nchumu wo karhi, kumbe nchumu lowu heleleke wu hlamusela xiphemu xo karhi, tani hi le ka xivulwa xa “a wa ha tsundzuki xandla xa tatana”. Laha “xandla xa tatana” i xiphemu xa miri wa tatana loyi a a hlayisa munhu loyi.

Eka xiymelo xibye xi nga yimela leswi nga ndzeni ka xona, muendli a yimela swiendliwa, ndhawu yi yimela vanhu kumbe ndhawu yi yimela ntlangu.

Tani hileswi xigego xi boxaka mhaka hi ndlela yo tumbela, xihundzulo ni xiymelo na swona swi boxa mhaka hi ndlela yo tumbela.

1.4.9.4.2 VUYIMERI (SYMBOLISM)

Vuyimeri byi nga tirha tani hi xigego hikuva ha byona ku vuriwa mhaka hi ndlela yo gega.

Abrams (1981:195) u hlamusela xiymeli hi ndlela leyi:

The term symbol is applied ... to a word or phrase that signifies an object or event which in turn signifies something, or has a range of reference beyond itself.

Vuyimeri i maendalelo lawa ha wona ku tirhisiwaka nchumu wo karhi ku yimela wun'wana. Mhaka ya ku va vuyimeri ku ri muxaka wun'wana wa xigego yi boxiwa hi Gray (1984:203) loko a ku:

A symbol may be seen as a species of metaphor in which the exact subject of the metaphor is not made explicit and may even be mysterious.

Chiari (eka Ntuli 1984:175) u ri vuyimeri byi nga hlamuseriwa ku ri “A form of indirect, metaphorical speech meant to carry or suggest a hidden reality”.

Chiari (ibid.) u vulavula hi ntiyiso lowu tumbeleke, leswi vulaka leswaku vuyimeri i muxaka wun'wana wa xigego hikuva wu boxa mhaka hi ndlela yo tumbela. Leswi hi swi vona eka xitlhokovetselo xa "Muhlwa" eka tsalwa ra **Xikolokolo nguvu ya Pitori** loko mutsari a ku: "Tindlu ti muhliwile hi muhlwa". Laha rito ra "muhlwā" ri tirhisiwile tani hi xi yimeri, ri yimela rixaka rin'wana leri teke ri ta ta xanisa rin'wana.

Xikombiso lexi nga laha henhla xi paluxa hilaha vuyimeri byi tirheke hakona tani hi xigego hi ku boxa mhaka hi ndlela yo tumbela.

1.4.9.4.3 VUMUNHUHATI (PERSONIFICATION)

Vumunhuhati i xigaririmi lexi ha xona swiharhi kumbe minchumu leyi nga hanyiki yi nyikiwaka swihlawulekiso swa vanhu. Leswi swi seketeriwa hi Gray (1984:157) loko a hlamusela vumunhuhati a ku :

A variety of figurative or metaphorical language
in which things or ideas are treated as if they
were human beings, with human attributes and
feelings.

Eka vumunhuhati swiharhi ni minchumu leyi nga hanyiki ya vulavula ni ku endla leswi endliwaka hi vanhu. Vumunhuhati byi tala ku tirhisiwa ngopfu eka mintsheketo laha swiharhi swi endlaka mintirho leyi endliwaka hi vanhu, kambe na kona ka vutlhokovetseri bya kumeka.

Vumunhuhati i muxaka wun'wana wa xigego hikuva hi byona, mutsari u vula mhaka hi ndlela yo tumbela. Ntuli (1984:170) u seketela leswi swi vuriwaka laha hi ku vula leswaku "Personification is a special type of metaphor", kasi Mokgoatšana (1993:19) yena u ri "Personification is an aspect of the metaphor".

Hakanyingi loko mutsari a tirhisa vumunhuhati u va a ri ku nandzihiseni ni ku kombisa ntshikilelo wo karhi eka xitlhokovetselo xa yena. Leswi hi swi vona eka xitlhokovetselo

xa “Byebyo i vutomi” xa Magaisa (1987:23) laha mutsari a nge “Loko dyambu ri hahlula mahlo (mberha) ya n’oka”. Laha mutsari u munhuhatile dyambu. Mutsari u tirhisile marito ya “hahlula mahlo” ku vula leswaku loko dyambu ri xa.

Ku ya hi miehleketo ni xikombiso lexi hi xi boxeke laha hi nga vula leswaku vumunuhati na byona ka ha ri xigego hikuva byi tirha ntirho wo fana ni wa xigego ku nga ku boxa mhaka hi ndlela yo gega.

1.4.9.4.4 XIVULAVULELO (IDIOM)

Palmer (eka Nkuna 1988:11) u hlamusela xivulavulelo hi ndlela leyi:

Idioms ... sequences of words where meaning cannot be predicted from the meaning of words themselves.

Xivulavulelo i xigaririmi lexi vulaka mhaka hi ndlela yo tumbela. Hileswaku nhlamuselo ya nongonoko wa marito ya xivulavulelo yi hambanile ni nhlamuselo ya leswi xi vulaka swona. Xivulavulelo i muxaka wun’wana wa xigego. Leswi swi seketela hi Mokgoatšana (op. cit. : 34) loko a ku “Idioms are part of metaphorical expression which should not be considered on the literal level”.

Xivulavulelo xi ni masungulo ya xona eka xigego, hileswaku xigego i rimitsu ra xivulavulelo. Langacker (eka Nkuna 1988:14) u vula leswaku “Most idioms are easily recognized as “frozen or standardized metaphors”. Langacker (ibid.) u tiyisisa mhaka ya ku va xivulavulelo xi ri muxaka wa xigego.

Hi xivulavulelo mutsari wa swi kota ku vula mhaka hi ndlela yo tumbela ku fana ni loko a tirhisa xigego. Xivulavulelo na xona xa swi kota ku nandzihisa vutlhokovetseri ku fana ni loko ku tirhisiwe xigego. Serudu (eka Mokgoatšana 1993:34) u vula leswi hi xivulavulelo:

Idioms are embellishments of a writer's language. They serve to heighten and typify a particular writer's language usage. They lift the literary work above the plane of dull imitativeness.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku hi xivulavulelo mutsari u vumba swifaniso emiehleketweni ya muhlayi ku tlula loko a tirhisa ririm i ra masiku hinkwawo. Leswi hi swi vona eka xitlhokovetselo xa "Muhlwa" (Magaisa 1987:1), laha a nge "hi dye naxo". Nhlamuselo ya xivulavulelo lexi yi tumberile ku fana ni ya xigego yi tumbeleke. Hi xivulavulelo lexi mutsari u hlamusela leswaku va le khombyeni. Loko munhu a nga ri Mutsonga loyi a tivaka ririm i leri hi ku hetiseka a nga tsandzeka ku tiva nhlamuselo ya xona.

Hi ku ya hi miehleketo leyi hi yi boxeke laha henhla hi nga vula leswaku xivulavulelo i muxaka wun'wana wa xigego. Xivulavulelo xi na masungulo ya xona eka xigego tani hiloko na xona xi vula swo karhi hi ndlela yo gega.

1.4.9.4.5 XIVURISO (PROVERB)

Xivuriso xi hlamuseriwa hi Gray (1984 :167) xi ri: "A short popular saying embodying a general truth ...".

Guma (1983:65) yena u ri "A proverb is a pithy sentence with a general bearing on life". Kasi Ruse na Hopton (1992:28) vona va hlamusela xivuriso xi ri "A short saying that expresses concisely a general truth or observation..."

Loko hi katsakanya tinhlamuselo leti nga laha henhla hi nga vula leswaku xivuriso i xivulwa xo koma lexi boxaka ntiyiso wo karhi hi ndlela yo tumbela.

Xivuriso i muxaka wun'wana wa xigego hikuva ha xona hi boxa mhaka hi ndlela yo tumbela. Vuxaka lebyi nga kona eka xivuriso na xigego byi kombisiwa hi Finnegan

(1970 : 390) loko a paluxa nkoka wa xivuriso a ku:

The figurative quality of proverbs is especially striking; one of their most noticeable characteristic is their allusive wording, usually in metaphorical form.

Finnegan (ibid.) laha u hlamusela leswaku nkoka wa swivuriso wu tikomba hi xihlawulekiso xa swona xa ku boxa mhaka hi ndlela yo tumbela. Finnegan (1970:399) u hlamusela nkucetelo lowu xigego xi nga na wona eka xivuriso a ku:

Proverbs are generally marked by terseness of expression, by a form different from that of ordinary speech, and by a figurative mode of expression abounding in metaphor.

Tani hiloko xigego xi boxa mhaka hi ndlela yo tumbela na xona xivuriso xi tano. Leswi swi tikomba hi xivuriso xa "N'hwari mbirhi, yin'we yi tshwa nkanga". Xivuriso lexi loko munhu a nga ri Mutsonga loyi a tivaka Xitsonga hi ku hetiseka a nga ka a nga yi tivi nhlamuselo ya xona. Leswi swi endliwa hi ku va nhlamuselo ya xona yi tumberile. Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku munhu a nge tirhi mintirho mimbirhi hi nkarhi wun'we, wun'wana wu ta salela endzhaku.

Xikombiso lexi hi xi boxeke laha xi kombisa leswaku xivuriso i muxaka wun'wana wa xigego. Marhanele (1981:139) u seketela leswi loko a ku: "Swivuriso swa Xitsonga na swona swa ha ri rhavi rin'wana ra xigego".

Tani hilaha hi vuleke hakona eka 1.4.9.1, xigego xi anamile. Ku ya hi leswi hi swi kombiseke, swi le rivaleni leswaku xigego xi nga aviwa hi swiphemu swo hlaya. A hi ntsexa lexi xa ku pimanyisa nchumu wo karhi ni wun'wana. Na ton a tinxaka letin'wana ta swigafaniso i swigego. Mhaka ya ku va xigego xi boxa mhaka hi ndlela yo tumbela hi yona ya nkoka naswona hi yona leyi endlaka leswaku xigego xi angarha tinxaka

letin'wana ta swiga-ririm. Xigego tani hi xiga-ririm xo karhi ni xigego tani hi ririm ro gega i swa nkoka eka mbulavulo ni vutsari, ngopfu eka vutlhokovetseri.

1.5 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Tani hiloko hi vurile leswaku xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa vutlhokovetseri bya Magaisa eka matsalwa lama hlawuriweke, nsusumeto wukulu i vusweti lebyi nga kona hi tlhelo ra minxopaxopo ya vutlhokovetseri bya Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu ta va xipfuno eka vadyondzi va matsalwa. Hi swi vonile leswaku ku hlamusela mathema yo fana na matsalwa, nxopaxopo wa matsalwa, vutlhokovetseri ni laman'wana a swi nga olovi kambe a swi fanela leswaku hi ma hlamusela hikuva nhlavutelo wa matsalwa wu pfuneta ku va hi va na vutivi bya wona hi nga si nghena eka mhakankulu ya ntirho wa ndzavisiso. Mhaka leyi yi boxa hi Nkuzana (1988:13) loko a vula leswi hi nhlavutelo wa matsalwa:

Opinions based on theoretical knowledge are
likely to be sounder than those based on
arbitrary opinion

Hi ku tirhisa miehleketo ya swidyondzeki swo hambana hi ringetile ku hlamusela matsalwa, matsalwa ni lingwistiki, ni mathema laman'wana ya nkoka eka ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 2

2.1 MANGHENELO

Xikongomelo xa ndzima leyi i ku kombisa ta vutomi bya mutsari, nkucetelo eka vutsari bya yena, mfambelano wa matsalwa lowu nga hi swiphemu swimbirhi ku nga: vuxaka exikarhi ka matsalwa ya Magaisa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987), ni vuxaka exikarhi ka vutlhokovetseri bya Magaisa ni bya W.Z. Nkondo (1989), B.H.M. Mashele (1982), B.J. Masebenza (1982), G.S. Mayevu (1988) na M.M. Marhanele (1978) xikan'we ni nkoka wa mavito ya matsalwa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987). Leswi hinkwaswo swi endleriwa ku paluxa swinene muxaka wa vutlhokovetseri bya Magaisa.

2.2 TA VUTOMI BYA MUTSARI

Hikwalaho ka ku va hi tsandzekile ku vonana na Magaisa hi byakwe hi bohekile ku va hi tirhisa matimu lawa hi ma kumeke eka buku ya Freddy Rikhotsa ya **Vatsari va Vatsonga** (1989), ni lawa hi hlamuseleke hi nsati wa yena Magaisa.

James Makhosana Magaisa u velekiwile hi siku ra 03 Nyenyankulu 1953 eGrootfontein. Namuntlha ndhawu leyi yi tiveka hi vito ra Tiyani exifundzheni xa Hlanganani eProvinsini ya N'walungu. I n'wana wa vunharhu wa mukhalabye Gija na mukhegula Tsatsawani N'wa-Marilele Magaisa.

Magaisa u pasile ntangha 6 exikolweni xa Kulani hi 1970. U tirhile eEdenvale eJoni eka malembe ya 1971 na 1972 a tirha exirhapeni. Hi nkarhi wa kona u hlanganile ni gqweta Nkul. Zulberg loyi a nga n'wi nyika matimba yo tlhelela exikolweni. Loko a tlhelerile exikoweni u pasile 'Junior certificate' e-Akani hi 1975. Hi ku pfuniwa hi yena Nkul. Zulberg ni ndyangu wa ka Oster u yile exikolweni xa le henhla xa Bankuna laha a nga pasa ntangha khume.

Loko a ri eBankuna u hlanganile ni mutsari M.M. Marhanele loyi a a ri thicara, loyi a

cheleke moyo wa vutsari eka yena. Hi 1976 u winile mphikizano wo vulavula hi Xitsonga mayelana ni swivangelo swa makhombo emapatweni, lowu a wu lulamisiwile hi va "National Road Safety Council". Un'wana wa vahlahlivi va mphikizano lowu Nkul. G.S. Mayevu, u hlohloterile Magaisa ku tsala tibuku ta Xitsonga hi ku vona vuswikoti bya yena byo hlaya hi Xitsonga.

Loko a pasile ntangha khume u dyondzerile vuthicara bya "Senior Secondary Teacher's Course" ekholichi ya Tivumbeni. Loko a ri eTivumbeni u tikombile a ri murhangeri wo swi kota lero a kala a hlawuriwa ku va ndhuna ya swichudeni. U pasile B.A eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga a ri karhi a ri thicara exikolweni xa le henhla xa Akani.

Tani hi n'wana wa Mutsonga Magaisa u kurile hi ku risa, a tsakela ntumbuluko. I munhu loyi a kuleke hi ndhavuko wa Vantima wo phahla, ni hi tindlela to gandzela ta Vatsonga. Eku kuleni ka yena u sungurile ku nghena kereke ya Apostolic Faith Mission.

Mpfilumpfilu wa 1976 wa ku lwisa ku dyondza hi ririmi ra Xibunu eswikolweni hi vana va le Soweto wu endlile masungulo eka vutsari bya Magaisa. Mpampfarhuto wa switlhokovetselo swa yena swa tsalwa ra **Mihloti** (1981) u wu endlile emalembeni ya 1977, 1978, 1979 na 1980. Tsalwa ra yena ro sungula hi rona ra **Mihloti** (1981), ivi ri tlhandlamiwa hi ra **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987).

Magaisa u tekile nsati N'wa-Hlengani Agnes hi 1981. Va katekisiwile hi vana va mune ku nga Nyiko, Dumisani, Nkateko na Nyeleti.

2.3 NKUCETELO EKA VUTSARI BYA MAGAISA

Ta vutomi bya Magaisa i ta nkoka ku va hi twisia vutsari bya yena. Nkoka wa ta vutomi bya mutsari wu kombisiwa hi Wellek na Warren (1978:79) loko va ku:

The poet's work may be a mask, a dramatized
conventionalization, but it is frequently
conventionalization of his own experience, his

own life. If used with a sense of these distinctions, there is use in biographical study.

Vutlhokovetseri bya Magaisa byi komba ku va byi kuceteriwile hi swa vutomi bya yena. Hilaha hi nga vona hakona eka 2.2, Magaisa u kuceteriwile ku va a tsala hikokwalaho ka nyiko ya vutsari leyi voniweke hi Nkul. G.S.Mayevu un'wana wa vahlahlubi va mphikizano wo vulavula lowu a wu lulamisiwile hi va "National Road Safety Council". Gqweta Nkul. Zulberg na ndyangu wa ka Oster lava n'wi hlohloteleke ku ya exikolweni na vona va hoxile xandla eka vutsari bya Magaisa hikuva ku va a yile exikolweni swi endlile leswaku a ya hlangana ni vanhu lava n'wi nyikeke matimba yo tsala. Mutsari M.M. Marhanele loyi a hlanganeke na Magaisa loko a ri exikolweni eBankuna u cherile moyo wo tsakela ku tsala eka Magaisa. Magaisa hi ku landza vuleteri ni mintila ya Marhanele u sungurile ndzima leyi yo tsala.

Tani hilaha hi voneke hakona eka 2.2, mpfilumpfilu wa 1976 eSoweto wu vile na nkucetelo wukulu eka vutsari bya Magaisa. Lembe ra 1976 a ri ri ra mikitsikitsi laha vana vo tala va Vantima va dlayiweke hi Valungu hikwalaho ka ku Iwisa ku dyondza hi ririmra Xibunu eswikolweni hi vana va le Soweto. Mhaka leyi yi kombisiwa hi Magaisa (1981: 40) eka xitlhokovetselo xa "Vuxika bya 1976". Eka xitlhokovetselo lexi u kombisa nhlomulo lowu veke kona hi lembe leri eka Vantima. Ku hlawuleka ka lembe leri ku kombisiwa hi Magaisa (1981 : 40) hi ndlela leyi:

Leri a ri ri lembe ra malembe.

Vutlhokovetseri bya Magaisa byi taleriwile hi mbilelo. Leswi swa ha kombisa leswaku u hanyile hi nkarhi lowu Vantima a va tshikileriwa swinene hi Valungu. Leswi swi kombisiwa hi switlhokovetselo swa "Muhlwa" (1987:1-2), "Milawu" (1987:10 -11), "Ndzilekano" (1987:17 -18), "Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8 - 9), "Xihimu" (1981:10-11), "Vukosi bya ka Gaza" (1987:2), "Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16), "Xikandza xa ndlala" (1987:13), "Murisi ni ntlhambi" (1981:32), "Emahosi ka yindlu ya n'wankumi" (1981:49-50), "Nyimpfu" (1981:24), "Vabohiwa" (1981:38) ni swin'wana. Ku va a kuceteriwile hi mpfilumpfilu wa 1976 ku tsala swi kombisa leswaku Magaisa a a lava ku

phofula ku vilela ka yena mayelana ni maendlelo ya vutshikileri ya Valungu ni vafumi va tiko.

Ndhavuko wa Vatsonga wa ku gandzela swikwembu ni mintolovelu yin'wana ya Vatsonga yi vile ni nkucetelo wo karhi eka vutsari bya Magaisa. Leswi swi paluxiwa hi switlhokovetselo swa "Mi rhukane swikwembu" (1987:19 -20), "Vana va nhova" (1987:9), "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39-40), "U nga tihundzuri" (1981:29) na "Hogo" (1981:51-52). Eka xitlhokovetselo xa "Mi rhukane swikwembu" (1987:19-20) Magaisa u vilerisiwa hi Vatsonga lava rivaleke timhaka ta ku gandzela swikwembu swa vona. Ku ya hi mutsari Vantima va tshikileriwa hikokwalaho ka ku va va rivele timitsu ta vona, hileswaku swikwembu na swona swi va rivele, a swi va sirheleli. Eka switlhokovetselo swa "Vana va nhova" (1987:9), "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39-40), na "U nga tihundzuri" (1981:29) u kombisa Vatsonga lava tsan'waka ndhavuko ni mintolovelu ya vona va tekelela ya tinxaka tin'wana. Kasi eka xitlhokovetselo xa "Hogo" (1981:51-52) u bumabumela ngoma. Switlhokovetselo leswi swi kombisa ku va Magaisa a tsakela ndhavuko ni mintolovelu ya Vatsonga.

Tani hilaha hi voneke hakona eka 2.2 leswaku eku kuleni ka yena Magaisa u sungurile ku nghena kereke, xikriste xi vile na nkucetelo wo karhi eka vutlhokovetseri bya yena. Nkucetelo lowu wu tikomba eka switlhokovetselo swa "Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34), "Siku ra masiku" (1981:7 - 8), "A wu tivi siku ni nkarhi", (1981:9 -10) "Mbilu ya misava yi borile" (1981:1) ni swin'wana. Eka xitlhokovetselo xa "Loko ndzi nga si n'wi kuma", (1987:39) u kombisa vutomi byo biha lebyi a a byi hanya loko a nga si amukela Hosi Yesu. Eka xitlhokovetselo xa "Siku ra masiku" (1981:7-8) mutsari u kombisa leswaku vudyoho ni vunene swi ta vonaka kumbe ku va erivaleni hi siku ra makumu. Eka xitlhokovetselo xa "A wu tivi siku ni nkarhi" (1981:9-10) u tsundzuxa vanhu ku va va tilulamisa va hundzuka nkarhi wa ha ri kona hikuva a ri tiviwi siku leri Yesu a nga ta vuya ha rona. Kasi eka xitlhokovetselo xa "Mbilu ya misava yi borile" (1981:1) u kombisa ndlela leyi sathana a tateke misava ha yona hi vudyoho. Switlhokovetselo leswi i vumbhoni bya vupfumeri bya Magaisa eka Yesu.

Ku ya hi leswi hi swi voneke laha, swa tikomba leswaku ta vutomi bya mutsari i ta nkoka ku va vahlayi va twisia vutsari bya yena. Ku ya hi Wellek na Warren (1978:75) matimu ya mutsari i xitirho lexi hi pfunetaka ku vona leswi mutsari a swi ehleketa. Hileswaku

vahlayi va kota ku vona leswi n'wi susumeteke emiehleketweni ya yena ku va a tsala. Wellek na Warren (op.cit.:79) va tlhela va kombisa nkoka wa matimu ya mutsari, va ri:

Biography also accumulates the materials for other questions of literary history such as the reading of the poet, his personal association with literary men, his travels, the landscape and cities he saw and lived in: all of these questions which may throw light on literary history, i.e the tradition in which the poet was placed, the influences by which he was shaped, the materials on which he drew.

Ku ya exikolweni hi ku hlohleteriwa hi Nkul. Zulberg na ndyangu wa ka Oster swi pfunile swinene hikuva swi endlile leswaku Magaisa a ya hlangana ni lava n'wi hlohloteleke ku tsala vona Nkul. Mayevu na Nkul. Marhanele.

Mhaka ya ku hlangana ni vatsari van'wana yi hi yisa eka ku hlangana ka yena na Nkul. G.S. Mayevu na Nkul. M.M. Marhanele. Leswi hi swin'wana leswi endlaka leswaku laha ka ndzavisiso lowu hi kombisanyana ku yelana ka Magaisa ni vathhokovetseri van'wana eka vutsari bya vona.

2.4 MFAMBELANO WA MATSALWA (INTERTEXTUALITY)

2.4.1 MANGHENEO

Hilaha hi nga hlamusela hakona eka 1.4.6, mfambelano wa matsalwa i vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka matsalwa yo hambana - hambana.

2.4.2 VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA EKA MATSALWA YA YENA YA MIHLOTI (1981) NA XIKOLOKOLO NGUVU YA PITORI (1987)

Ku na vuxaka byikulu exikarhi ka vutlhokovetseri bya Magaisa eka matsalwa ya yena lamambirhi. Vuxaka lebyi byi tikomba hi ku va switlhokovetselo swo tala swa matsalwa lawa swi yelana hi minkongomelo ya swona. Vuxaka lebyi byi ta tikomba loko hi kombisa ku yelana ka switlhokovetselo mayelana ni leswi swi vulavulaka ha swona. Leswi swi hi tsundzuxa leswaku mutsari a nga tsala hi nkongomelo wun'we eka switlhokovetselo swo hambana kambe vuxokoxoko bya mapaluxele ya nkongomelo lowu byi hambana ku ya hi xitsariwa lexi nga tumbuluxiwa hi nkarhi wolowo.

Switlhokovetselo swa Magaisa swa "Vukosi bya ka Gaza" (1987:2), "Xihimu" (1981:10-11), "Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8-9) na "Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16) swa yelana hi nkongomelo. Hinkwaswo swi vulavula hi vukosi bya khale lebyi onhakeke, hileswaku vukosi bya sweswi ku ya hi mutsari byi hava nkoka. Switlhokovetselo swa "Milawu" (1987:10-11) na "Ndzilekano" (1987:17-18) swi kombisa ku tika ka milawu ni mindzilekano leyi vekiwaka hi vafumi va tiko. Milawu leyi yi tikela vanhu va tiko lava nga byeriwiki kumbe ku tivisiwa loko yi endliwa.

Minkongomelo ya switlhokovetselo swa "Murisi ni ntlhambi" (1981:32), "Nyimpfu" (1981:24) na "Emahosi ka yindlu ya n'wankumi" (1981:9) ya yelana swinene. Eka switlhokovetselo leswi mutsari u kombisa ku xanisiwa ka malandza kumbe vatirhi hi vinyi kumbe vatholi va vona. Xitlhokovetselo xa "Tinyenyana" (1981:33) xi yelana ni xa "Tinyenyana" (1987:18). Hinkwaswo switlhokovetselo leswi swi kombisa ntshuxeko lowu nga kona eka tinyenyana, lowu pfumalekaka evanhwini.

Switlhokovetselo swa "Risokoti" (1981:14), "Nhongana" (1988:50-51) na "A ndzi munhu wa nchumu" (1981:21) swa yelana. Hinkwaswo swi Iwisanani ni vulolo evanhwini. Eka switlhokovetselo leswi mutsari u kombisa vanhu leswaku vulolo a byi pfuni nchumu, munhu wo fanelia ku titirhela. Switlhokovetselo swa "U nga tihundzuri" (1981:29), "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39 - 40), "Mi rhukane Swikwembu" (1987:19 - 20) na "Vana va nhova" (1987:9) swa yelana hi minkongomelo. Hi switlhokovetselo leswi mutsari u

kombisa ndlela leyi Vantima, ngopfu Vatsonga hi ku kongomisa, va tsan'waka ndhavuko wa vona ha yona, va tekelela ya van'wana. Mutsari u va tsundzuxa leswaku va tiamukela leswi va nga xiswona.

Xitlhokovetselo xa "Vavanuna i ntungu" (1987:36) xa yelana ni xa "Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15 -16). Mutsari u kombisa mahanyelo yo biha ya jaha leri fambaka ri onha vanhwana ri va tshika. Switlhokovetselo leswi swi tlhela swi yelana ni swa "Nghwavava" (1981:43) na "Mana wa Sirha" (1981:26-27) kambe swona swi kongomisa eka wanhwana. Eka switlhokovetselo leswi mutsari u kombisa mahanyelo yo biha ya wanhwana wo rhandza vavanuna.

Switlhokovetselo swa "Ri rhengile" (1981:43), "Ri ta pela u ta wisa" (1987:27 - 28) "Swi ta hela" (1981:54) na "Varindzi va hosi" (1987:15) swa yelana. Hinkwaswo swi vulavula hi rifu, leswaku ku hava loyi a nga sivelaka rifu, un'wana na un'wana u ta fa.

Ku ya hi leswi hi swi kombiseke laha swi le rivaleni leswaku Magaisa i mutsari loyi vutlhokovetseri bya yena byi yelanaka eka ku boxa timhaka ta nkoka ta vutomi. Hambiloko hi nga si kombisa vuxokoxoko bya mapaluxele ya hungu ra switlhokovetselo leswi yelanaka hi ku tiva leswaku swi ta xopaxopiwa hi vuenti eka tindzima ta 3 na 4, swa tikomba leswaku u ni vuswikoti byo tshikilela mhaka yo karhi eka switlhokovetselo swo hlaya kambe a yi paluxa hi tindlela to tala leti nga phyamisiki vutlhokovetseri bya yena.

2.4.3 VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA NI BYA VATSARI VAN'WANA

Vutlhokovetseri bya Magaisa byi komba ku va byi ri na vuxaka ni ku yelana ni bya vatsari van'wana. Leswi swi endlwa hi ku va vatsari va tsala va ri eka mbangu wun'we wa tshamelo ra swa vumunhu. Vuxaka lebyi hi ta byi kombisa hi ku hlawula switlhokovetselo swingari swingani swa vatsari van'wana va Vatsonga hi swi pimanisa kumbe ku swi langutisa xikan'we ni swa Magaisa, hi kongomisa eka ku yelana ka minkongomelo ya swona. Leswi hi ta swi endla hi karhi hi tshahanyana ku kombisa ku hambana ka mavekele ya timhaka hambiloko nkongomelo wu ri wun'we.

2.4.3.1 VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA NI BYA W.Z.

NKONDO

Vutlhokovetseri bya Magaisa eka matsalwa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo** (1987) bya yelana ni bya W.Z Nkondo eka tsalwa ra **Mbita ya Vulombe** (1989). Leswi swi tikomba hi ku yelana ka xitlhokovetselo xa Nkondo xa "Swi herile" (1989:3) ni swa Magaisa swa "Vukatimuni" (1987:34) na "Wena Sasavona" (1987:35). Hinkwaswo switlhokovetselo leswi swi kombisa ku hela ka rirhandzu. Ku hela ka rirhandzu eka xitlhokovetselo xa "Swi herile" (1989:3) ku tikomba hi laha mutsari a nge:

- 1 U nga tshuki u heta nkarhi
- 2 U ambexa hi miehleketo, leswi hundzeke
- 3 Swi herile.

Eka xitlhokovetselo xa "Vukatimuni" (1987:34) mutsari u kombisa ku hela ka rirhandzu a ku:

- 1 Loko ri herile ri herile,
- 2 Miyela a wu tshikiwanga tilweni.

Kasi eka xitlhokovetselo xa "Wena Sasavona" (1987:35) mutsari u kombisa ku hela ka rirhandzu hi ku vula a ku:

- 1 A ka ha ri na nkarhi sweswi;
- 2 Wa ku yima hi pfutana swilavi,
- 3 Nsimbi yi bile...
- 4 Yi vika vusiku,
- 5 Leswi saleke i swa nkarhi mana wa vutomi.

Switlhokovetselo swa Magaisa (1981,1987) haswimbirhi swa "Tinyenyana" swi yelana ni xitlhokovetselo xa Nkondo (1989) xa "Swinyenyana". Hinkwavo vatsari lava va navela ntshuxeko ni ntwanano wa tinyenyana lowu pfumalekaka evanhwini. Magaisa

(1981:33) eka xitlhokovetselo xa “Tinyenyana” u kombisa ntshuxeko wa tinyenyana loko a ku:

- 1 Swivumbiwa swo hlomula mbilu,
- 2 Loko ngi swi ri ni varhangeri,
- 3 Matiko ya swona ni mindzilekano,
- 4 A swi ta tiva vubihi bya ku tshama swin’we,
- 5 Swi tiva ku tidzunisa hi leswi nga na swona.

Kasi eka xitlhokovetselo lexin’wana xa “Tinyenyana” (1987:18) Magaisa u kombisa ku navela ntshuxeko wa tinyenyana a ku:

- 1 Ku tiphina ka n’wina!
- 2 Henhla ni le hansi i swiluvelo swenu,
- 3 Ndzhukano wa Adama a mi wu twangi n’wina?
- 4 Leswi hinkwakonkwako ma ya ...
- 5 Nawu wa mapasi wu mi hundzile?

Nkondo (1989:24) eka xitlhokovetselo xa “Swinyenyana” (1989:24) yena u kombisa ntshuxeko wa tinyenyana hi ndlela leyi:

- 1 Ku chava ku hlangana mo twa hi nd huma
- 2 N’wina va tincondzo -
- 3 A mi peperhani -
- 4 Emavondzweni a mi anakanyi
- 5 Tani hi hina
- 6 Mawaku n’wina va tinsiva.

Xitlhokovetselo xa Magaisa (1987:30) xa “Sindzisa” xi yelana ni xa Nkondo (1989:23) xa “Sevengwani”. Vatsari lavambirhi va kombisa wanhwana wo bomba ngopfu loyi a rivalaka leswaku nkarhi wu ta fika wo va a dyuhala. Ku kombisa mhaka leyi Nkondo (1989:23) u ri:

- 1 Xa rivala leswaku hi xona

- 2 Laha ntshangava ra timbyatsu
- 3 Ri nga etlela kona.

Kasi Magaisa (1987:30) yena u ri:

- 1 Tiva leswi vumburi byi nga si phya,
- 2 Nyama yi ni ku karhala, yi ni makumu.

Minkongomelo ya vatsari lavambirhi eka switlhokovetselo leswi ya yelana, hinkwavo va tsundzuxa wanhwana ku va a tivonela, a tshika manyunyu hikuva ra ta siku, u ta dyuhala.

Switlhokovetselo leswi hi swi kombiseke laha swi paluxa leswaku vutlhokovetseri bya Magaisa bya yelana ni bya Nkondo hi minkongomelo.

2.4.3.2 VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA NI BYA B.H.M MASHELE

Vutlhokovetseri bya Magaisa (1981) bya yelana ni bya Mashele (1982). Xitlhokovetselo xa Magaisa xa "Vuxika bya 1976" eka tsalwa ra **Mihloti** (1981:40 - 41) xi yelana swinene ni xa Mashele xa "1976" eka tsalwa ra **A hi hlomeni** (1982:41). Vatsari lava, hi switlhokovetselo leswi va kombisa khombo leri weleke Vantima hi lembe ra 1976 eAfrika-Dzonga. Hi lembe leri vantshwa va dlayeteriwile hi Mabunu. Ku kombisa mhaka leyi Mashele (1982:41) u ri:

- 1 Hi siku ra khume-tsevu,
- 2 Vana va ehleketa vununa,
- 3 Joni a khota thyaka.
- 4 Ku nuha musi wa xibalesa.
- 5 Vanhu va vhutheriwa,
- 6 Va ku mbii, bya vusuna.

Magaisa (1981:40) yena lembe leri ra 1976 u ri vula "lembe ra malembe", hileswaku a ri hambanile ni malembe man'wana. Ku kombisa ku hambana ka vuxika lebyi ni bya malembe man'wana Magaisa (*ibid.*) u ri:

- 1 Vanhu a ku ri vuyimayima loko ri xile,
- 2 Va orha mindzilo ya switiko swinyingi,
- 3 Ndzi vona nhloti wu rilela nhloti,
- 4 Ri huma ri ya pela swi fana,
- 5 Nhlekanhi wu tisa ntsena mangava.

Vatsari lava hambiloko va paluxa hungu ra vona hi tindlela to hambana kambe va vula mhaka yo fana.

2.4.3.3 VUXAKA EXIKARHI KA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA, B.H.M. MASHELE NA B.J MASEBENZA

Vutlhokovetseli bya vatsari lavanharhu bya yelana swinene. Xithlhokovetselo xa "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39-40) xa Magaisa xi yelana ni xa Mashele (1982:17) xa "Mi tinyuma yini?" ni xa Masebenza (1982:45) xa "Swihloni". Swithlhokovetselo leswi swi kombisa Vatsonga lava tivonelaka hansi ni ku tinyuma. Ku kombisa ku lahleka ka Vutsonga hikokwalaho ka ku tinyuma ka Vatsonga Magaisa (op. cit. : 39) u ri:

- 1 Va tshike mafi ya sengela hansi,
- 2 Ririm i raku ri hundzukile mbheveve,

Ku va ririm i ri "hundzukile mbheveve" swi kombisa ku va Vatsonga va nga ha ri vulavuli ririm i ra vona. Mashele (1982:17) eka xithlhokovetselo xa "Mi tinyuma yini?" u kombisa mhaka ya ku tinyuma ka Vatsonga a ku:

- 1 Mi hambane ha yini
- 2 Na tinxaka timbe?
- 3 We Gazankulu

- 4 Byela vana vaku
- 5 Va tshika ku langutisa hansi.
- 6 Va chava yini,
- 7 Va chava ma'?

Vito ra xithlakovetselo ri le rivaleni swinene, ri kongoma mhaka handle ka ku papalata kumbe ku tumbela. I xivutiso xa leswaku Vatsonga va tinyuma yini? Kasi Masebenza (1982:45) eka xithlakovetselo xa “Swihloni” u kombisa ku tinyuma loku ka Vatsonga hi ndlela leyi:

- 1 U nga n'wi tiva *Muchangana*?
- 2 U jika kusuhi ku fana ni xikuta
- 3 A Vasuthwini wa “buwa”
- 4 A Mazulwini wa “khuluma”
- 5 Hambi Valungu-ntimeni wa “Prata”

Vatsari lavanharhu va tshinya Vatsonga ku va va tshika ku tivonela hansi.

2.4.3.4 VUXAKA EKA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA, B.H.M MASHELE NA G.S MAYEVU

Vutlhokovetseri bya Magaisa eka tsalwa ra **Mihloti** (1981) byi yelana ni bya Mashele eka tsalwa ra **A hi hlomeni** (1982) ni bya Mayevu eka tsalwa ra **Macakala ya miehleketo** (1988). Xithlakovetselo xa Magaisa (1981:6 -7) xa “Wena Nyiko” xi yelana ni xa Mashele (1982:36) xa “Nkarhi” ni xa Mayevu (1988:10) xa “Nkarhi”. Hinkwaswo switlhokovetselo leswi swi kombisa nkoka wa nkarhi. Magaisa (1981:6) u kombisa nkoka wa nkarhi hi ku tsundzuxa Nyiko leswaku a tirhisa nkarhi hi mfanelo hikuva wu le ku fambeni, u ri:

- 1 Nkarhi waku wu fana ni khandlele,
- 2 Tirha u tirhisa xinkadyana lexi,
- 3 Hubutela tinyenyana ni tihuken,

- 4 Vurhongo byi xinga malolo ni matoya,
- 5 Nyiko yaku emisaveni i nkarhi.

Mashele (1982:36) na yena u tsundzuxa vanhu ku va va hlayisa nkarhi, va wu tirhisa hi mfanelo, u ri:

- 1 A hi tiveni nkarhi,
- 2 Hi wu hlayisa,
- 3 Swilo swi ta famba khwatsi.
- 4 Loko nkarhi wu ri kona.
- 5 Longoloka na wona.
- 6 Wu nge ku lahli.

Kasi Mayevu (1988:10) na yena u tshikilela mhaka ya ku va vanhu va tirhisa nkarhi hi mfanelo hikuva wa hela, u ri:

- 1 Hikokwalaho a hi tirhiseni minkarhi ya hina
- 2 Leswaku loko yi hi helerile
- 3 Timbilu ta hina ti tlhutlhuma hi ntsako
- 4 Hayi ku tshama hi tungulana,
- 5 Hi tilaya hi vuyeleta hi ku "Loko a ndzi lo".

Vatlhokovetseri lava hi vanharhu va vulavula hi mhaka yin'we kambe va yi paluxa hi tindlela to hambana.

2.4.3.5 VUXAKA EKA VUTLHOKOVETSERI BYA MAGAISA, W.Z. NKONDO, B.H.M. MASHELE NA M.M. MARHANELE

Vutlhokovetseri bya Magaisa (1987) eka tsalwa ra **Xikolokolo** byi yelana ni bya Nkondo (1989) eka tsalwa ra **Mbita ya vutivi**, ni bya Mashele (1982) eka tsalwa ra **A hi hlomeni** ni bya Marhanele (1978) eka tsalwa ra **Swifaniso swa Vutomi**. Nkongomelo wa xitlhokovetselo xa Magaisa (1987:23) xa "Byebyo i vutomi" wu yelana

swinene ni wa xithlakovetselo xa Nkondo (1989:3) xa "Nambu wa vutomi" ni wa xa Mashele (1982:38) xa "Vutomi" xikan'we ni wa xithlakovetselo xa Marhanele (1978:3) xa "Vutomi". Vatsari lava hinkwavo va kombisa ku pfumaleka ka nhlamusela ya vutomi hikuva byi khome ntsako ni swirilo naswona i bya nkarhinyana. Magaisa (1987:23) u hlamusela vutomi ku ri nchumu wa xinkarhana, u ri:

- 1 Vutomi i xiluva,
- 2 Hi ximumu xi baleka xi saseka,
- 3 Nimixo xa tshambuluka xi yimisa nhloko,
- 4 Hi ndzhenga xa vuna xi khonyana,
- 5 Nghohe ya xona yi hatla ku hundza.

Ku va mutsari a fanisa vutomi ni xiluva u kombisa leswaku bya nandziha byi tlhela byi vava ku fana na xiluva xo saseka lexi vunaka ivi xi fa. Mashele (1982:38) yena u kombisa ku nandziha ni ku vava ka vutomi hi ndlela leyi:

- 1 Gondzo ro gombonyoka,
- 2 Kun'wana ri ololokile ri saseka,
- 3 Masiku ya hambana,
- 4 Namuntilha u tsakile,
- 5 Mundzuku u ta fundza marhama.

Nkondo (1989:3) u fanisa vutomi ni nambu lowu hobomulanaka mati ma va ndzhope kambe ma tlhela ma teng. Leswi swi kombisa leswaku vutomi bya tika kambe nkarhi wun'wana bya nandziha. Nkondo (1989:3) u ri :

- 1 I vutomi bya mani na mani
- 2 Makhukhuri, ndzhope, ku teng
- 3 Swi endla vukulu bya vutomi.

Marhanele (1978:3) yena u kombisa ku pfumaleke ka nhlamuselo ya vutomi, u ri:

- 1 Vutomi i mpfutla exikarhi ka khwati,
- 2 Vutomi i nkova wo enta ku tlula swidziva ni malwandle.
- 3 Hi tlhelo vutomi i xifaniso xa hinkwaswo;
- 4 Swilo hinkwaswo ehansi ka dyambu.

Ku va vutomi byi ri "mpfutla exikarhi ka khwati" ni ku va byi entile ku tlula "swidziva" ni "malwandle" swi tiyisia leswaku ku hava nhlamuselo ya vutomi. Marhanele (*ibid.*) u tiyisia mhaka leyi hi ku vula leswaku loyi a lavaka ku tiva vutomi u ta "kolwa hi yo oxa" hikuva i nhlangano wa ntsako ni swirilo.

2.4.4 NKATSAKANYO

Ku ya hi switlhokovetselo leswi hi swi kombiseke laha henhla swa tikomba leswaku mutsari loko a tsala tsalwa, mahungu ya yena a mo huma empfhukeni kambe ma ni vutiseketeri hi van'wana vatsari. Hambiloko vatsari va nga hambana hi switayili swa vona kambe ku na laha va nga yelanaka ni ku hlangana kona, ku nga hungu. Hikokwalaho hi nga heta hi ku vula leswaku matsalwa ma enghenelelana kumbe ku fambelana. Leswi swi tikombile exikarhi xa vutlhokovetseri bya Magaisa ni vatsari van'wana.

2.5 NKOKA WA MAVITO YA MATSALWA YA MIHLOTI (1981) NA XIKOLOKOLO (1987)

Vito ra tsalwa ri nga va ra nkoka ku vikela muhlayi leswi nga ndzeni ka rona. Vito ra tsalwa ra swi kota ku tsika swo karhi emiehlekeweni ya muhlayi hambiloko a nga si hlaya tsalwa ra kona. Nkoka lowu wu kombisiwa hi Tallak (eka Maswanganyi 1991:3) loko a ku: "The function of the title is to announce a piece of literature and point to its content".

Vito ra tsalwa ra **Mihloti** i ra nkoka hikuva ri hi vikela xirilo lexi nga ndzeni ka tsalwa. Xirilo lexi i xikombiso xa ku twa ku vava. Xirilo lexi xi paluxiwa hi ndlela yo tsala ehansi. Nkoka wa ku paluxa xirilo hi ku tsala wu kombisiwa hi xitlhokovetselo xa Citashe

(1980:10) laha a nge:

- 1 Your cattle are gone,
- 2 My countrymen
- 3 Go rescue them! Go rescue them! ...
- 4 And turn to the pen.
- 5 Take paper and ink
- 6 For that is your shield
- 7 Your rights are going!
- 8 Go pick up your pen
- 9 Load it, load it with ink.
- 10 Sit in your chair-
- 11 ... fire with your pen.

Vito ra tsalwa ra **Mihloti** ri kotlanisa ni ra Tlali (1984) loyi a tsaleke hi Xinghezi. Tlali u thyile tsalwa ra yena ra swirungulwana, **Mihloti**. U hlamusela nsinya wa vito leri hi ndlela leyi landzelaka: "The tears burn my eyes and drip down on the paper before me. I have to shed them" (1984:x).

Marito ya Tlali (1984:x) ma fambelana swinene ni xitlhokovetselo xa Citashe (1980 :10). Tlali na Citashe va kombisa mpimo wa ku twa ku vava, laha va tirhiseke xitsalo ni phepha ku phofula mabibi ya timbilu ta vona. Lexi i xikombiso xa nxaniseko wa Vantima ehansi ka Valungu. Nxaniseko lowu wu kombisiwa hi marito ya Mazrui (eka Golele 1991:1) laha a nge:

Africans are not the most brutalized of people, they are probably the most humiliated in modern history... Africans have been humiliated in history in ways that range from slave trade to being segregated and treated as third class citizens in parts of their own continent to the present day, in spite of being numerically the majority.

Ku xaniseka ka Vantima loku ku hlamuseriwaka laha ku phofuriwa hi vatsari hi tindlela to hambana. Xirilo xa Magaisa xi fambelana swinene ni xa Paton (1948:23) loko a kombisa ku hahluka ka rixaka ra Vantima, u ri:

The tragedy is not that things are broken.

The tragedy is that they are not mended again. The white man has broken the tribe.

Lexi i xirilo xa ku onhaka ka mahanyelo ya Vantima. Xirilo eka tsalwa ra **Mihloti** xi paluxiwa swinene hi switlhokovetselo swa "Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16) "Nhloti" (1981:4 - 42) na "Mbilu ya misava yi borile" (1981:16) laha mutsari a nge: "Misava yi khavaxela Mihloti".

Magaisa eka tsalwa ra **Mihloti** u rila hi tindlela to tala hikuva u kombisa ni vubihi bya mahanyelo yo homboloka laha a kombisaka vutomi hi ku angarhela.

Vito ra tsalwa ra **Xikolokolo nguvu ya Pitori** i xivulavulelo xa Xitsonga lexi kombisaka ku va swilo swi boha. Tani hileswi Magaisa eka tsalwa leri a tsaleke hi minkongomelo yo hambana-hambana leyi kombisaka ku tshikeriwa ka Vantima, swi vula leswaku a swo boha leswaku Vantima va landzelela milawu ni mindzilekano leyi teke ni Valungu. Magaisa eka tsalwa leri u tlhela a tsala hi minkongomelo yo hambana-hambana ya swa vutomi. Leswi swi kombisa ku boha ka vutomi. Risenga (1993:81) u vula leswi hi minkongomelo ya switlhokovetselo swa Magaisa eka tsalwa leri ra **Xikolokolo**:

Most poems are about politics. The focus is on apartheid, oppression, diminution and harassment. ... The other poems Magaisa writes envisage love, death, misconceptions about life in general, determinism and life after death.

Hileswaku tsalwa ra **Xikolokolo Nguvu ya Pitori** ri phofula swo tala hi vutomi bya

vaakatiko. Solzheinitsyn (eka Bill na Masunga 1983:21) u kombisa nkoka wa tsalwa leri phofulaka mabibi ni ku tikeriwa ka vaakatiko. Leswi Solzheinitsyn u swi kombisa hi ndlela yo sandza tsalwa leri nga phofuliki nchumu hi mabibi ni ku xaniseka ka vaakatiko. U vula leswaku tsalwa leri ri nga kombisiki leswi humevelaka etikweni, swivilelo, makhombo, mahanyelo yo biha lawa ya nga tisaka khombo etikweni, a ri fanelanga ku vuriwa tsalwa, xo va xifaniso ntsena.

Tsalwa ra **Xikolokolo nguvu ya Pitori** i ra nkoka hikuva ri katsa hinkwaswo leswi vuriwaka hi ntshaho wa Risenga (ibid.). Nkoka wa vito ra tsalwa leri wu tikomba hi xitlhokovetselo xa “Byebyo i vutomi” (1987:23) lexi kombisaka ndlela leyi vutomi byi bohaka ha yona, hikuva byi humevelaka hi nkarhi wo karhi naswona swa boha leswaku byi hela. Switlhokovetselo swa “Milawu” (1987 :10-11) na “Ndzilekano” (1987:17-18) swi boxa ndlela leyi Valungu a va boha milawu ni ku vekela mindzilekano ehenhla ka Vantima hayona. A swo boha leswaku Vantima va landzelela milawu yoleyo. Risenga (1993:81) u hlamusela leswaku xitlhokovetselo lexi xa “milawu” (1987 :10 - 11) xi kombisa hi milawu leyi bohiwaku yi vekiwa eka Vantima hi vafumi va tiko, Vantima vo boheka ku yi landzelela.

Mavito ya matsalwa ya Magaisa (1981,1987) i ya nkoka hikuva ya hi vikela leswi nga ndzeni ka tsalwa hi nga si za hi hlaya tsalwa rero. Matsalwa lawa i ya nkoka hikuva ma khumba timhaka ta nkoka ta vaakatiko. Leswi hi swona swi endleke leswaku ma hlawuleka exikarhi ka matsalwa man'wana. Hi swona swi nga endla leswaku ma hlawuriwa ma dyondziwa kumbe ku xopaxopiwa eka dyondzo leyi hikokwalaho ka nkoka wa wona.

2.6 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Hi ku ya hi leswi hi swi kombiseke eka 2.2 na 2.3 swa tikomba leswaku timhaka ta vutomi bya mutsari i ta nkoka swinene ku va hi kota ku twisia vutlhokovetseri bya yena. Hi swi vonile eka 2.4.2 leswaku vutlhokovetseri bya Magaisa eka matsalwa ya yena hamambrhi bya fambelana kumbe ku yelana swinene. Hi swi vonile nakambe eka 2.2.3 leswaku vutlhokovetseri bya Magaisa byi na vuxaka ni bya vatsari van'wana. Lexi i

xikombiso xa leswaku tsalwa ro karhi ri tiseketela hi rin'wana. Kasi eka 2.5 hi vonile leswaku vito ra tsalwa i ra nkoka ku hi boxela leswi nga ndzeni ka rona. Nkoka lowu wu tikomba hi mavito ya matsalwa ya Magaisa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo Nguvu ya Pitori** (1987). Leswi swi kombisa leswaku Magaisa u swi kotile ku thya matsalwa ya yena hi mfanelo ku va ma fambelana ni leswi nga ndzeni ka wona.

NDZIMA YA 3

3.1. MANGHENELO

Xikongomelo xa ndzima leyi i ku xopaxopa vutlhokovetseri bya Magaisa, ku kombisa minkongomelo, hungu ni timotifi leti a tsalaka ha tona eka vutlhokovetseri bya matsalwa ya yena ya Mihlot (1981) na Xikolokolo (1987). Hi nga si xopaxopa vutlhokovetseri lebyi hi ta sungula hi ku byi ava hi mintlawa ku ya hi minkongomelo ni hungu ra byona. Hambiloko swi nga olovi ku ba mindzilekano leyi tiyeke exikarhi ka switlhokovetselo swa Magaisa hikokwalaho ka ku khapelana ka minkongomelo ya swona, hi ta ringeta ku swi ava hi ri karhi hi nyika nkatsakanyo wa xitlhokovetselo xin'wana ni in'wana.

3.2 NKATSAKANYO WA SWITLHOKOVETSELO

3.2.1 VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO

3.2.1.1 VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO HI TLHELO RA SWA TI POLITIKI

3.2.1.1.1 "Muhlwa" (987:1)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku xanisiwa ka rixaka rin'wana, ri xanisiwa hi swi-ta-swi-famba etikweni ra rona.

3.2.1.1.2 "Xihimu" (1981:10)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vilerisiwa hi vukosi bya sweswi lebyi nga faniki ni bya khale. U tsundzuka tihosi ta khale ni mintirho ya tona leyinene.

3.2.1.1.3 "Vukosi bya Gaza" (1987:2)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u le ku vileleni hi mafumelo ya tihosi ta sweswi lama hambaneke ni ya tihosi ta khale.

3.2.1.1.4 "Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:1)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vilerisiwa hi vukosi bya sweswi lebyi hambaneke ni bya tihosi ta khale. Mutsari u tsundzuka tihosi ta khale ni mintirho ya tona.

3.2.1.1.5 "Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Mu-Afrika loyi a rilaka hikokwalaho ka nxaniseko wa Vantima. U rila hi ndlela yo tsundzuka tihosi ta khale.

3.2.1.1.6 "Ndzi ta yimbelela Afrika" (1981:11-12)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa rirhandzu leri a nga na rona eka tiko ra Afrika hambiloko Vantima va xanisiwa hi Valungu.

3.2.1.1.7 "Milawu" (1987:10-11)

Mutsari u vilerisiwa hi milawu leyo tala leyi vekiweke hi mfumo ehenhla ka vanhu, yi tele lero va tsandzeka ni ku yi landzelela.

3.2.1.1.8 "Ndzilekano" (1987:17 - 18)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku vilerisiwa hi mindzilekano leyi nga kona etikweni leyi tisaka ku hambana evanhwini.

3.2.1.1.9 "Xikandza xa ndlala" (1987:13)

Mutsari u kombisa ndlela leyi Vantima va xanisekaka ha yona, va laviwa ntsena loko va fanele ku pfuna kambe va nga hakeriwi hi nchumu.

3.2.1.1.10 "Murisi ni ntlhambi" (1981:32)

Mutsari u kombisa ku xaniseka ka vanhu hikokwalaho ka ntshikelelo lowu endliwaka hi vanhu lava nga eku fumeni.

3.2.1.1.11 "Nyimpfu" (1981:24)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi munhu wo lulama loyi a xanisiwaka hi n'wini wa yena kambe a nga vuli nchumu.

3.2.1.1.12 "Emahosi ka yindlu ya n'wankumi" (1981:49 - 50)

Mutsari u vilerisiwa hi n'wankumi loyi a tshikilelaka ni ku xanisa mutirhi wa yena.

3.2.1.1.13 "Mafela-sopo" (1981:35)

Mutsari u kombisa munhu loyi a xanisiwaka a ri hava nandzu. Munhu loyi u dlawela ku va a lwela ntshunxeko wa Vantima.

3.2.1.1.14 "Edeni wa thyaka" (1981:46 - 47)

Mutsari u le ku vileleni hikokwalaho ka vuxanisi, makwanga ni vutshikileri bya vafumi va tiko.

3.2.1.1.15 "Vuxika bya 1976" (1981:40 - 41)

Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u kombisa nxaniseko wa Vantima ehansi ka Valungu hi lembe ra 1976 laha ku dlayiweke vantshwa vo tala va Vantima.

3.2.1.1.16 "Mpfundla" (1981:58)

Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u kombisa ndlela leyi vanhu lava lwelaka ntshuxeko va

balekaka ha yona va balekela vaxanisi.

3.2.1.1.17 “Vabohiwa” (1981:38 - 39)

Mutsari u le ku vileleni hikokwalaho ka vabohiwa vo lwela ntshuxeko lava xanisiwaka va ri hava nandzu. Mutsari wa va khutaza leswaku va tiyisela hikuva siku rin’wana va ta ntshuxeka, ku xaniseka ka vona ku ta hela.

3.2.1.1.18 “Bofu” (1981:22)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa munhu loyi a a tshikeleriwa hikokwalaho ka ku pfumala vutivi ni vutlhari kambe hi siku leri a sunguleke ku tlhariha ha rona u kote ku vona leswaku wa xanisiwa, a tlhela a vona lavo pfumala vutivi ku fana ni leswi a a ri xiswona eku sunguleni.

3.2.1.1.19 “Vutivi byi borisa miehleketo” (1981:5)

Mutsari u vilerisiwa hi ku va vutivi kumbe dyondzo swi tirhisiwe ku tekela Vantima tiko ra vona.

3.2.1.1.20 “Hina ke Yehovha?” (1987:20 - 21)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u le ku vileleni. U vutisa Yehovha leswaku hi ndlela leyi Vantima va xanisiwaka ni ku tshikileriwa ha yona, xana na vona va nga va va ri vanhu ku fana ni van’wana ke?

3.2.1.1.21 “Swa hlamarisa” (1987:22)

Mutsari u vilerisiwa hi ku va vanhu va ri hava ntwanano na va ri vana va Yehovha un’we.

3.2.1.1.22 "U ganga mani?" (1987:24 - 25)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u vilerisiwa hi ku pfumaleka ka ntwanano hikokwalaho ka ku va vanhu va hambana hi miehleketo ya mafumelo.

3.2.1. 1.23 "Tinyenyana" (1981:1)

Mutsari u navela ni ku hlama la vun'we ni ntshuxeko wa tinyenyana lowu pfumalekaka evanhwini.

3.2.1.1.24 "Tinyenyana" (1987:18)

Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u le ku vileleni hikokwalaho ka ku pfumaleka ka ntwanano, ntshuxeko ni ku rhula evanhwini. U hlamarisiwa hi tinyenyana leti nga ni ntwanano ni ku rhula.

3.2.1.2 VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELELO HI TLHELO RA MAHANYELO NI MIKHUVA YO BIHA

3.2.1.2.1 "Xihuhuri" (1981:39)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi munhu a hlundzukaka ha yona. U tlhela a kombisa ndlela yo biha ya mahanyelo ya munhu wo hlundzuka.

3.2.1.2.2 "Chava munhu" (1987:7)

Mutsari u kombisa ku vilela hi mintirho yo homboloka ya munhu.

3.2.1.2. 3 "Nyoka" (1981:17-18)

Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u kombisa vubihi bya munhu bya vutumbeleri ni ku hanya hi ku tekela van'wana swa vona.

3.2.1.2.4 "Xiringa" (1981:45)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa vubihi bya munhu wo tiendla onge u lulamile kasi u tumbeta rivengo.

3.2.1.2.5 "Yimela ekule" (1987:21- 22)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku a swi olovi ku tiva munhu, u anamile naswona u dzike ngopfu.

3.2.1.2.6 "Gumba" (1987:41)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u Iwisana ni vutomi bya munhu wo tikukumuxa, wo tilavela swa yena a nga ri na mhaka na van'wana.

3..2.1.2.7 "Xivoni" (1987:37)

Mutsari u kombisa vubihi bya vanhu lebyi tumbeleke, lebyi nga oloviki ku byi vona hi xivoni.

3.2.1.2.8 "Yudas" (1981:28)

Mutsari u Iwisana ni makolo, mavondzo ni rivengo eka munhu. U kombisa leswi munhu wo tilavela swa yena a nga xiswona.

3.2.1.2.9 "Tino a ri na vuxaka" (1981:46-47)

Mutsari u vilerisiwa hi ndlela leyi vanhu va tirhisaka tino ku hleka ni ku va va fihla vukarhi bya vona. Hi ku hleka munhu wa swi kota ku kanganyisa ni ku onga un'wana.

3.2.1.2.10 “Yo dya tin’wana a yi noni” (1981:53)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u vilerisiwa hi munhu loyi a tirhisiwaka hi van’wana ku endla vubihi.

3.2.1.2.11 “U ri yini wena?” (1981:3 - 4)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vilerisiwa hi ku vona xisiwana xi xaniseka. Hikwalaho u lava ku tiva leswaku vanhu va swiyimo swo hambana va ri yini loko va vona xisiwana xi xaniseka.

3.2.1.2.12 “Wa ha swi tsundzuka” (1987:42)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u sandza munhu wa manyunu loyi a nga rhandziki vatswari ni maxaka ya yena.

3.2.1.2.13 “Yi nela hinkwerhu” (1987:26 - 27)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u vilerisiwa hi ku va hina vanhu hi hlawulana, hi vula leswaku ku ni lavo lulama ni vo homboloka. Mutsari u kombisa ndlela leyi mpfula yi nga hlawuliki ha yona, yi nelaka hinkwerhu, lavo biha ni lavo lulama.

3.2.1.2.14 “Ndzi langute” (1987:38)

Mutsari u tshinya munhu un’wana leswaku a tshika ku n’wi eyisa ni ku n’wi vondzoka hikuva na yena mutsari i munhu ku fana ni van’wana.

3.2.1.2.15 “U nga swi pfumeleri” (1987:32 - 33)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa munhu un’wana ni un’wana leswaku a tiamukela leswi a nga xiswona, a nga pfumeleri miehleketo yo biha yi n’wi onha.

3.2.1.2.16 "U nga tihundzuri" (1981:29)

Mutsari u vilerisiwa hi vanhu lava tihundzulaka, lava nga amukeliki leswi va nga xiswona. Mutsari u kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana u fana a ri yexe naswona i xifaniso xa Xikwembu.

3.2.1.2.17 "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39 - 40)

Mutsari u Iwisana ni mhaka ya ku va Vatsonga va fularhela ndhavuko wa vona, va tekelela mindhavuko wa van'wana.

3.2.1.2.18 "Mi rhukane swikwembu" (1987:19 - 20)

Mutsari u vilerisiwa hi ku va Vantima swilo swa vona swi nga va fambeli kahle hikokwalaho ka ku va va fularhele swikwembu ni ndhavuko wa vona.

3.2.1.2.19 "Vana va nhova" (1987:9)

Mutsari u vilerisiwa hi ku va vanhu va sandza ndhavuko wa ngoma. Mutsari u kombisa leswaku hi ku ta ka vafundhisi va Maswisa laha tikweni Vatsonga vo tala va sukele ndhavuko wa vona va tekelela Xilungu.

3.2.1.2.20 "A - E - I - O - U" (1987:16- 17)

Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u alana ni maendlelo yo biha ya munhu loyi a lolohaka ku ehleketa, loyi a nga laviki ku tiva nchumu hi leswi swi humevelaka etikweni. Mutsari wa n'wi tsundzuxa leswaku a tlhariha a tiva timhaka ta tiko, a nga enerisiwi hi leswi a nga xiswona.

3.2.1.2.21 "Risokoti" (1981:14)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u Iwisana ni vulolo evanhwini, hikwalaho u tsundzuxa

vanhu ku va va gingirika va fana ni risokoti leri titirhelaka.

3.2.1.2.22 "Nhongana" (1981:50 - 51)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa vubihi bya munhu wo loloha, wo lava ku hanya hi swa van'wana.

3.2.1.2.23 "A ndzi munhu wa nchumu" (1981:21)

Mutsari u Iwisana ni ku pfumaleka ka vutlhari ni vutihlamuleri emunhwini hikokwalaho ka ku va a loloha ku ehleketa ni ku titirhela.

3.2.1.2.24 "Dyondza ku tikhensa" (1981:55 - 56)

Mutsari u vilerisiwa hi ku va vanhu va tsandzeka ku khensa munhu a ha hanya, va n'wi khensa ntsena loko se a file. Mutsari u tsundzuxa munhu un'wana ni un'wana leswaku a tikhensa yena n'wini hikuva ku hava loyi a nga n'wi khensaka a ha hanya.

3.2.1.2.25 "Vavanuna i ntungu" (1987:36)

Mutsari u Iwisana ni mhaka ya ku va vavanuna va famba va onhetela vanhwana va va siya ni swihlangi. Mutsari u tsundzuxa vanhwanyana ku va va tihayisa.

3.2.1.2.26 "Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15 - 16)

Mutsari u vilerisiwa hi mahanyelo yo biha ya jaha leri fambaka ri onha vanhwana hi ku va nyika swihlangi ri va siya na swona.

3.2.1.2.27 "Nghwavava" (1981:43)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u Iwisana ni mahanyelo yo biha ya nghwavava leyfambaka yi phasa ni ku hlasela vavanuna.

3.2.1.2.28 "Mana wa sirha" (1981:26 - 27)

Mutsari u lwisana na mahanyelo yo biha ya wanhwana wo bomba wo rhandza ngopfu vavanuna.

3.2.1.2.29 "Xihangalasi" (1987:3)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanhwana loyi enkarhini wa vunhwana byakwe a a nga lavi ku tekiwa, a a famba a onha miti ya van'wana ku fika laha nkarhi wo tekiwa wu nga n'wi hundzela.

3.2.1.2.30 "Va ni nandzu" (1987:26)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa vubihi bya vavasati vo bebula vana va cukumeta enhoveni.

3.2.1.2.31 "Va ta dlaya" (1981:25)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a a rhandza ngopfu tinyimpi. Vutomi bya yena hi xitalo a byi ri bya le jele ku fikela loko a lova.

3.2.1.2.32 "Mbilu ya misava yi borile" (1981:1)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u le ku vileleni hikokwalaho ka ku va vudyohi byi tale ngopfu emisaveni, laha muvangi wa byona ku nga sathana.

3.2.2 VUTLHOKOVETSERI BYA TA KU RHULA

3.2.2.1 "Kumbe a ndzo lorha" (1987:8)

Xitlhokovetselo lexi xi purofeta hi ku cinca ka swilo, ku hela ka nxaniseko ni ntshikilelo eka Vantima.

3.2.3 VUTLHOKOVETSERI BYO NDHUNDHUZELA

3.2.3.1 "Tata wa Vumunhu bya Phatiwa" (1981:48)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u bumabumela mintirho ya vutsari ya M.M Marhanele mutsari wa tsalwa ra vutlhokovetseri ra Vumunhu bya Phatiwa.

3.2.4 VUTLHOKOVETSERI BYA TA RIRHANDZU NI VUKATI

3.2.4.1 "Jaha" (1987:4)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa jaha leswaku ri tihlawulela nhwana loyi ri nga ta rhandzana na yena.

3.2.4.2 "Sindzisa" (1987:30)

Mutsari u tsundzuxa wanhwana Sindzisa leswaku a tikumela nuna un'we wo n'wi teka nkarhi wa ha pfumela.

3.2.4.3 "Ndzi nyike nkarhi" (1987:11-12)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi jaha leri kombelakarirhandzu eka wanhwana. Jaha leri ri kombela leswaku wanhwana loyi a ri lehisela mbilu ri ta kota ku hlamusela leswi ri titwisaka xiswona.

3.2.4.4 "Vukati i mbilu" (1981:19-20)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa wansati loyi a xanisekaka ni vana va yena evukatini hikokwalaho ka ku va nuna a chava ku ya entirhwani.

3.2.4.5 “Ndzi endla yini xo ku tsakisa” (1981:56-57)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati loyi a a ringeta ku tsakisa nuna wa yena kambe nuna loyi a nga ri na mhaka na yena ku fikela laha wansati loyi a karhalaka.

3.2.4.6 “Swi le ka wena” (1981:57-58)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa wanuna loyi a nga rhandziki nsati wa yena, leswaku a tiehleketela yena n'wini hi nsati wa yena handle ka ku vutisa van'wana.

3.2.4.7 “N'wi byele” (1987:5)

Mutsari u tsundzuxa wanuna loyi a byelaka vanhu van'wana swihoxo swa nsati wa yena leswaku a amukela nsati wa yena ni swihoxo swa yena handle ka ku byela van'wana.

3.2.4.8 “Wena Sasavona” (1987:35)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a lelaka nsati wa yena kumbe nhwana wa yena Sasavona, xi ri xikombiso xa leswaku rirhandzu ri herile.

3.2.4.9 “Vukatimuni” (1987:34)

Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u chavelela wansati loyi a heleriweke hi vukati leswaku a swi amukela ni ku swi rivala.

3.2.4.10 “U nga tshembi wansati” (1981:36)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u tsundzuxa wanuna loyi a tshembaka nsati wa yena leswaku a nga tshuki a n'wi tshembile naswona a nga tshuki a n'wi byela swihundla swa yena.

3.2.5 VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUKHONGERI

3.2.5.1 “Loko ndzi nga si n’wi kuma” (1981:34)

Mutsari u kombisa leswi a a hanyisa xiswona khale loko a nga si va mupfumeri. U vula leswaku loko a nga si va mupfumeri a a endla swo biha kambe sweswi u lulamile.

3.2.5.2 “A wu tivi siku ni nkarhi” (1981:9-10)

Mutsari u tsundzuxa vanhu ku va va tilulamisa, va hundzuka hikuva a va tivi siku ni nkarhi lowu Hosi Yesu a nga ta vuya ha wona.

3.2.5.3 “Siku ra masiku” (1981:7-8)

Mutsari u vulavula hi siku ra makumu laha vudyohi ni vululami byi nga ta humela ehandle, byi voniwa hinkwabyo.

3.2.5.4 “Yindlu ya mimoya” (1981:40)

Mutsari u kombisa leswaku tihele ti endleriwe vadyohi naswona u vula leswaku ti kona kun’wana na kun’wana laha munhu a nga kona.

3.2.5.5 “Nyangwa ya tihele” (1987:13)

Mutsari u kombisa vanhu lava tirhisiwaka hi sathana ku endla vubihi leswaku eku heteleleni va ta ya etiheleni.

3.2.5.6 “Xinjovo” (1981:2)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa ndlela leyi sathana a phasaka ha yona vanhu a va dyohisa.

3.2.6 VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUDYUHARI NI RIFU

3.2.6.1 “Ri rhengile” (1981:43)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi mudyuhari loyi swa vutomi swi n’wi heleleke a nga lo salela hi rifu.

3.2.6.2 “Ri ta pela u ta wisa” (1987:27-28)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u hlamusela leswaku nkarhi wa ku fa wa ta laha maxangu hinkwawo ya laha misaveni ya nga ta hela, vanhu va wisa.

3.2.6.3 “Swi ta hela” (1981:54)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u hlamusela leswaku loko rifu ri fika hinkwaswo swi ta hela.

3.2.6.4 “Vafi lava hanyaka” (1981:27)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa leswaku hinkwavo vanhu lava hanyaka va ta fa.

3.2.6.5 “Ti dya ti langute vupeladyambu” (1981:31)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi rifu, leswaku un’wana na un’wana ri n’wi yimerile. Vanhu va hanya va ri karhi va yimerile ku fa.

3.2.6.6 “Varindzi va hosi” (1987:15)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi rifu leri nga hlawuriki, ri tekaka hambi hosi leyi rindziweke, varindzi va tsandzeka ku sivela rifu leswaku ri nga ngheni.

3.2.6.7 "Vafi va manyunyu" (1987:14)

Mutsari u kombisa leswaku vanhu loko va file va fana hambiloko vo hambana hi maendlelo kumbe mavonelo loko va ha hanya. Mutsari u kombisa hi malahlele ya vafi va vakriste vo tikukumuxa ni ya vanhu vo kala va nga ri vakriste.

3.2.6.8 "Muhlayisi wa swivandla swa vafi" (1987:32)

Mutsari u hlamarisiwa hi muhlayisi wa swivandla swa vafi loyi a tshamaka eswivandleni swa vafi a ri yexe, a rindzerile ku ta ta lahliwa ka vafi.

3.2.7 VUTLHOKOVETSERI BYA TA NKARHI

3.2.7.1 "Nkarhi wu tlanga hi vana va vanhu" (1981:14-15)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku cinca ka swilo hi ku famba ka nkarhi.

3.2.7.2 "Nkarhi" (1981:42)

Mutsari u vulavula hi nkarhi leswaku loko wu ri karhi wu famba ku humelela ntsako ni maxangu; vudyuhari na byona bya fika eka munhu, eku heteleleni a fa.

3.2.7.3 "Masiku" (1987:6)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku hi ku famba ka masiku ku xaniseka ka hela.

3.2.7.4 "Wena Nyiko" (1981:6-7)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa wajaha Nyiko leswaku a tlhariha a tirhisa nkarhi hi mfanelo hikuva wu le ku fambeni.

3.2.7.5 "Mi nga swi hlayisi" (1987:31)

Mutsari u tsundzuxa vantshwa leswaku va tirhisa nkarhi wa vona wa vuntshwa hikuva wa ta nkarhi laha va nga ta dyuhala ku fana ni lava dyuhaleke sweswi.

3.2.7.6 "Xongeleni" (1987:5)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi wanhvana Xongeleni loyi a tshikeke nkarhi wa ku tekiwa wu hundza hikokwalaho ka ku yengiwa hi vumburhi ni manyunu.

3.2.7.7 "Hlupheka" (1987:33-34)

Mutsari hi xithhokovetselo lexi u tsundzuxa munhu loyi a xanisekaka leswaku a tlhariha a titirhela nkarhi wa ha ri kona.

3.2.8 VUTLHOKOVETSERI BYA TA NTUMBULUKO

3.2.8.1 "Vuxaka ni ntumbuluko" (1987:29)

Mutsari eka xithhokovetselo lexi u bumabumela ntumbuluko leswaku hi wona wu khomeke nhlamulo ya swivutiso leswi vanhu va nga na swona.

3.2.8.2 "Ntumbuluko i nhlamulo" (1981:18 - 19)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa vanhu leswaku va gingirkela vutomi bya vona ku fana na ntumbuluko lowu nga ku rhendzelekeni handle ka ku landzelela munhu. U kombisa ni leswaku ntumbuluko i nhlamulo ya swivutiso swa vanhu

3.2.9 VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUTOMI HI KU ANGARHA

3.2.9.1 “Byebyo i vutomi” (1987:23)

Mutsari u kombisa ku va vutomi byi ri bya nkarhinya, hinkwaswo leswi humevelaka eka byona swi hatla ku hela.

3.2.9.2 “Swiluva” (1981:30)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u kombisa vuxongi bya swiluva lebyi helaka hi ku hatlisa ku fana na byona vutomi.

3.2.9.3 “Vana va xikhwezana” (1981:23)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi manana a nga na vuhalisi ha yona eka vana va yena.

3.2.9.4 “Hogo” (1981:51 - 52)

Mutsari u hlamusela leswi humevelaka engomeni ni ndlela leyi vafana va dyondzisiwaka ha yona engomeni.

3.2.9.5 “Nhloti” (1981:41 - 42)

Xitlhokovetselo lexi xi hlamusela hi nhloti lowu humaka hi nkarhi wa ntsako ni wa xirilo.

3.2.9.6 “Swifufunhunu ni rivoni” (1981:44)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa vunene ni nkoka wa ku vonakala xikan’we ni vubihi bya munyama.

3.3 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA MAGAISA (1981, 1987) KU YA HI MINKONGOMELO, HUNGU NI TIMOTIFI LETI A TSALAKA HA TONA

3.3.1 MANGHENELO

Hilaha hi kombiseke hakona eka 3.2, vutlhokovetseri bya Magaisa byi nga aviwa hi swiyenge swa kaye. Swiyenge leswi i swa mbilelo hi tlhelo ra tipolitiki ni mbilelo hi tlhelo ra mahanyelo kumbe mikuva yo biha ya vanhu, vutlhokovetseri bya ta ku rhula, bya ku ndhundhuzela vanhu, bya rirhandzu ni vukati, bya ta vukhongeri, bya vudyuhari ni rifu, bya nkarhi, bya ta ntumbuluko ni vutlhokovetseri bya ta vutomi hi ku angarhela. Swiyenge leswi swi ta tikomba eka switlhokovetselo leswi nga ta xopaxopiwa la hansi. Nxopaxopo wu ta tlhela wu kombisa ni hungu leri mutsari a tsalaka ha rona ni timotifi to hambana leti hlawulekisaka vutlhokovetseri bya yena.

3.3.2 VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO

3.3.2.1 MBILELO HI TLHELO RA SWA TI POLITIKI

3.3.2.1.1 MANGHENELO

Magaisa (1981, 1987) u tsarile switlhokovetselo swa makume-mbirhi-mune swa mbilelo hi tlhelo ra swa tipolitiki. Eka switlhokovetselo leswi nkongomelo, hungu ni motifi i swa ku alana ni mafumele yo tshikilela ya Valungu ni ku vilela hikokwalaho ka ku onhaka ka vun'we bya Vantima hi ku fika ka Valungu.

3.3.2.1.2 NXOPAXOPO

3.3.2.1.2.1 "Muhlwa" (1987:1 - 2)

Eka xithlhokovetselo lexi muhlwa wu yimela Valungu lava teke tikweni ra Vantima va ta va xanisa. Mutsari u ri:

- 1 I ntungu!
- 2 Hi dye naxo!
- 3 I ngoma yo pfumala murhuli;

Ntila wa 1 wu komba ku va Valungu va tile vanhu va nga ehleketanga, va fikela ku xanisa ni ku onhetela ntshamiseko wa Vantima. Mhaka leyi yi kandzeriwa hi xivulavulelo lexi nga ka ntila wa 2. Ntila wa 3 wu komba ku va Vantima va nga tivi leswaku va nga pfuniwa hi mani eka nxaniseko lowu.

Xirilo xa Vantima xi twala swinene eka

- 4 Yo! Masimu ya hina!
- 5 Misava ya hina;
- 6 Tiko ra hina;
- 7 Vun'we bya hina
- 8 Swi phomeriwe hi muhlwa.

Laha nxaniseko wa Vantima wu humela erivaleni swinene. Matiko man'wana ma Afrika lawa ya nga khumbiwa hi ku phangiwa loku ya kombisiwa laha mutsari a nge:

- 9 Le Ghana Nkrumah u be nyandayeye;
- 10 Kenyata u hlaverile a ri Kenya;
- 11 Kaunda a ku na mina ndzi nghenelwe;
- 12 Mashele na Mugabe va ku: "mihlolo,"
- 13 Van'wana va ku celani mi dlaya hosi ya wona.

Ntila wa 13 wu kongomisa mhaka yikulukumba ya ku kuma nsinya wa ku xaniseka ka Vantima. Leswi i swa nkoka swinene hikuva hi ku vula ka mutsari muhlwa lowu:

- 14 Wu dyile mbilu ya yumunhu
- 15 Wu dyile mano;

Leswi swi komba xiyimo xo vavisa swinene xa Vantima e-Afrika.

3.3.2.1.2.2 "Vukosi bya ka Gaza" (1987:2)

"Xihimu" (1981:10-11)

"Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16)

"Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8-9)

Eka xitlhokovetselo leswi nkongomelo, hungu ni motifi i ku onhaka ka vukosi bya khale bya Xintima.

3.3.2.1.2.2.1 "Vukosi bya ka Gaza" (1987:2)

Eka xitlhokovetselo lexi ku onhaka ka vukosi ku paluxiwa hi ndlela leyi:

- 1 Dzovo ra vukosi ri dyiwile hi tinsumbha,
- 2 Tihunyi ta xitiko xa vukosi xi tlhengukile;
- 3 Miti ya tihosi ta tolo i marhumbi,
- 4 Nhova yi dyile mintirho ni mavito ya tono,
- 5 Swikwembu swa vutsonga swi ti fularhele.

Eka ntila wa 1 "dzovo ra vukosi" i xiyimeri xa xiyimo xa vuhosi. Loko ri "dyiwile hi tinsumbha" swi vula leswaku a ra ha ri kona. Mutsari u ya emahlweni a seketela mhaka leyi hi xifaniso xa tihunyi leti tlhengukeke exitikweni ni ku va miti yi ri marhumbi, a hetelela hi ku va swikwembu swa vutsonga swi va fularherile.

3.3.2.2.2.2 "Xihimu" (1981:10-11)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari wa ha kombisa ku vilela mayelana ni vukosi bya sweswi lebyi nga faniki ni bya khale. Mutsari u tsundzuka tihosi ta khale leti hundzeke emisaveni ni mintirho ya tono, a tlhela a kombisa ku vilela hi ku hambanyisiwa ka Vantima lava a va tshama swin'we. Xirilo xa yena xi humela erivaleni hi swivutiso ni mavito lama longoloxiweke eka mintila leyi landzelaka:

- 1   Va ettele hinkwavo vana va Mbokwana;

- 2   Ti ettele hinkwato tinenha ta Xihimu,
- 3   U kwihi N'wamanungu ke?
- 4   U kwihi Mavhavaza wa mbita ya Milambu?
- 5   Gija makwavo wakwe u lele mani loko a famba?

- 6   Va khayimetane bya tinyenyana vana va Magarimani,

- 7   U kwihi Madumelana mana wa Qhiza na Msindzu?
- 8   U kwihi Xitasi nkata Ndjhapa mana wa Masenyana?

Ku hambanyisiwa ka Vantima ku humela erivaleni swinene laha mutsari a nge:

- 9   Lava ntlhohe va te: Mbvexa eVabvexeni,

ku kombisa leswaku Vantima a va hambanyisiwa ku ya hi tindzimi ta vona, vun'we bya vona byi fayiwa.

3.3.2.2.2.3 "Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16)

Vito ra xitlhokovetselo lexi ri veka hungu ra xona erivaleni swinene. Mutsari wa rila loko a tsundzuka khale ka tiko ra Afrika loko ri nga si onhiwa hi Valungu. Mbilu ya yena ya vava swinene, hikwalaho a nge:

- 1   Vutivi byi ndzi chele rivengo,
- 2   Rivengo leri pfindlusaka ntengo wa mbilu,

Mbuyelelo wa "rivengo" eka mintila leyi ya 1 na 2 wu tshikilela mpimo wa nhlundzuko wa mutsari hikwalaho ka ku hundzuka ka mafumele ya ku suka eka ya xikhale ya xintu ku ta eka nkarhi wa sweswi. Ku navela ka mutsari ku tlhelela eka xiymo xa khale ku paluxiwa hi mintila leyi:

- 3   Onge ndzi nga sombholota xikombankarhi,
- 4   Ndzi vumbuludza tihora ta malembe,

Minsinya ya riendli ya “sombholota” na “vumbuludza” eka ntila wa 3 na 4 yi kombisa ku tika ka leswi mutsari a swi navelaka. U tlhela a ku:

- 5   Onge ndzi nga sombholota voko leri fambisaka nkarhi,

Laha wa ha tirhisa miehleketo ya ku sombholota leyi kombaka ku tika ka mhaka leyi. Ku navela ka ku vumba Afrika lontshwa ku humela erivaleni eka mintila leyi:

- 6   Ndzi vumba Afrika lontshwa wa ntima,
- 7   Ndzi rhidela makhumbi ya yena hi xirhidelo xa nsimbhi,
- 8   Ndzi phomela matshaku yakwe hi phomo ya ntima,

Eka mintila leyi ku “vumba”, ku “rhidela” ni ku “phomela” swi tshikilela miehleketo ya ku aka Afrika hi vuntshwa a tlhelela eka xiymo xa khale.

3.3.2.2.2.4 “Rhumbu ra vukosi ri borile” (1981:8-9)

Vito ra xitlhokovetselo lexi na rona ri paluxa hungu ra xona. Mutsari u vilerisiwa hi vukosi bya sweswi lebyi hambaneke ni bya khale. Xirilo xa mutsari xo tsundzuka mafumelo ya tihosi ta khale xi paluxiwa hi swivutiso leswi landzelaka:

- 1   Ti kwihi tihosi ta tolo?
- 2   Tihosi ta vutlhari ni mano?
- 3   Tihosi ta dzovo na ntamu wa mhis?
- 4   Tihosi ta mbilu ni xivindzi?
- 5   Tihosi to kala mihoni ni rikaka?
- 6   Tona leti sandziwaka hi buku na peni?

Tihosi ta khale a ti hlawulekisiwa hi “vutlhari”, “mano,” “dzovo,” “ntamu wa mhis”,

"mbilu," "xivindzi," ku "pfumala mihoni" ni "rikaka." Leswi swi kombisa leswaku tihosi ta muxaka lowu sweswi ta pfumaleka. Hi ntila wa 6 mutsari u kombisa leswaku Valungu tani hiloko va ri vona lava teke ni dyondzo, hi vona va sandzeke tihosi ta Vantima. Mutsari u yisa emahlweni xirilo xa yena hi ku longoloxa swivutiso a ku:

- 7 Ti kwihi tihosi va-Nghunghunyana?
- 8 Tshimbu leri xaxameteke Vutsonga?
- 9 U kwihi Chaka wa Senzangakhona?
- 10 U kwihi Dingana na Sigujana makwavo?

Ku onhaka ka vukosi bya Vantima ku tiyisisiwa hi mutsari laha a nge:

- 11 Rhumbu leri nhlanteke vukosi ri borile,
- 12 Vukosi byi tshwatsile nyambisana,

Ntila wa 12 wu kombisa ku va tihosi ta sweswi ti nga hetisekanga, ti ri hava nkoka.

3.3.2.3 "Milawu" (1987:10-11)

"Ndzilekano" (1987:17-18)

Eka switlhokovetselo leswi mutsari u kombisa nkongomelo, hungu ni motifi ya ku vilela ka Vantima hi milawu ni mindzilekano leyi vekiweke hi Valungu ehenhla ka vona.

3.3.2.3.1 "Milawu" (1987 : 10-11)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u vilerisiwa hi milawu leyo tala leyи vekiweke hi mfumo ehenhla ka Vantima. Ku tala ka milawu leyи tsandzaka mutsari ku yi landzelela ku paluxiwa hi mintila leyи landzelaka:

- 1 Ndzi ta swi kotisa ku yini ku yi landzelela?
- 2 Ndzi famba bya mati ndzi nga hambuki?
- 3 A hi khume, yi tele,

- 4 Siku na siku ku tswariwa yintshwa,
- 5 Yi hundzuke xirimbana etshangaveni ra mina.

Ntila wa 5 wu kombisa ku tika ni ntshikilelo wa milawu ley. Ku tsandzeka ka mutsari ku landzelela milawu ley ka ha kombisiwa hi mintila ley landzelaka:

- 6 Ndza hluleka ku yimbelela.
- 7 Ndzi yimba Hosana, Hosana n'wana Davhida.
- 8 Kumbe ndzi vula Amen?
- 9 Na leya khume a ndzi si yi heta,
- 10 Milawu.

Mutsari u tirhisa xifaniso xa le bibeleni, laha a kombisaka leswaku loko a tsandzeka ku landzelela milawu ya nkoka ley vumbiweke hi Yehovha, a nga swi kotisa ku yini ku landzelela leya Valungu? Loko a yisa emahlweni u ri:

- 11 Xibalo xa "Muzila" ndzi hakele khale,
- 12 Timbyana hi tona leti a ndzi rivele ku ti "thelela,"
- 13 Ndzi yimele ndzi xavisa xihon'wana,
- 14 U nga ndzi ngheniseli "dekifali" ndza kombela,
- 15 I nandzu wa mani kasi?

Hi mintila ley nga laha henhla, mutsari u kombisa ku hambana ka mahanyelo ya Xilungu ni ya Xintu. Hi Xintu timbyana a ti theleriwi kambe hi Xilungu ku theleriwa hinkwaswo leswi munhu a nga na swona. Mutsari u kombisa ku tsandzeka ka Valungu, u ri:

- 16 O! Na wena u ri a wu na nandzu?
- 17 Nandzu wu na mina ke;
- 18 Hikuva ndzi tlurile nawu wa timbyana,
- 19 Wena leya khume wa yi landzelela?

Hi ntila wa 19 mutsari u sandza Valungu leswaku va tsandzeka ku landzelela milawu ya nkoka leyi vekiweke hi Xikwembu kambe va langutela Vantima ku yi landzelela leyi vekiweke hi vona (Valungu).

3.3.2.3.2 "Ndzilekano" (1987:17-18)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u yisa mahlweni ku kombisa ntshikilelo wa Valungu eka Vantima. Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u vilerisiwa hi mindzilekano leyi nga kona etikweni leyi tisaka ku hambana evanhwini. U ri:

- 1   U nga kali u ndzi tsundzuxa we Musamariya wa Musa,
- 2   Ndza wu vona ndza wu tiva,
- 3   Wu hingakanye nsimu ya wena na ya mina,
- 4   Mina ndzi rima ndzi vuya lahaya,
- 5   Na wena swi tano.

Valungu hi ku vona ntwanano lowu Vantima a va ri na wona va vekile milawu ni mindzilekano leswaku Vantima va ta hambana va nga ha twanani.

3.3.2.4 "Xikandza xa ndlala" (1987:13)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa nkongomelo, hungu ni motifi ya mbilelo. U kombisa ku xaniseka ka Vantima ehansi ka Valungu. Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku Vantima va laviwa ntsena loko va fanele ku pfuna kambe va nga nkhensiwi hi nchumu. Mutsari u ri:

- 1   Marhambu ya ntima ya lo dlu,
- 2   Ya boheleriwile enyameni hi ngoti yo lala;
- 3   Nyamanyana yo vuna yi phatsamile eka wona;
- 4   I mani wa mbilu ku va hoxela buwa?

Ndzima leyi i ya xifaniso xa matimba xa ku xaniseka ka Vantima. Eka ntila wa 1

"marhambu ya ntima" swi kombisa mpimo wa ku va hlawula Vantima kasi ku va "ya lo dlu" swi kombisa mpimo wa ku ondza ni ku xaniseka ka Vantima. Eka ntila wa 2 "ngoti yo lala" yi kombisa ku vevuka, leswi swa ha kombisaka ku xaniseka ka Vantima hi ku va va pfumala.

3.3.2.5 "Ndzi ta yimbelela Afrika" (1981:11- 12)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa rirhandzu leri a nga na rona eka tiko ra Afrika. U kombisa rirhandzu ra yena hi ku yimbelela Afrika hambiloko a twa ku vava. U kombisa ku vaviseka eka leswi humeleleke eAfrika, u ri:

- 1   Hambi maxaka ya nga yayarheriwa,
- 2   Hambi ndzi nga hluvuriwa vumina byi hisiwa,
- 3   Hambi swidziva hinkwaswo swa ntsako swi nga phyisiwa,
- 4   Hambi sirha ri nga ahlama, rifu ri honoka,

Leswi swi kombisa ndlela leyi Vantima a va xaniseka ha yona ehansi ka vutshikileri bya Valungu. Ku va mutsari a vula leswaku a nge tshiki ku yimbelela Afrika hambiloko swi tika swi kombisa leswaku Vantima hambiloko va xaniseka a va nga tshiki ku rhandza tiko ra vona, a va ri lwela hi ku yimela ntiyiso. Nxaniseko wa Vantima ehansi ka Valungu wu paluxiwa hi ndlela leyi:

- 5   Leswi ndzi va vonile va himiwa va hokomula,
- 6   Ndzi va vona va baleka va goya bya swimanga,
- 7   Ndzi twa ni mikosi ya tinoni yi xeka mpfhuka,
- 8   A ndzi endlanga nchumu, ndzi lo yima ximhandzi,
- 9   Ndzi yimbelela Afrika.

Eka ntila wa 8 ku "yima ximhandzi" swi kombisa ku va mutsari a tiya, a yimela tiko ra yena. Mutsari a a swi tiva leswaku ku va a yima a yimbelela Afrika hi rin'wana ra masiku ku rhula ku ta va kona, Vantima va ta ntshuxeka.

- 3.3.2.6 "Murisi ni ntlhambi" (1981:32)
"Nyimpfu" (1981:24)
"Emahosi ka yindlu ya N'wankumi" (1981:49-50)

Switlhokovetselo leswi nga laha henhla swi kombisa ku xaniseka ka nandza ehansi ka n'wini wa yena. Hi xitalo vanhu lava vaka malandza i Vantima, va va malandza ya Valungu. Hileswaku Vantima hikokwalaho ka ku pfumala va tirhela Valungu kutani Valungu va va xanisa.

3.3.2.6.1 "Murisi ni ntlhambi" (1981:32)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa nxaniseko wa vanhu hikwalaho ka ntshikilelo lowu endliwaka hi vafumi va tihanyi. Vito ra xitlhokovetselo lexi ri ni vuyimeri, murisi u yimela vafumi ku nga Valungu kasi "ntlhambi" wu yimela nandza wa Muntima kumbe Vantima, ku nga vona lava nga hansi ka Valungu. Mutsari u ri:

- 1 Ntlhambhi wu dya tshanga,
- 2 Dyambu ri ba thavathava,
- 3 Le ndlwini timbita ti xipile hi masi;

Eka ntila wa 1 ku va "ntlhambhi wu dya tshanga" swi kombisa leswaku lava nga hansi ka mufumi loyi va xaniseka. Ntila wa 3 wu hlamusela leswaku mufumi loyi a nga na xiphiko hikuva u na swilo hinkwaswo leswi a swi lavaka. Ku xaniseka ka Vantima ehansi ka mufumi wa Mulungu swi tlhela swi kombisiwa hi mutsari loko a ku:

- 4 Marhole ya file marito hi ku rila,
- 5 Tinkuzi ti helele hi mano ni ntamu.

Ntila wa 4 wu kombisa leswaku Vantima va kombise ku vilela hi tindlela to tala. Ntila wa 5 wu kombisa leswaku lavakulu va helele hi miehleketo, hileswaku a va tivi leswaku va nga endla yini hi ndlala leyi va xanisekaka ha yona. Ku yisa emahlweni mutsari u ri:

- 6 Ndlala yi mbundzuxile xinakulobye,
- 7 Ntlhambi wu gomolana hi xiwona,
- 8 Murisi u tshemba Bantomu na Mpebvu,

Eka ntila wa 6 mutsari u vula leswaku ntshikilelo ni nxaniseko swi onhe vun'we bya Vantima. Hileswaku swi fika laha Vantima va hambanaka hi miehleketo kutani va sungula ku vengana. Ntila wa 7 wu kombisa ku va Vantima va lwa hi xivona. Ntila wa 8 wa ha kombisa leswaku mufumi loyi u ni Vantima lava va ngungumerisaka mahungu lawa a ma lavaka. Ku va a va tirhisa u va xava ni ku va pfala milomu hi swilo swo karhi swo ka swi nga nyawuli, hikwalaho mutsari a nge:

- 9 Hi muhwani u ti pfulela ti dya mahlanga ti ri tox.

3.3.2.6.2 "Nyimpfu" (1981:24)

Xitlhokovetselo lexi na xona xi paluxa nxaniseko wa Muntima ehansi ka Mulungu. Nyimpfu i xiyimeri xa munhu wo lulama, wo miyela, wo tiyisela, loyi hambi swi vava a nga vuliki nchumu. Leswi swi kombisa Vantima lava a va teka Valungu va ri tihosi kumbe vini va swilo hinkwaswo emisaveni. Mutsari loko a sungula xitlhokovetselo lexi u ri:

- 1 Ku bokoxela ka yona i xiyila,

Eka ntila wa 1 ku "bokoxela" i xifaniso xa ku rila hi ku huwelela hi matimba. Xifaniso lexi xi kombisa mpimo wa ku vilela. Ntila lowu wa 1 wu kombisa leswaku ku vilela eka Vantima a swi nga ri kona, vo timiyelela eka hinkwaswo. Loko mutsari a ku:

- 2 Ntumbuluko wu yi tikirhete mbilu ya ribye,
- 3 Xa yona i ku tshova nhamu yi miyela,
- 4 Yi pulutela yi khondla swandla,
- 5 Mangava ya hundzukile gadi ra vuswa.

u kombisa ku miyela ni ku tiyiisela ka Vantima. Hileswaku Vantima lava va ni mbilu yo tiyiisela, va amukela ni ku pfumela hinkwaswo. Vantima xa vona i ku titsongahata va tiveka ehansi, hambi swi vava. Eka ntila wa 6 ku va “Mangava ya hundzukile gadi ra vuswa”, swi kombisa leswaku nxaniseko eka Vantima i nchumu wa siku rin’wana ni rin’wana kambe a va tiyiisela. Loko mutsari a yisa mahlweni u ri:

- 6   Murisi u thomojerile u karhele,
- 7   Yona yi khotsa nhamu yi miyela,
- 8   Yi dzidzirile a ya ha twi nchumu,

- 9   A yi hambananga na Xinyimpfana

Laha mutsari u kombisa leswaku Vantima va muxaka lowu hambi Valungu va nga va xanisa hi xikongomelo xo va ntlhontlha leswaku va kombisa ku vilela, xa vona i ku tiyiisela hikuva va toloverile ku xaniseka. Ntila wa 9 wu hi vumbela xifaniso xa le bibeleni xa Hosi Yesu loyi a vambiweke exihambanweni kambe a nga vuli nchumu. Swi tano ni Vantima lava xanisiwaka etikweni ra vona va ri hava nandzu, a va vuli nchumu. Hosi Yesu a a fela swidyoho swa van’wana. Swa hlamarisa eka Vantima hikuva a va xanisekeli nchumu.

3.3.2.6.3 “Emahosi ka yindlu ya n’wankumi” (1981:49 - 50)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku xaniseka ka Wantima loyi a nga hansi ka Mulungu. Tani hilaha hi swi tivaka hakona eka matimu ya Afrika leswaku Vantima hi vona a va ri hansi ka Valungu, va va tirhela va nga va nyiki nchumu, laha ka xitlhokovetselo lexi mutsari u paluxa ku xaniseka ka Wantima a xanisiwa hi n’wini wa yena wa Mulungu. Mutsari u ri:

- 1   Emahosi ka yindlu ya n’wankumi,
- 2   Ku ni bakwanyana leri akeriweke nandza,
- 3   Vutomi bya yena byi beriwe ndzilekano,
- 4   U hanya byakwe a ri yexe,

5 Voko rakwe u ta ri vona ku suka ngoleni ku fika emahosi.

Hi ndzima leyi mutsari u kombisa ndlela leyi mutirhi loyi wa Wantima a nyenyiwaka ha yona hi n'wini wa yena hi ku kala a beriwa ndzilekano, a tshama a ri yexe emahosi. Xiyimo xa ku nyenyiwa ka yena xi tikomba hi ndhawu leyi a tshamaka eka yona, i "bakwanyana". Leswi swa tikomba leswaku ndhawu leyi a yi nga fanelanga hi ku tshama munhu. Eka mintila ya 3 na 4 ku va "vutomi bya yena byi beriwa ndzilekano," ni ku va a "hanya byakwe a ri yexe", swi komba ku nyenyiwa ni ku tshikileriwa hi n'wini wa yena. Loko mutsari a ku:

6 U dya masalela, marha ni xikoko,

u vula leswaku mutirhi loyi a a nyenyiwa lero a nga nyikiwi swakudya, o fanela ku korisela kunene leswi swi siyiweke hi n'wini wa yena. Ntila wa:

7 Vutomi byakwe byi pereteriwe engubyeni ya n'wini,

wu hlamusela leswaku mutirhi loyi a nga tilawuli kumbe ku tiehleketela, u lawuriwa hi n'wini wa yena. Loko mutsari a ku:

8 N'wini u ni mbyana, ximanga na huku,

9 Yena i mbyana ya vumbirhi,

u kombisa ku tekeriwa ehansi ka mutirhi loyi hi ku va a fanisiwa na swifuwo swa n'wini wa yena. Nakambe laha mutsari u kombisa ku va mutirhi loyi a ri hava nkoka handle ka ku va xifuwo xa n'wini wa yena. Mintila ya :

10 U tidzunisa hi ntirho wakwe.

11 Hi masiku a hlengeleta a chulula,

yi kombisa ku va n'wankumi a fumisiwa hi mintirho ya nandza wa yena. Leswi swi kombisa leswaku Valungu, tani hileswi va nga vona van'wankumi, va fumisiwa hi

mintirho ya Vantima. Mutsari loko a yisa mahlweni u ri:

- 12 Ku Khazamula u to twa hi maxaka yakwe,
- 13 Le mahosi u vitiwa "boyi".

Mintila ya 12 na 13 yi kombisa ntshikelelo lowu n'wankumi a nga na wona eka mutirhi wa yena, a nga voni nkoka wa vito ra Khazamula, u n'wi vita "boyi" lexi xi nga xikombiso xa ku va hlonga. Ntila wa:

- 14 Vununa byakwe byi dumeriwile,

wu paluxa mhaka ya ku va xiyimo xa Khazamula xa ku va wanuna xi xixiwile xi yisiwe ehansi. Ku tikarhata ka Khazamula a tirhela n'wini wa yena wa Mulungu ku n'wi siya a ri maxangwini hikuva u hetelela a muka ekaya a ri hava nchumu handle ka ku yimela rifu ni ku hundzuka mpingu eka vandyangu wa yena. Leswi swi paluxiwa hi mintila leyi:

- 15 Namuntlha Khazamula u kwala kaya,
- 16 Mongo va xokorile ku sele xikangalafula,
- 17 Ku pfumaleka ni mbuti ya ririm i ra rihlaza,
- 18 Misava ni tilo swi kumile ngoti yo kokelana,
- 19 Tinhlolo ti ba valoyi.

Eka ntila wa 16 ku va "mongo va xokorile ku sele xikangalafula" hi yona hakelo ya Khazamula hikuva matimba yo titirhela ya helele eka Mulungu loyi a nga n'wi khensangiki hi nchumu. Hambiloko va swi vona leswaku Khazamula u vuye a herile hi le ka Mulungu va lumbeta valoyi kuve noyinkulu hi yena Mulungu loyi a xokoleke "mongo" wa Khazamula. Lowu ko va ntolovelu wa Vantima wa leswaku loko swilo swi nga fambi kahle va vula leswaku i valoyi.

3.3.2.7 "Mafela-sopo" (1981:35)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa munhu loyi a xanisiwaka handle ka nandzu,

munhu loyi a a lwela ntshuxeko wa Vantima. Mutsari u tirhisa xifaniso xa Yesu ku hi kombisa mhaka leyi. Yesu u vambiwile exihambanweni, a fela swidyoho swa vanhu ku ve yena a a ri hava nandzu. Mutsari u ri:

- 1 Mahlweni ka Pilato a kumiwa a ri hava nandzu,
- 2 Va tama va kombela ku ntshuxa Barbasa.

Ku kombisa leswaku munhu loyi mutsari a vulavulaka hi yena a a lwela ntshuxeko wa Vantima, mutsari u ri:

- 3 Hina hi timbholi ta ku wa ka yena,
- 4 Hi nyangile mbanga ya tlhari ni nsambhoko,
- 5 Hi hoxile buwa esirheni ra yena,
- 6 Vito rakwe i xihlambanyiso xa swidyondzi,
- 7 U rhukanile vutomi bya mata-xihaha

Eka mintila ya 3 na 4 ku va vanhu va ri "timbholi ta ku wa ka yena" ni ku va va "nyangile mbanga ya tlhari ni nsambhoko" swi kombisa leswaku Vantima va ku vonile ku xaniseka ka mulwela-ntshuxeko loyi a a venga hi Valungu. Ntila wa 7 wu kombisa leswaku munhu loyi a a xanisiwa hi Valungu. "Mata-xihaha" mutsari u vula Valungu.

Leswi swi onhele Vantima vo tala hikuva a va sukela mindyangu ya vona va ri karhi va yi rhandza va khomiwa, hikokwalaho ka ntshikilelo wa mulungu wo va alela ku ya emakaya ni ku va va nga vhakerihi hi vasati va vona. Hakelo ya kona i ku vuya va ri mabokisi ntsena. Xitlhokovetselo lexi xi kombisa mhaka yo vava leyi dlayeke Vantima vo tala.

3.3.2.8 "Edeni wa thyaka" (1981:46-47)

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa vutshikileri, vuxanisi ni makwanga ya vafumi va tiko. Mutsari u ri:

- 1 Hinkwaswo swi hundzuriwile hi tihlo ra mavondzo,
- 2 Nkondzo wa Adam tata wa misava wu seleteriwile.
- 3 Rito ra Evha ri vumbuluka entshurini,
- 4 Swirhendze swa yumunhu swi tshukulukile hi ngati,
- 5 Hi siku ku wa timbirhi-tinharhu.

Hi ndzima leyi mutsari u kombisa ndlela leyi vafumi va tiko va hundzuluxeke swilo ha yona ku va swi fikelela ku rhandza ka vona. Lexi ko va xivilelo xa leswaku ntumbuluko wu hundzuluxiwile wu va eka xiyimo lexi vafumi va wu lavisaka swona. A va swi hundzula hi ndlela yo vava. Hikwalaho ku vuriwaka leswaku hi siku ku wa timbirhi-tinharhu. Leswi swi komba leswaku a ku fa vo tala. Leswi swi paluxiwa swinene hi mintila leyi:

- 6 Misava i ya tihosi,
- 7 Mirhi ni byanyi i swa tona,
- 8 Va pandzelana misava va xavisa,

- 9 Va belana mindzilekana va lwa,
- 10 Byongo bya tihosi byi pfempfa ngati.

Vubihi bya tihosi byi tlhela byi paluxiwa hi ntila lowu:

- 11 Mano ni vuxisi swi khunharhana bya mahahlwa,

Lexi i xikombiso xa ku pfumaleka ka ntiyiso eka tihosi. Khale loko Mulungu a nga si fika etikweni ra Vantima, Vantima va Afrika a va titshamele hi ku rhula, a va fuma hi ntiyiso, a ku ri hava mhaka yo xavisa tiko. Timhaka ti onhake loko ku fika Mulungu loyi a nga xisetela tihosi a ti chela moyo wo biha. Xitlhokovetselo lexi xi kombisa vubihi bya tihosi leti se a ti ri ni moyo wa Mulungu.

3.3.2.9 “Vuxika bya 1976” (1981:40 - 41)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi Vantima va xanisekeke ha yona ehansi ka Valungu hi lembe ra 1976. Ku ya hi matimu ya Afrika-Dzonga hi lembe ra 1976 vantshwa va Vantima va dlayeteriwile hikokwalaho ka ku va va alelana ni mhaka ya ku va Xibunu xi va xona ririmi leri ku dyondziwaka ha rona exikolweni. Ku komba leswaku vuxika lebyi a byi hambanile ni vuxika bya malembe man'wana, mutsari u ri:

1 Lebyi a byi ri vuxika bya vuxika ,

Mutsari loko a yisa emahlweni u ri:

- 2 Vanhu a ku ri vuyimayima loko ri xile,
- 3 Va orha mindzilo ya switiko swinyingi,
- 4 Ndzi vona nhloti wu rilela nhloti,
- 5 Ri huma ri ya pela swi fana,
- 6 Nhlekanhi wu tisa ntsena mangava.
- 7 Ndzi vona nhloti wu rilela nhloti,

Ndzimana leyi yi kombisa hilaha vutomi a byi tika hakona hi vuxika bya 1976. A ku ri hava ku rhula, tiko hinkwaro vanhu a va nga tshamiseki. Ntila wa 3 wu kombisa leswaku rifu a ri tshama ri ri kona emindyangwini, hikwalaho vanhu a va ya hala ni hala ku ya chavelela. Mintila ya 4 na 5 yi kombisa leswaku a ku ri hava nkarhi wo tshama ku nga ririwi. Xirilo a xi ri xa siku rin'wana ni rin'wana, vantshwa a va fa siku leri ngo va siku.

Lexi vavaka hi vuxika lebyi, vantshwa a va fa va fela ntiyiso hikuva a ku ri mfanelo ya vona leswaku va ala leswi va nga swi laveki, kambe Valungu hikokwalaho ka ntshikilelo wa vona a va nga swi twisisi.

Hambiloko nxaniseko wa 1976 wu herile, ku xaniseka ka Vantima a ku zanga ku nga yima, leswi swi tikomba hi marito ya mutsari laha a nge:

- 8 Vumunhu byi phahlile mhamba,
- 9 Byi vika vuxika eka ximumu,
- 10 Kambe ximumu xi tifihla hi muhulana,

Leswi swi komba leswaku nxaniseko wu ye emahlweni, Vantima a va dlayeteriwa va fela ntiyiso ni tiko ra vona. Loko mutsari a ku:

- 11 Le ta mano ti tshova matshanga ti tsema ti ri vona.

u vula leswaku hikwalaho ka ku ya emahlweni ka nxaniseko wa Vantima, lava tlhariheke va balekele ematikweni man'wana.

3.3.2.10 “Mpfundla”. (1981:58)

Ku baleka ka Vantima hikokwalaho ka ku va va chava ntshikilelo wa Valungu ku tlhela ku kombisiwa hi mutsari eka xitlhokovetselo lexi. Hi xona mutsari u kombisa ndlela leyi valwela-ntshuxeko a va hanya bya mpfundla lowu chavaka vahloti. Loko a sungula xitlhokovetselo xa yena mutsari u ri:

- 1 Wu bulumuxiwile hi magavari ya muhloti.

Hileswaku valwela-ntshuxeko a va hlotiwa bya mpfundla. Loko va balekela etikweni rin'wana va hlotiwa. “Magavari” i timbyana ta muhloti. Mutsari u tirhisa “magavari” ku yimela Valungu kumbe maphorisa lawa a ma famba ma lava vabaleki. Mutsari u yisa mahlweni a ku:

- 2 Vuhloti byo jula migiva ni vuhibiri,
- 3 Mpfundla wu huhurise timbyana ta muhloti,
- 4 Muhloti u karihile bya nkuzi ya mamba.

Eka mintila leyi ya 2, 3 na 4 mutsari u hlamusela leswaku Valungu tani hi vona vahloti,

a va hlota tindhawu hinkwato hi vuxiyaxiya ku kuma vabaleki lava va Iwelaka ntshuxeko kambe vabaleki hi ku tirhisa vutlharhi va swi kota ku baleka va huhurisa vahloti. Leswi a swi nga va tsakisi Valungu hikwalaho a va hlundzuka swinene. Mpimo wa nhlundzuko lowu wu kombisiwa hi xifaniso xa “nkuzi ya mamba”. Loko mutsari a yisa emahlweni u ri:

- 5 Mpfundla wu fanele ntsena ku tidyondzisa kaya lerintshwa,
- 6 Kaya ro pfumala nyini, rharhe kumbe xaka,
- 7 Kaya ro pfumala mphahlo ni gandzelo ra timhamba,
- 8 Kaya ro pfumala masirha ni vafi va mimpfundla,
- 9 Laha ku anakanya manana swi ngo fana ni ku vukula sirha.

Laha mutsari u paluxa nxaniseko lowu vabaleki va vaka na wona etikweni ro ka ri nga ri ra ka vona. Loko va fika etikweni rero ri va ri ri kaya rintshwa laha va faneleke ku dyondza milawu ni mintolovelu ya tiko rero. Etikweni rero va hava xaka. Lowu i nxaniseko lowu Vantima a va langutane na wona.

3.3.2.11 “Vabohiwa” (1981:38-39)

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa nxaniseko wa Vantima ehansi ka Valungu. Vantima loko va vilela hi ntshikilelo wa vona a va bohiwa va hoxiwa ekhotsweni va ri hava nandzu. Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u khutaza vabohiwa vo Iwela ntshuxeko leswaku va tiyisela hikuva va ta ntshuxiwa, ku xaniseka ka vona ku ta hela. Mutsari u sungula xitlhokovetselo lexi hi ku khutaza ni ku tsundzuxa vabohiwa leswaku va tiyisela, va nga tshuki va cinca eka leswi va boheriweke swona. U ri:

- 1 Lumani meno mi yima ximhandzi,
- 2 Gwanyani mi ku tsetserhele hi xindzuvo,
- 3 Byarhani mano mi khubumeta lunya ra n'wina
- 4 Swona hambi mo fa mi va mani?
- 5 Leswi na vito mi va vabohiwa.

Eka mintila ya 1, 2 na 3, marito ya ku "Lumani meno", "gwanyani mi ku tsetserhele", "byarhani mano" ya kombisa ku tiyisela ni ku va ni vutlhari byo kala va nga cinci eka leswi va boheriweke swona. Loko mutsari a yisa mahlweni u kombisa ndlela leyi vabohiwa va xanisekeke ha yona ekhotsweni, u ri:

- 6 Mi faneriwa ntsena hi khotso ni timpecana,
- 7 Mi paniwa ximbhongolo mi byisiwa hi ximoko,
- 8 Mi dya ribyasi mi xeva hi nhloti,
- 9 Mi yimbelela mi wa mukapa,
- 10 Mi hanya bya swihloni ni vamangadyana.

Ndzima leyi yi kombisa mpimo wa nxaniseko wa Vantima ekhotsweni. Hileswaku maxangu nindlala a byi ri byona vutomi bya vabohiwa ekhotsweni, va hanya hi ku tumbela ni ku chava, onge i swihloni na vamangadyana. Ku komba leswaku vabohiwa lava a va ri hava nandzu, mutsari u va fanisa na Hosi Yesu loko a ku:

- 11 Mi hahlekiwa xi-Pilato bya Yesu,

Yesu a a ri hava nandzu loko a vambiwa a fa. Swi tano ni Vantima a va ri hava nandzu kambe va bohiwa va biwa va fela tiko ra vona leri tekiwaka hi Valungu. Ku komba leswaku eka ku xaniseka ka vona va ta yi kuma hakelo mutsari u ri:

- 12 N'wina mi swikombiso swa matimba ya mfumo,
- 13 Hakelo ya n'wina yi le marhumbyini ya misava,
- 14 Muxe eka n'wina i vito ra swidyondzi.

Leswi swi vula leswaku mintirho ya vabohiwa yi ta va xikombiso xa leswaku tiko i ra vona, hileswaku ku tiyisela ka vona va lwela tiko i xikombiso xa leswaku hi vona va nga ta hlula ivi va fuma tiko. Muxe u tirhisiwile hi Xikwembu ku ntshuxa vana va Israel evukhumbini. Na vona vabohiwa va tirha ku fana na Muxe hikuva va ta va va ntshuxe Vantima eka vuxanisi bya Valungu. Hileswaku vabohiwa loko va ta va va ntshuxe tiko eka ntshikilelo wa Valungu ku ta va ku ri matimu lawa ku nga ta dyondziwa ni ku tsariwa

ha wona etibukwini, tanahi Muxé.

3.3.2.12 "Bofu" (1981:22)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa munhu loyi a a xanisiwa hikwalaho ka ku pfumala vutivi byo vona leswaku wa xaniseka, kutani loko a xalamuka a sungula ku vona ku xaniseka ka yena. Tani hileswi Valungu a va ri vona lava tshikilela ni ku xanisa Vantima, Vantima a va nga voni nchumu, a va fana ni bofu. Xitlhokovetselo lexi xi kombisa munhu kumbe Muntima loyi a pfumela ku tshikileriwa hikokwalaha ko kala a nga swi voni swi ri xihoxo. Loko mutsari a ku:

1 Yena u velekiwile a nga voni,

u kombisa leswaku Muntima loyi a a pfumala vutivi, xin'wana ni xin'wana o pfumela, a a hanya hi miehleketo ya van'wana. Leswi swi tiyisisa hi ntila wa:

2 A a hanya hi miehleketo emiehlekeweni.

Ku kombisa leswaku Mulungu a a tshikilela Muntima u ri:

3 Hi masiku a va n'wi rhangela emahlweni,

4 A yisiwa ni lomu a nga ku rhandzi;

Muntima loko a ri hansi ka Mulungu a a fanele ku yingisa no endla leswi a a byeriwa swona hambi wa swi tsakela kumbe a nga swi tsakeli. Lexi xi hlamarisaka a nga hlamluli kumbe ku n'unun'uta, a a landzelela a pfale nomo, a khensa ntsena loko ri xa ri pela. Leswi swi vula leswaku eka ntshikilelo ni nxaniseko lowu Muntima loyi a a nga kombisi ku vilela, a a khensa ku va a hanya.

Mutsari u hlamusela leswaku Muntima loyi, hikwalaho ko pfumala vutivi kumbe vutlhari a a hambanile ni van'wana hikuva yena a a tshama a tsakile. Hikwalaho mutsari a nge:

5   Nghohe yakwe a yi halata ntsena ntsako.

Leswi swi kombisa ku kala a a nga vileli hikuva a nga swi voni leswaku wa xaniseka.

Loko mutsari a ku:

6   Siku rin'wana ra madambi;

7   Mahlo yakwe yo pfulekiyani:,

u kombisa ndlela leyi munhu loyi a sunguleke ku tlhariha hayona. Leswi swi languteka swi ri mihlolo, hikwalaho siku leri ri vuriwaka ra "madambi" hikuva u sungule ku vona nxaniseko wa yena. Ku yisa emahlweni mutsari u ri:

8   A vona tilo, a vona misava;

9   A vona ni mabofu yo fana na yena,

Eka ntila wa 8 ku va "a vona tilo, a vona misava" swi kombisa ku va a sungule ku vona leswi hoxekeke ni leswi nga swinene, hileswaku a tiva xo biha ni xo saseka. Ntila wa 9 wona wu kombisa leswaku ku tlhariha ka yena ku endle leswaku a kota ku vona lava va ha pfalekeke miehleketo ku kota leswi yena a a ri xiswona eku sunguleni. Loko Valungu va vona Vantima va tlharihile ni ku vona ntshikilelo lowu endliwaka ehenhla ka vona a va tsaki.

3.3.2.13 "Vutivi byi borise miehleketo" (1981:5)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u vilerisiwa hi ku va dyondzo yi tirhisiwe hi Valungu ku tekela Vantima tiko ra vona. Nakambe mutsari u vilerisiwa hi ku va dyondzo yi onhe ntengo wa miehleketo ya Vantima. Loko mutsari a sungula xithhokovetselo xa yena u ri:

1   N'wina swidyondzeki swa rikwerhu;

2   Swidzidzi leswi tilan'weleke mindzhombho ya dyondzo,

Laha mutsari u kombisa ndlela leyi swi tikaka ha yona ku va munhu a tokota etimhakeni ta dyondzo, hileswaku ku va munhu a tokota swi lava a tilan'wa. "Mindzhombo" yi salela loko munhu a lumiwile hi tinyoxi, ya vava swinene. Leswi swi kombisa ku vava ka ku dyondza laha swi lavaka leswaku munhu a tokota etidyondzweni. Loko mutsari a yisa mahlweni a ku:

- 3 Vana va ku tswaleriwa lunya ra swa misava,
- 4 N'wina swivuluvulu swa miehleketo ya munhu,
- 5 Tinhloko ta n'wina i swilemu swa mbewu ya rivengo.

u kombisa ku vilela ka yena mayelana ni dyondzo leyi Vantima va yi kumeke eka Valungu. "Lunya" a ri amukeleki evanhwini kasi "swivuluvulu" swona swi thyakisa mati. Leswi swi vula leswaku dyondzo yi chela lunya yi tlhela yi thyakisa ntengo wa miehleketo ya Vantima. Mutsari u tlhela a kombisa vubihi bya dyondzo, u ri:

- 6 Hi leswi swifamona swa tinhlanga ta xi-Arabu,
- 7 Swi pfimbile tinhloko hi mungu wa Yuropa,

Ku va mutsari a vula dyondzo "swifamona swa tinhlanga ta xi-Arabu" eka ntila wa 6 u kombisa mpimo wa nhlundzuko wa yena ehenhla ka dyondzo. Kasi eka ntila wa 7 u kombisa ku onha ka dyondzo emiehlekeweni ya vanhu. Ku va mutsari a vula dyondzo ya Yuropa "mungu" swi boxa leswaku a hi yinene yi thyakisa miehleketo tani hi mungu lowu wu thyakisaka naswona wu nga riki na nkoka. Mutsari u paluxa leswaku Vantima loko va sungule ku kuma dyondzo leyi yi teke na Valungu va sungule ku tsan'wa ndhavuko wa ka vona, hikwalaho a nge:

- 8 Swi dyondzisiwe ni ku tshunyeta ximbyana,
- 9 Swi thwaserile ku vondzoka xikaka - swona,
- 10 Sweswi swi hanya swi nga ri nchumu.

Loko mutsari a yisa emahlweni u ri:

- 11 Hi lawa mathwasana ya Churchill na Karl Max,
- 12 Ririm i ra Afrika swi kandzerile,

Ku ya hi matimu, Churchill a a ri holobyenkulu wa Britain, a fuma tiko hi ku landza xidimokirasi, kasi Karl Max yena a a ri n'watipolitiki wa Mujarimani loyi a a landza xisoxiyalisti. Laha vadyondzi lava vantshwa, van'wana va vona a va tokota hi maendlelo ya Churchill kasi van'wana a va landzela maendlelo ya Karl Max. Eka matokotelo lama hinkwawo Vantima a va onha ndhavuko hambi mafumelo ya tihosi ta khale. Leswi swi onhe ni ntengo wa tindzimi ta Vantima hi ku va ti hlanganisiwa-hlanganiswa ni tin'wana, ti nga vulavuriwi hi ku hetiseka. Hambiloko va vula leswaku va tirhisa maendlelo ya Churchill ni ya Karl Max ku hava ntiyiso. Vona Vantima va tilavela swa vona hi ku tirhisa makwanga ni ku xenga van'wana. Leswi swi paluxa hi mutsari loko a ku:

- 13 Swi dyondzisiwe ku honyahonya hi makwanga,
- 14 Swi dyondzisiwe ku rhangisa makhwiri eka hinkwaswo,
- 15 Swi dyondzisiwe ku bindzula hi makwavo.

Loko a heta xithhokovetselo xa yena mutsari u ri :

- 16 Xinkhenso xa swona i mbanga,
- 17 Dyondzo yi pfukurile rivengo ra swona,
- 18 Yi lota meno ya vukarhi bya vuheneni,
- 19 Chaka na Dingana - tihosi,
- 20 Xonho xa n'wina i ku pfumala dyondzo.

Laha mutsari wa ha kombisa nhlundzuko wa yena ehenhla ka dyondzo. Ku va a tsundzuka Chaka na Dingana tihosi ta khale, u kombisa leswaku maendlelo ya ton a ya ri wona lamanene kambe hi ku fika ka dyondzo ya Xilungu ma lahliwile ku tirhisiwa lama onheleke Vantima.

3.3.2.14 "Hina ke Yehovha?" (1987:20 - 21)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku vilela. U vutisa Yehovha leswaku Vantima va nga va va ri vanhu ku fana ni van'wana ke? Xivilelo lexi xi vangiwa hi nxaniseko ni ntshikilelo lowu a wu endliwa ehenhla ka Vantima. Loko a sungula xitlhokovetselo xa yena u vutisa Yehovha a ku:

- 1 Ndzi twile ku vulavuriwa hi ta ku tumbuluka ka misava,
- 2 Ndzi twile ku vuriwa: 'a hi endleni munhu hi xivumbeko xa hina'
- 3 Xana wantima na yena i xivumbeko xa N'wina?

Lexi i xivilelo hikuva ndlela leyi Wantima a xanisiwaka ha yona a swi kombisi ku va a ri xivumbeko xa Yehovha. Loko a ri xivumbeko xa Yehovha a a ta xiximiwa tani hi tinxaka tin'wana leti nga xanisiwiki. Hi ku vona ka mutsari Valungu tani hileswi ku nga vona lava va xanisaka, va endliwe hi xivumbeko xa Yehovha. Mutsari loko a ya emahlweni u vutisa Yehovha a ku:

- 4 Yehovha!
- 5 Ndzi twile ku vulavuriwa hi ta tinxaka, eBibeleni,
- 6 Vantima na vona i rixaka?

Ku ya hi leswi Vantima a va xanisiwa ni ku tshikilerisiwa xiswona swi tikomba onge vona a hi rixaka ku fana ni tinxaka leti ku vulavuriweke hi tona eBibeleni. Mutsari u vutisa Yehovha a kongomisa eka Xitsonga tanahi ririmia ku:

- 7 Yehovha!
- 8 Ndzi twile ku vulavuriwa hi ta tindzimi,
- 9 Xitsonga i ririmia?

Mbuyelelo wa "Yehovha" eku sunguleni ka ndzima yin'wana ni yin'wana i xirilo xikulukumba. Xivutiso lexi xa mutsari xi vangiwa hi ku vona ndlela leyi ririmia ra Xitsonga

ri voneriwaka ehansi ha yona ku tlula tindzimi tin'wana. Mutsari hi ku vona ndlela leyi Vantima va nyefuriwaka ha yona u vutisa Yehova a ku:

- 10   Yehovha!
- 11   Ndzi twile ku vulavuriwa hi ta ku pfuka ka vafi,
- 12   Va ta pfuka vafi va Vantima?

- 13   Yehovha!
- 14   Ndzi twile ku vulavuriwa hi tihelle,
- 15   Ti endleriwe Vantima ntsena?

Leswi swa ha kombisa ku vilela hi ndlela leyi Vantima va nyefuriwaka ni ku tekeriwa ehansi ha yona onge hiloko vona va lo endleriwa ku xaniseka. Mutsari u lava ku tiva eka Yehovha leswaku na vona Vantima va ta pfuka eku feni naswona tihelle ti nga va ti endleriwe vona ntsena ke? Leswi swi vula leswaku Vantima va ta xaniseka emisaveni, va tlhela va xaniseka etiheleni. Ta vona tihelle ti le misaveni ni loko se va file, va hundzile emisaveni.

3.3.2.15 “Swa hlamarisa” (1987:22)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u le ku hlamarisa hikwalaho ka ku pfumaleka ka ntwanano ni vun'we exikarhi ka vanhu lava va nga va Yehovha un'we. Loko a sungula xithhokovetselo xa yena u ri:

- 1   Hi pfuka hi langutana,
- 2   Mina na wena,
- 3   I ncini lexi hi sivelaka ku hlangana?
- 4   Hi yimbelela risimu ra nhlangano:
- 5   ‘Hosi katekisa Afrika.’

Ntila wa 1 wu kombisa ku kala vanhu etikweni va nga twanani. Hikwalaho ka ku pfumaleka ka ntwanano, hambi un'wana a ri ekhombyeni wa tsandzeka ku kuma ku

pfuneka eka un'wana. Leswi swi boxa hi mintila leyi:

- 6 Hi mpfhuka ri xa ndzi ku vona u yimile,
- 7 Na mina ndzi yime ndzexe,
- 8 Ndzi ku khayimetile,
- 9 Ndzi vona u languta riwa.
- 10 Ndzi te embilwini, swa hlamarisa.

Leswi swi kombisa vubihi bya ku pfumaleka ka ntwanano evanhwini.

3.3.2.16 “U ganga mani?” (1987:24 - 25)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u vilerisiwa hi ku pfumaleka ka ntwanano hikokwalaho ka ku va vanhu va hambana hi miehleketo ni mafumele. Mutsari u ri:

- 1 Ya sasekile majaha ya Yuropa,
- 2 Wa ya tiva mavito ya wona ya vujaha?
- 3 Democracy na Communism,

Laha mutsari u boxa tinxaka ta mafumele ku nga “Democracy” na “Communism.” Ku va a ma vula “majaha ya Yuropa” swi kombisa leswaku maendlelo lawa ya sungule Yuropa. “Democracy” i maendlelo lawa ha wona vanhu hinkwavo va nga ni mfanelo yo vula swo karhi eka mfumo. Kasi “Communism” i mafumelo lawa ha wona munhu un’we a nga ni rito a ri yexe. Mutsari laha u kombisa leswaku ku na ku vangisana ka leswaku ku nga va wahi mafumelo lamanene. Loko a yisa mahlweni mutsari u ri:

- 4 Ku Iweriwa vukosi,
- 5 Vukosi bya xidlodlo xa risiva,
- 6 Hitler na Musolin,
- 7 A mi gange mani?
- 8 Mi kume hakelo ya vunghwazi bya n’wina.

Laha mutsari u dlayiseta xitlhokovetselo lexi hi ku boxa leswaku lexi endlaka leswaku vafumi va dlayana na ku xengana i ku lwela vukosi, hileswaku lava va nga ta lwa hi matimba hi vona va nga ta kuma “vukosi bya xidlodlo xa risiva.” Mutsari u boxa vafambisi Hitler na Musolin lava lweke va lwela matiko ya vona. Mutsari u lava ku tiva leswaku vona a va tirhisa maendlelo wahi. Maendlelo walawo swi tikomba ku ri wona ma va nyikeke hakelo ya vunghwazi bya vona. Swi tano na laha tikweni ra Afrika-Dzonga lava lwaka hambi va tirhisa maendlelo wahi kumbe wahi hi vona eku heteleleni va fumaka. Loko va ri emfun’wini va fuma vanhu hi ndlela leyi va yi lavaka.

3.3.2.17 “Tinyenyana” (1981:33)

“Tinyenyana” (1987:18)

Magaisa u thyile switlhokovetselo swa yena swimbirhi “Tinyenyana” eka tsalwa ra **Mihloti** (1981) ni le ka tsalwa ra **Xikokolo** (1987). Switlhokovetselo leswi swa yelana swinene. Nkongomelo, hungu ni motifi eka swona i ntwanano, nhlangano ni ntshunxeko.

3.3.2.17.1 “Tinyenyana” (1981:33)

Eka xithlhokovetselo lexi mutsari u hlamarisiwa hi ntwanano, nhlangano ni ku rhula ka tinyenyana, leswi pfumalekaka evanhwini. Mutsari u kombisa ndlela leyi tinyenyana ti ntshuxekke ha yona ni ku va ti ri hava mindzilekano. U ri:

- 1 Xana swinyenyana ni swiharhi swi na wo makaya?
- 2 Mindzilekano ni migodi ya nsuku?
- 3 Va ka hina swa vavisa ...
- 4 Ku vona nyenyana yi vembavemba empfhukeni,
- 5 Ku yi vona yi tlula mindzilekano yi pfumala ni mutshinyi.

Ntila wa 4 i xikombiso xa ntshuxeko wa nyenyana. Ku hava loyi a arisaka nyenyana ku haha yi ya laha yi lavaka ku ya kona, kasi vanhu vona va bohiwa hi milawu ni mindzilekano leyi va vekereweke yona hi vafumi va tiko.

3.3.2.17.2 "Tinyenyana" (1987:18)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u navela ntshuxeko ni ntwanano wa tinyenyana. Mutsari u sungula xitlhokovetselo lexi hi ku kombisa ku navela ka yena a ku:

- 1 Ndzi yimeleni ndzi ta ta haha na n'wina,
- 2 Ndzi haha,
- 3 Ndzi puruka,
- 4 Ndzi phatsama,
- 5 Ndzi handza ndzi jovota.
- 6 Ndzi yimeleni ndzi ta ringa ntsako wenu,
- 7 Ndzi wisa ku pfuka ndzi ndzundza,
- 8 Ndzi hlakata vutomi byanga hi swahava,
- 9 Ndzi lombeni timpapa ta ku puruka
- 10 Ndzi haha henhla ka misava ndzi yi vonela hansi.

Ku navela loku ka mutsari ku kombisa leswaku tinyenyana ta tiphina, ti ntshuxekile, ku hava loyi a ti sivelaka, kasi vanhu va hava ntsako ni ntshuxeko lowu. Mutsari loko a yisa mahlweni u kombisa ku navela ka yena a ku:

- 11 Ndzi yimeleni n'wina va voya bya tinsiva,
- 12 Ndzi navela tiko renu,
- 13 Tiko ra va nhlangano wa tindzimi,
- 14 Ndzi yimeleni mi nga ndzi siyi,
- 15 Kumbe a ndzi ta rivala mangava ya xihondzo.

Ntila wa 1 wu kombisa leswaku etikweni ra vanhu ku hava nhlangano wa tindzimi, vanhu va avanile ku ya hi tindzimi ta vona, Vatsonga va tshama va ri vox, Vavhenda va ri vox, sweswo sweswo. Leswi swi nyanyisiwa hi Valungu ku va swi va olovela ku tekela Vantima tiko ra vona. Eka ntila wa 15 ku vuriwa xihondzo xa le bibeleni xa Babel laha vanhu va sunguleke ku avana va vulavula tindzimi to hambana leswaku va nga twanani. Leswi swi kombisa leswaku vanhu va avanile ku ya hi tindzimi ta vona, a va

twanani.

Eka ndzimana ya makumu mutsari u ri:

- 16 Henhla ni hansi i swiluvelo swenu,
- 17 Ndzhukano wa Adama a mi wu twanga n'wina?
- 18 Leswi hinkwakonkwako ma ya, ...
- 19 Nawu wa mapasi wu mi hundzile.?

Eka ntla wa 16 ku va “henhla” ni le “hansi” ku ri “swiluvelo” swa ttinyenyanwa ha komba ntshuxeko wa tonawolu nga ri ki kona evanhwini onge hiloko vanhu vona va rhukaniwile.

Vantima hikokwalaho ka milawu leyi teke ni Valungu a va hanya hi ku tikeriwa. Leswi swi tikomba onge hiloko swi lo vekiwa eku sunguleni loko Adama a hlongoriwa entangeni leswaku Vantima va ta xaniseka ehansi ka Valungu. “Nawu wa mapasi” lowu mutsari a vulavulaka hi wona eka ntla wa 17 ko va xikombiso xa leswaku Vantima va hanya ehansi ka milawu yo tika.

3.3.2.1.3 NKATSAKANYO

Tani hilaha hi voneke hakona Magaisa u tsarile switlhokovetselo swo hlaya hi mbilelo hi tlhelo ra swa tipolitiki. Nkongomelo, hungu ni motifi ya switlhokovetselo leswi i ku alana ni mafumelo ya ntshikilelo wa Valungu eka Vantima. Hi ndlela leyi u lava leswaku swilo swi famba kahle etikweni.

3.3.2.2 VUTLHOKOVETSERI BYA MBILELO HI TLHELO RA MAHANYELO NI MIKHUVA YO BIHA YA VANHU

3.3.2.2.1 MANGHENEO

Magaisa a nga vileli hi tlhelo ra swa tipolitiki ntsena kambe wa vilela loko a vona vaakatiko va hanya hi ndlela yo biha. Hi vutlhokovetseri bya yena u ringeta ku va

lemuxa leswaku va sukelo mahanyelo yo biha tani hileswi Kganyago (1995 : 3) a nge "Protest poetry presupposes order..." Leswi swi tikomba eka swithhokovetselo leswi nga ta xopaxopiwa laha hansi.

3.3.2.2.2 NXOPAXOPO

3.3.2.2.2.1 "Xihuhuri" (1981:39)

- "Chava munhu" (987:7)
- "Nyoka" (1981:17-18)
- "Xiringa" (1981:45)
- "Yimela ekule" (1987:21 - 22)

Eka swithhokovetselo leswi mutsari u kombisa hi vubihi bya munhu.

3.3.2.2.2.1.1 "Xihuhuri" (1981:39)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u fanisa munhu ni xihuhuri, hileswaku munhu wa hlundzuka ni ku endla swo biha. Leswi swi kombisiwa hi mintila leyi landzelaka:

- 1 Ndzi vonile xi rhurhumerisa lwandle;
- 2 Ndzi xi vona xi cinacinisa mirhi,
- 3 Ndzi vona tilo ri kavanga, mapapa ya thawuza,
- 4 Ndzi xi vonile xi hahlula ni mindyangu ya vanhu.
- 5 Xi kona ni le ndzeni ka vanhu.

Ku komba leswaku mutsari u kongomisa xihuhuri lexi eka vanhu, eka ntila wa 5 u ri "Xi kona ni le ndzeni ka munhu". Hileswaku munhu a nga lulamanga, wa onha ku fana ni xihuhuri lexi onhaka mindyangu ya vanhu.

3.3.2.2.2.1.2 "Chava munhu" (1987:7)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa vubihi bya munhu. Vubihi lebyi byi tikomba

hi mintila leyi:

- 1 Munhu i xinghunghumana xa vumunhu,
- 2 Famba exibedlhele,
- 3 Endzela swivandla swa vafi,
- 4 Hundza hi le jele,
- 5 I ntirho wa mavoko ya mani?
- 6 Chava munhu u nga chavi xinghunghumana.

Laha mutsari u kombisa ndlela leyi munhu a biheke mbilu ha yona. Vanhu lava taleke eswibedhlele vo tala va vavisiwe hi van'wana, van'wana va lava feke va dlawile hi mavoko ya munhu, kasi lava taleke ejele va va va khomiwe hi ku va va onhile. Leswi hinkwaswo swi kombisa vubihi bya munhu.

3.3.2.2.1.3 “Nyoka” (1981:17-18)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa vubihi bya munhu bya vutumbeleri onge wo va nyoka. Mutsari u kombisa ndlela leyi munhu a tilavelaka swa yena hi ku xanisa van'wana. Ku kombisa mhaka leyi mutsari u ri:

- 1 Xi godya makwavo ni n'wana,
- 2 Xaka ra xona i ribye ro hatima,
- 3 Xi ngungumela xi tirha ntirho,
- 4 Xi luma bya kondlo - “Sisi!”

Ntila wa 1 wu kombisa leswaku munhu, hikokwalaho ka vubihi bya yena, u xenga ni maxaka hi ku lava mali. Eka ntila wa 2 ku va xaka ra xona ku ri “ribye ro hatima” swi kombisa ku va xa nkoka evuton’wini bya munhu wa makwanga ku ri mali. Kasi eka ntila wa 3 ku va xi “ngungumela xi tirha ntirho” swi kombisa leswaku vubihi lebyi byi endliwa exihundleni. Munhu wa muxaka lowu u tiendla onge u lulamile kasi u fihle vubihi, hikwalaho mutsari eka ntila wa 4 a nge “xi luma bya kondlo leri lumaka ri fufuta”. Eka ntila wa 4 ku kala mutsari a tirhisra rito ra vambe ra “Sisi” u kombisa ku nyangatseka

hi maendlelo lawa yo biha ya munhu.

3.3.2.2.2.1.4 "Xiringa" (1981:45)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u kombisa vubihi bya munhu loyi a tiendlaka onge u lulamile kasi a nga lulamanga, tanahi xiringa lexi tlhelo ra xona ri nga tikombiki hikwalaho ka tinhloko timbirhi. Mutsari u ri:

- 1 Lexa tinhloko timbirhi lexi!
- 2 Ndza vona na tona timbilu i timbirhi,
- 3 Yin'wana ya rirhandzu, yin'wana ya rivengo,
- 4 Ti hlanganisiwa hi ximidyaha xo pfumala xonho,

Miehleketo ya timbilu timbirhi, ya "rirhandzu" ni ya "rivengo" eka ntila wa 3 yi kombisa leswaku munhu wa rhandza kasi hi tlhelo wa venga. Hileswaku wa titumbeta leswi a nga xiswona. A nga na ntiyiso.

3.3.2.2.2.1.5 "Yimela ekule" (1987:21 - 22)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u tirhisa lwandle ku va xiymiri xa munhu. Hi xitlhokovetselo lexi u kombisa leswaku swa tika ku tiva munhu hikuva u dzikile naswona u kariha ku fana ni lwandle. Mutsari u ri:

- 1 Lwandle ri hlundzukile mixo lowu,
- 2 Lwandle ri tshwukisile mahlo mixo lowu,
- 3 Ri sondzolota ri swivila,

Eka mintila ya 1, 2 na 3 ku va lwandle ri "hlundzukile" ri "tshwukisile mahlo" ni ku "swondzolota ri swivila" i swikombiso swa nhlundzuko ni rivengo ra munhu wa nsele. Leswi swi kombisa leswaku munhu u bibile mbilu. Loko mutsari a yisa mahlweni u kombisa vubihi bya munhu hi ndlela ley:

- 4 E - e, yimela ekule u yisa miehleketo ntsena.
- 5 Lwandle i sirha ra matirhela - vito,
- 6 Hinkwakonkwako ri kona,
- 7 Ehandle ni le ndzeni ri kona,
- 8 I mani a tivaka munhu?

Eka ntila wa 5 ku va lwandle ri ri "sirha ra matirhela-vito" swi kombisa leswaku munhu wa tikukumuxa naswona ku hava loyi a n'wi tivaka hikuva u entile ku fana ni lwandle.

3.3.2.2.2.3 "Gumba" (1987:41)

Vubihi lebyi angarhaka vanhu byi tlhela byi tikomba eka xitlhokovetselo lexi. Laha mutsari a lwasanaka ni mahanyelo yo biha ya munhu wo tikukumuxa. Munhu loyi u fanisiwa ni gumba hi maendlelo ya yena. Mutsari u kombisa mona wa munhu wo tikukumuxa hi ku vula leswaku hambi munhu o tikukumuxa, siku rin'wana swi ta n'wi helela ku fana na rona gumba ri vuyaka ehansi endzhaku ka ku hahela ehenhla. Mutsari u ri:

- 1 Mbuyangwano!
- 2 Hambi Elixa a nga tlhandlukisanga xiswona,
- 3 Genge ra ku ri tsandze Mufurwa Napoleon,
- 4 Vuya u phatsama exikarhi ka magumba - kuloni,
- 5 A wu voni; swi na risuna.

Eka ntila wa 1 wa rito ra "mbuyangwano" i ro hlekula hi ndlela yo twela vusiwana. Mutsari u nyika xikombiso hi Elixa loyi a tlhandlukeke hi golonyi a ya etilweni. U tlhela a kombisa hi Napoleon loyi vutikukumuxi byi nga n'wi pfunangiki nchumu. Lexi xo va xikombiso xa mpimo wa ku nyangatseka ka mutsari a nyangatsa hi vanhu vo tikukumuxa. Hi ndlela leyi mutsari wo hlekula leswaku ku tikukumuxa ka vona ku nge va pfuni nchumu.

3.3.2.2.2.4 “Xivoni” (1987:37)

Mutsari loko a yisa mahlweni u kombisa vubihi bya vanhu hi xitlhokovetselo lexi. Eka xona mutsari u kombisa leswaku a swi olovi ku vona vubihi bya munhu, byi tumberile, hileswaku u nge byi voni hi xivoni. Ku kombisa mhaka leyi u ri:

- 1   Kambe xivoni a xi swi koti,
- 2   Ku hi komba hina loyi a nga hina,
- 3   Hi masiku loko hi tshama hi tinyanga,
- 4   Hina hi tumbela endzhaku ka hina wa xivoni,
- 5   Hi vona hina la nga riki hina.

Mutsari u vula leswaku a swi olovi ku vona lunya, mona, vukwele, ni mavondzo lama nga ka munhu hi ku n’wi languta. Hinkwaswo leswi swi le ndzeni-ndzeni ka yena. Mutsari u ri loko munhu a a kota ku tivona vundzeni bya yena hi xivoni a a ta cinca, u ri:

- 6   A swi ta va swinene whe wa manyunu loko a hi kota ku tivona,
- 7   Hi vona mona wa vuhari,
- 8   Hi vona mbilu yi kukumuka bya comela,
- 9   Yi kukuma yi tlhutlha hi mavondzo,
- 10   Kumbe a hi ta vungavunga dinda,
- 11   Hi hlantswa hina wa le ndzeni,
- 12   Hi n’wi xarha xikhudza a nyuka.

Mintila ya 10,11, na 12 yi kombisa leswaku loko vanhu a va kota ku vona vundzeni bya vona kumbe a va ta cinca mahanyelo yo biha.

3.3.2.2.2.5 “Yudas” (1981:28)

Vubihi bya munhu bya ha kombisiwa hi xitlhokovetselo lexi. Mutsari eka xitlhokovetselo

lexi nakambe u Iwisana ni mahanyelo ya makolo, mavondzo, ni rivengo eka munhu. Mutsari u hi nyika xikombisio xa Yudas wa le bibeleni. U kombisa leswaku Yudas u yi kumile hakelo ya ku va a xenga Hosi Yesu. Yudas i dyondzo eka vanhu. U ri:

- 1 Wena Yudas, u dyondzo;
- 2 Dyondzo ya tolo, namuntlha ni mundzuku.
- 3 Swirhendze swa ku swi tsona ngati,
- 4 Ndlela leyi u mukeke hi yona i nkhavi wa yumunhu,

- 5 Swikhwama swa vona swa tlhemuka,
- 6 Swi tlhemuka hi xuma xa ngati.

Mutsari loko a yisa emahlweni u kombisa leswaku makolo, rivengo ni mavondzo hi swona swivangelo swa leswaku vanhu va dlayana. Eka ntila wa 5 na 6 mutsari u kombisa vubihi hi ku vula leswaku “Swikhwama swa vona swa tlhemuka/Swi tlhemuka hi xuma xa ngati.” Vanhu va muxaka lowu va tilavela swa vona a va na mhaka ni leswaku van’wana vanhu va fa kumbe ku xaniseka. Va xenga ni ku dlaya van’wana leswaku va kuma mali ku fana na Yudas loyi a xengeke Hosi Yesu hi ku lava mali.

3.3.2.2.2 .6 “Tino a ri na vuxaka” (1981:46)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u paluxa vubihi byo va vanhu vo hlekelela kuve va fihla vukarhi endzeni. Ku kombisa mhaka leyi mutsari u ri:

- 1 Meno i swilotelo swa mikwana ya Sathana,
- 2 Ya hatimerisiwa ku kanganyisa ni ku xisa,
- 3 Ya rhurhumela loko ya vona vunene,
- 4 Ya getsela loko makwerhu xi ettele xi xurhile,
- 5 Ya tirhisiwa ku banga vufendze bya mbilu.

Leswi swi kombisa leswaku vubihi bya makwanga ni mavondzo vanhu va byi kuma ka sathana. Munhu hikokwalaho ka vubihi lebyi a nga na byona, a nga tsaki loko un’wana

a ri na swa yena, wa n'wi vondzoka. Mutsari u tlhela a kombisa vubihi lebyi vanhu va byi endleka va ri karhi va hlekelela. U ri:

- 6 Tino ri hatimela xaka,
- 7 Tino ri vangamela nala,

Hileswaku munhu wa hlekelela ku onga un'wana ku va a va maxangwini kumbe a fa.

3.3.2.2.7 “Yo dya tin'wana a yi noni” (1981:53)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi munhu a tirhisiwaka ha yona hi un'wana ku endla nsele. Mutsari u ri:

- 1 U nga n'wi khomisi tingana n'wini waku,
- 2 Bubula u hlota maveriveri hi tino ro basa,
- 3 Fihla, u khubumeta xinyami xa miehleketo yaku,
- 4 Fulela hi vunene byo pfumala vuento ni timintsu,
- 5 Vona, languta dyambu ra ku siya.

Laha mutsari u kombisa leswaku munhu wa muxaka lowu u tala ku endla onge u lulamile kasi u fihla vumbabva lebyi a byi endlaka. Hikwalaho eka ntila wa 4 a nge “Fulela hi vunene byo pfumala vuento ni timintsu”. Leswi swi komba leswaku vunene bya kona a hi vunene bya ntiyiso ko va ku xisetela.

Mutsari u tsundzuxa munhu loyi leswaku hinkwaswo leswi a swi endleka swi ta hela naswona hakelo ya swona u ta yi kuma. Kambe hakelo ya kona a hi leyinene. Mutsari u tirhisa motifi ya vuxisi, u ri:

- 6 Yudas makwenu u n'wi tlula hi yini?
- 7 Tirha ntirho wa wena dyambu ri nga si pela,
- 8 Ntsena tsundzuka leswi nkarhi wu nga si ku siya,
- 9 Yo dya tin'wana a yi noni.

Mutsari u ya mahlweni a tsundzuxa munhu loyi leswaku eka leswi a swi endlaka a nge vuyeriwi hi nchumu handle ka nxaniseko ku fana na Yudas loyi a nga vuyeriwangiki hi nchumu handle ka ku fa.

3.3.2.2.8 "U ri yini wena?" (1981:3 - 4)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u vilerisiwa hi ku xaniseka ka xisiwana. Eka xona u vutisa vanhu va swiyimo swo hambana leswaku va ri yini loko va vona xisiwana xi xaniseka. Mutsari u ri:

- 1 Swi ri yini swidyondzi ke?
- 2 Loko swi vona xisiwana xi byambula?
- 3 Swa vula swi ku: "Dyondzo ya pfuna?"
- 4 Kumbe swi hlakahla tinhloko swi ku:
- 5 "A ri kwihi loko hi dyondza?"

Mutsari u kombisa mukhuva lowu vanhu lava va dyondzeke va nga riki ni mhaka ni xisiwana ha yona. Mintila ya 3 na 5 ya "Dyondzo ya pfuna" na "A ri kwihi loko hi dyondza" i xikombiso xa leswaku lavo dyondzeka va bakanyela ekule mhaka ya ku pfuna xisiwana, vo tibiyelela hi marito lawa. Loko mutsari a yisa emahlweni u ri:

- 6 Va ri yini vamakuma-hinkwaswo?
- 7 Va vula va ku: "Swandla swa munhu a swi mili byanyi?"
- 8 Va ri yini vadyondzisi va rito?
- 9 Ku vona xisiwana xi yingayingeka?
- 10 Va xi khongotela loko va xi vona xi endla sweswo?
- 11 Kumbe va tsipa tihlo rin'we va ku:
- 12 "Ku katekile swisiwana emoyeni..."

Eka mintila ya 6, 7 na 8 mutsari u kombisa leswaku hambi va ri vavuri va rito ni vabi va mihlahle va nga ri na mhaka na swisiwana. Mutsari eka ntla wa 12 u koya hi ku vula leswaku vavuri va rito va ri "ku katekile swisiwana emoyeni". Lowu ko va ntshikilelo wa

ku kombisa ndlela leyi vavuri va rito va nga riki na mhaka ni swisiwana.

3.3.2.2.2.9 "Wa ha swi tsundzuka" (1987:42)

Eka xithhokovetselo lexi, mutsari u sandza munhu wa manyunu wo ka a nga va hlayisi vatsvari va yena ni maxaka. Mutsari u tsundzuxa munhu loyi hi masiku ya vuuhlangi bya yena leswaku u kurisiwile hi tatana ni mana wa yena, u ri:

- 1 A wu ri xihadyana xo dzuneka,
- 2 Ngohe a yi pyitliwile fenya ntsena,
- 3 Maxaka yaku a a ri manana na tatana,
- 4 A wu hluleka hambi ku titshuva,

Swi hlamarisa mutsari ku vona munhu loyi a rivala ntshamiseko ni vuuhlayisi bya vatsvari va yena. U vona vatsvari ni maxaka wu ri ndzhwalo lowukulu eka yena. Mutsari wa n'wi sandza u ri:

- 5 Namuntlha u rivele vufokofoko bya xifuva xa manana,
- 6 A wa ha tsundzuki xandla xa tatana,
- 7 Dyondzo yi ku hundzule cindzu.
- 8 Oho, mbuyangwana,
- 9 Wa ha ma tsundzuka masiku ya vuuhlangi,
- 10 Kunene tolo a nga vuyi.
- 11 Goza rin'we ri ta hlangula manyunu ya xitsotso.

Lawa i marito yo n'wi sandza no n'wi hlekula ku komba leswaku manyunu ya yena a ya nga n'wi pfuni nchumu.

3.3.2.2.10 "Yi nela hinkwerhu" (1987:26 - 27)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku vanhu hinkwavo va fana. Xikwembu xi va nisela mpfula hinkwavo. Xikwembu a xi hlawuri lavanene eka lavo biha

xi va nisela mpfula. Ku kombisa mhaka leyi mutsari u ri:

- 1 Yi tlerile yi halaka matolo,
- 2 Namuntlha yo ho fayana,
- 3 Yi nela hinkwerhu ka hina,
- 4 Lavanene ni lavo homboloka,
- 5 Yi nela mina, wena na yena.

Hina vanhu ha hlawulana hi vula leswaku van'wana a va lulamanga, kambe mpfula a yi na mhaka na swona. Hikwalaho mutsari a nge:

- 6 Hinkwerhu hi vana va tilo,

Hileswaku a hi fanelanga ku tekelana hansi.

3.3.2.2.2.11 “Ndzi langute” (1987:38)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u hlekula munhu wo vondzoka ni ku eyisa van'wana. Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku a swi pfuni nchumu ku va vanhu va vondzokana hikuva hinkwavo va fana. Ku kombisa mhaka leyi u ri:

- 1 Tilangute u ndzi languta.
- 2 Mina na wena ku lo hambana mavito

Mutsari loko a yisa mahlweni u koya vanhu a vula leswaku a va fanelangi ku va va vondzokana hikuva hinkwavo va ta fa. U ri:

- 3 Swona u tikarhetela yini,
- 4 Hi ku vondzoka xilo lexi nga ta fa?
- 5 U swi vonile?
- 6 A ndzo va nchumu.

- 7 Na wena a wu nchumu.
- 8 A hi khomane hi yimbelela
- 9 Hi ku: 'Ka fambiwa misaveni'.

Mutsari laha u kombisa leswaku vanhu va fanele ku rhandzana hikuva i vahundzi emisaveni, nkarhi wa ku hanya i wutsongo.

- 3.3.2.2.12 "U nga swi pfumeleri" (1987:32 - 33),
 "U nga tihundzuri" (1981:29)

Eka switlhokovetselo leswi mutsari u lwisana ni mhaka yo va vanhu va nga tiamukeli leswi va nga xiswona. Vanhu va muxaka lowu va tihundzula.

- 3.3.2.2.12.1 "U nga swi pfumeleri," (1987:32 - 33)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u khutaza vanhu ku va va tiamukela . U ri:

- 1 U nga pfumeleri vutsongo byi ku tsongahata,
- 2 Vutomi byi tshuleriwa lavo fana na wena,
- 3 A wu swi tivi leswaku a nga kona?
- 4 Wena la fanaka na wena
- 5 Hi wena, wena ntsena la fanaka na wena.
- 6 U nga pfumeleri vukulu byi ku kurisa,

Laha mutsari u paluxa leswaku munhu un'wana na un'wana u fana a ri yexe. Eka ntla wa 1 mutsari u hlamusela leswaku munhu a nga pfumeleri "vutsongo" byi n'wi tsongahata, hileswaku a nga tinyaji. Mutsari loko a yisa mahlweni eka ntla wa 10 u vula leswaku munhu a nga pfumeleri vukulu byi n'wi kurisa, hileswaku a nga fanelanga ku tikukumuxa. Nakambe mutsari u ri:

- 7 U nga pfumeleri vusiwana byi ku fuma,
- 8 Byi nga ku sivela ku aka 'Kanana' wa wena.

Leswi swi vula leswaku munhu u fanele ku tlhariha loko a lava ku hanya kahle, hikuva a nga "tswaleriwanga vusiwana". "Kanana" laha i xiyimeri xa vutomi lebyinene, byo tiphina. Mutsari u tsundzuxa munhu leswaku a nga pfumeleri mavondzo ya n'wi onha. Mutsari u kombisa leswaku munhu a nga ticinci vuyena hikokwalaho ka vusiwana, yutikukumuxi, kumbe mavondzo. Wo fanela ku va leswi a nga xiswona.

3.3.2.2.12.2 "U nga tihundzuri" (1981:29)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u khutaza vanhu leswaku va tiamukela leswi va nga xiswona, u ri:

- 1 Ntumbuluko wu ku vumbile u va wena,
- 2 U vumbiwile u fana ni ntumbuluko:
- 3 U vumbiwile leswaku u va wena:
- 4 A nga ri kona lo' ri wena:
- 5 A nga kona...
- 6 A nga vi kona.

Hi mintila leyi mutsari u tiyisa leswaku munhu un'wana na un'wana u fana a ri yexe. Mutsari u vula leswaku munhu i xifaniso xa Xikwembu, loyi a sandzaka munhu u sandza Xikwembu. U ri:

- 7 Xifaniso xa wena i xa Yena,
- 8 La sandzaka wena murhandziwa ,
- 9 U sandza Yena,

Mutsari u sandza vanhu lava ticincaka leswi va nga xiswona xi ri xikombiso xa leswaku a va tiamukeli, u ri:

- 10 La ti xarhaka phehlwa ra vambe,
- 11 U sola xandla xa N'wini,
- 12 U nyenyemuka lexi a nga xona:

13 Wa vona , u nga naveri ku va mina.

Eka ntla wa 10 ku va munhu a ri loyi a "tixarhaka phehlwa" u kombisa ku va a nyenyemuka leswi a nga xiswona, hileswaku u sola leswi Xikwembu xi nga n'wi vumbisa xiswona.

3.3.2.2.2.13 "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39 - 40)

"Mi rhukane swikwembu" (1987:19 - 20)

"Vana va nhova" (1987:9)

Ku tivonela ehansi ka vanhu ku paluxiwa nakambe hi xitlhokovetselo leswi nga laha henhla.

3.3.2.2.13.1 "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vilerisiwa hi rixaka ra Vatsonga leri fularheleke ndhavuko wa rona ri tekela wa van'wana. Mutsari u ri:

- 1 Dyondzo a yi na nandzu,
- 2 Nhluvuko a wu onhangang nchumu,
- 3 Hi wena u nga ni nandzu,
- 4 Nandzu wa ku fularhela magandzelo,
- 5 U dzuvulela vutsonga evutsongeni.

Lexi i xirilo xa mutsari xa ku va Vatsonga va lahlile ndhavuko wa ka vona hikokwalaho ka dyondzo ni nhluvuko. Mutsari u kombisa leswaku Vatsonga a va fanelanga ku lumbeta ndhavuko ni nhluvuko eka ku lahleka ka vutsonga kambe hi vona vinyi. Xirilo xa mutsari xi tlhela xi tikomba laha a nge:

- 6 Va kwihi Vatsonga va xiviri,
- 7 Vatsonga va nghagula ni njhovo?
- 8 Va deha ni mbhobvu,

9 Xibetso ni nchochwana,

Xirilo lexi i xikombiso xa leswaku Vatsonga va tinyaja, va lahlile vuvona, hikwalaho mutsari a nge:

10 A ka ha ri na Mutsonga wa xiviri,

11 Vutsonga byi le menweni ya rifu,

Mintila ya 10 na 11 yi kombisa leswaku vutsonga bya fa hikokwalaho ka leswi vinyi va byona va nga ri ki na mhaka na byona.

3.3.2.2.13.2 "Mi rhukane swikwembu" (1987:19 - 20)

Eka xithlakovetselo lexi mutsari u sandza Vantima va Afrika leswaku va xaniseka hikokwalaho ka ku va va rivele swikwembu swa vona. Motifi yo tihundzula yi yisiwa emahlweni eka xithlakovetselo lexi. Mutsari u ri:

1 Mi ni nandzu n'wina Ma - Afrika ya ntima,

2 Mi rhukane swikwembu swa Afrika,

3 Mi sandza mintirho ya tihosi,

4 Vutlhari byenu byi hundzuke lunya.

5 Mi tikiwa hi tshwinga ra vurhoteri byenu.

Eka mintila ya 2 na 3 ku va Vantima va "rhukane swikwembu" ni ku " sandza mintirho ya tihosi" swi kombisa ku va va lahlile ndhavuko wa vona.

Mutsari loko a kombisa mhaka leyi u ri:

6 Swikwembu swa Afrika swi mi fularhele,

7 Swikwembu swi lemile tindleve hi swipapa,

8 Mi ta kolola marito ya ko ya bodhomela.

3.3.2.2.13.3 "Vana va nhova" (1987:9)

Eka xithokovetselo lexi u sandza Vantima lava va tsan'waka ndhavuko wa ngoma hi ku tekela mikhuva ya Valungu. Mutsari loko a kombisa vusandzi bya lava dyondzeke u ri:

- 1 Vana va nhova;
- 2 Lava va vutivi bya ka "zukwa" va mi monya ha kona;

Eka ntila wa 2 ku va mutsari a va vula va vutivi bya ka "zukwa" hileswaku vutivi bya vanhu lavo sandza a byi pfuni nchumu. Mutsari u vula leswaku hambiloko vana va nhova va va sandza va nga vileli. U va khutaza a ku:

- 4 Swekekani phungula mi dzuvula;
- 5 Mi ta kota ku yima mi yimbelela Afrika;

Eka ntila wa 4 ku va va ta kota ku yima va "yimbelela Afrika" swi kombisa ku va va ta tidzunisa ni ku dzunisa tiko ra Afrika hi leswi va nga xiswona.

3.3.2.2.14 "A - E - I - O - U" (1987:16 - 17)

- "Risokoti" (1981:14)
- "Nhongani" (1981 :50-5)
- "A ndzi munhu wa nchunu" (1981:21)

Switlhokovetselo leswi swi lwisana ni vulolo bya vanhu.

3.3.2.2.14.1 "A - E - I - O - U" (1987:16 - 17)

Eka xithokovetselo lexi mutsari u lwisana ni vulolo bya miehleketo. Mutsari u hi vumbela xifaniso xa thicara. U koya munhu loyi a nga laviki ku tiva nchumu hi leswi swi humelelaka etikweni. Ntirho wa thicara leri i ku dyondzisa A - E - I - O - U ntsena. Mutsari u kombisa mhaka leyi hi ndlela leyi:

- 1 U nga ndzi vutisi tipolitiki mani wena?
- 2 Ndzi thicara, mudyondzisi wa vana.
- 3 Wa mina ntirho i wun'we.
- 4 Ku vulavula ri xa ri ya pela.
- 5 Ndzi ku: A - E - I - O - U!
- 6 U ndzi vutisela yini 'Democray' na 'Communism'?

Munhu wa muxaka lowu u loloha lero a nga lavi ku tiva leswaku ku humelela yini, a nga lavi ku vutisiwa nchumu hi "Democracy" na "Communism." Ku komba leswaku u na vulolo bya miehleketo, mutsari wa n'wi tsundzuxa u ri:

- 7 U yimele yini u khondla mavoko?
- 8 A wu va voni van'wana va bvun'wala?
- 9 Tihoxe u tihoa bya ntlambya.

Leyi i ndlela yo n'wi tsundzuxa leswaku a tlhariha a fambisana ni nkarhi.

3.3.2.2.14.2 "Risokoti" (1981:14)

Eka xithokovetselo lexi "risokoti" ri yimela munhu wa migingiriko. Mutsari u kombisa munhu wo gingirika hi ndlela leyi:

- 1 Risokoti a ri titsetsi;
- 2 Ri hava mulanguteri,
- 3 Swa rona i swa tiko,
- 4 Ri khaputa ribyanyi ri khula murhu.

Munhu wo tiya u tirha handle ko sariwa endzhaku naswona a nga vileli. U endla leswi nga ta pfuna tiko, a nga tilaveli swa yena ntsena.

3.3.2.2.14.3 “Nhongana” (1981:50-5)

Ku na ku hambana lokukulu eka risokoti na nhongana hikuva yona :

- 1   ...yi tirhela nomo,
- 2   Eka yona xa tihlo i xa nomo,
- 3   Ya ngundzuvanya yi hahlulela leswi bohiweke,
- 4   Yi nantswa muladza yi nantswa phiriva,
- 5   I n'wamakayela-mpfuvu-hi-ku endza.

Munhu wa micingiriko u aka tiko, a nga tilaveli swa yena a ri yexe, kasi munhu wa vulolo wa onha hikuva u tilavela swa yena a ri yexe naswona u famba a onhetela laha lavo gingirika va lulamiseke kona, hileswaku u hanya hi van'wana, hikwalaho mutsari a nge:

- 6   Nhongana a yi na xichavo,
- 7   Nsati wa hosi, thicara, holobye ya ntswontswa;

Mutsari laha u tsundzuxa vanhu leswaku va tshika vulolo va titirhela ku fana ni risokoti, va nga fani ni nhongana leyi lavaka leswi tirhiweke hi van'wana.

3.3.2.2.14.4 “A ndzi munhu wa nchumu” (1981:21)

Mhaka ya vulolo eka vanhu yi tlhela yi paluxiwa hi mutsari eka xitlhokovetselo lexi laha a kombisaka munhu wo kala vutihlamuleri, wo loloha ni ku pfumala vutlhari. Ku kombisa leswi mutsari u ri:

- 1   Mina lo wa lolo loyi,
- 2   Ndzi ngo tlula hi phaphatana ri khanel a swiluva,
- 3   Risokoti ri titlhukuta loko ri xile?
- 4   Nyenyana yi gingirika yi tiva vana va yona?
- 5   A ndzi munhu wa ciло.

Ku ya hi ntumbuluko munhu hi yena xivumbiwa xo hlawuleka lexi xi nyikiweke vutlhari, vutihlamuleri ni vuhosu ku tlula swihari kambe swa hlamarisa loko a nga ri munhu wa nchumu. Mutsari u kombisa vutsandzeki bya munhu hi mukhuva lowu:

- 6 Mina mativula ya Yehovha,
- 7 Hosi ya hinkwaswo swa vutomi,
- 8 Mufambisi la hlulekaka ku tifambisa,
- 9 Hinkwaswo swa mina swi file,
- 10 A ndzi ciло xa nchumu.

Ku va hinkwaswo swa yena "swi file" swi kombisa vutsandzeki bya munhu ku titirhela ni ku tihlukurheta.

3.3.2.2.2.15 "Dyondza ku tikhensa" (1981:55)

Emisaveni hambiloko vanhu van'wana va talele hi vubihi, van'wana va loloha kambe va kona lavanene, vo tirhela tiko, lexi hlamarisaka a va khensiwi va ha hanya, va khensiwa ntsena loko se va file. Leswi swi paluxiwa hi mutsari eka xitlhokovetselo lexi. Mutsari u kombisa vutsandzeki bya vanhu ku khensa van'wana, u ri:

- 1 Loko tindleve ti ta va ti lemeriwe swa misava,
- 2 Siku u nga ta hluleka ku kumeta nhloko u khensa,
- 3 Loko marito ya puluvundza ni ntshuri-kulobye,
- 4 Hi kona yi nga ta pfula nomo yi khensa.

Laha mutsari u kombisa leswaku loko munhu a file hi kona vanhu va vulavulaka leswinene hi yena. Swa fanela leswaku munhu a tikhensa hi yexe, leswi swi kombisiwa hi mutsari laha a nge:

- 5 Dyondza ku tikhensa loko wa ha ri mixo,
- 6 U tidzunisa loko dyambu ri rhenga,
- 7 Tikhense hi ximumu loko swiluva swi baleka,

- 8   Khana u tlalamba bya rhole hi vuxika,
- 9   Hi yo nyiko yaku ya ntumbuluko.

Mutsari wa tiyisia leswaku a nga kona la nga ta khensa un'wana na a ha copeta.

- 3.3.2.2.16 “Vavanuna i ntungu” (1987:36)
“Xi rhwele ntungu hi makatla” (1981:15 - 16)

Eka xithhokovetselo leswi nkongomelo, hungu ni motifi i swa ku kombisa mahanyelo yo biha ya vavanuna lava va fambaka va onha vanhwanyana.

- 3.3.2.2.16.1 “Vavanuna i ntungu” (1987:36)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa vanhwanyana leswaku va tivonela eka vavanuna va muxaka lowu. U ri:

- 1   Lemelani vunhwana mi byi veka empfungwe,
- 2   Mi nga byi pfuleri mi byi byisetela bya ntlhambi wa tihomu,
- 3   Byi nga ta tshuka byi kokiwa mahlo hi khava ra vununa.

Mutsari u phaphamisa vanhwana leswaku va swi tiva leswaku xikomgomelo xa vavanuna i ku onha vanhwana, hikwalaho a vulaka leswaku:

- 4   Va nga ka va nga etleri,
- 5   Va nga si wisa tin'wana ehansi.

- 3.3.2.2.16.2 “Xi rhwele ntungu hi makatla” (1981:15 - 16)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa vubihu bya jaha leri fambaka ri onhetela vanhwana ri va siya ni vana. Ku kombisa leswi mutsari u ri:

- 1   Xi boxile xinon'wana xi mila timpapa

- 2 Xona i tata wa misava,
- 3 Xi tswale misava xi yi thala,
- 4 Mandza ya xona ya byameriwa hi sava,
- 5 Xi hohlosa switshuka eswifuveni swa vanhwana,

Eka ntila wa 1 ku va xi “boxile swinon’wana xi mila timpapa” i xikombiso xa vuonhi bya jaha leri hikuva lomu xi pfaka kona i swirilo. Leswi swi kombisa leswaku leswi jaha leri ri swi endlaka a swi amukeleki etikweni leswo famba ri nyika vanhwana vana ivi ri baleka. Eka ntila wa 3 na 4 ku va mutsari a vula jaha “tata wa misava” ni ku va “xi tswale misava xi yi thala” swi kombisa ku tala ka vana lava a va siyetelaka ni vanhwanyana lava a fambaka a rhandzana na vona.

3.3.2.2.17 “Nghwavava” (1981:43)

“Mana wa sirha” (1981:26 - 27)

Eka switlhokovetselo leswi, mutsari u tsala hi vanhwana vo rhandza ngopfu vavanuna.

3.3.2.2.17.1 “Nghwavava” (1981:43)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi nghwavava yi phasaka ha yona vavanuna, u ri:

- 1 Lebyi i vurimba bya mugugudwana,
- 2 Vurimba bya ku lovisa makhopopolo, na vamantintina.
- 3 Khava leri fihleriweke mahlo ya vamano,
- 4 Hosi leyi losiwaka hi tihosi,
- 5 Ha hela hi xinombhela xa makatla ni xisuti.

Mintila ya 1, 2, 3, na 5 yi kombisa leswaku vavanuna va phaseka eka nghwavava leyi loko va nga tlharihang. Ntila wa 4 wu kombisa leswaku u phasa hambi ti ri tona tihosi. Ku hava loyi a salaka, hikwalaho mutsari a nge:

- 6   Swi tsandza na mabokota - van'wavutlhadyana,
- 7   Va ta fa hinkwavo vana va Nkiyasi.

Mintila ya 6 na 7 yi paluxa leswaku hikokwalaho ka vuphasi bya nghwavava leyi vavanuna va le khombyeni.

3.3.2.2.17.2 “Mana wa sirha” (1981:26 - 27)

Kasi eka xitlhokovetselo lexi mutsari u hi kombisa nhwana wo bomba wo rhandza ngopfu vavanuna, u ri:

- 1   Xi bombile xi helela ntombi ya Muhlengwe,
- 2   Tilo ni misava swi hlanganile ku xi hlalela,
- 3   Xi nyekanyeka xi rhekarheka bya phiriva,
- 4   Milenge ya xona yi gila yi girile,
- 5   Xi hambukisile yumunhu ka ha ri ku sunguleni.

Ku kombisa leswaku nhwana loyi a a rhandza ngopfu vavanuna mutsari u ri:

- 6   Tilo ra xona i buruku.
- 7   Xi alana ni ku vona lebvu ri hungahunga hi moyo,
- 8   Xi akile tilonyana ra xona hi mahlahla,

Leswi swi kombisa leswaku nhwana loyi u hanya vutomi byo biha byo rhandza vavanuna. Eka ntila wa 8 ku va xi akile “tilonyana hi mahlahla” swi kombisa leswaku ku tiphinanyana ka xona ku ta hela ku fana ni mahlahla lama nga pfuniki nchumu. Nhwana loyi a nga swi tsakeri ku tekiwa, yena u lava ku tshama a ri ntombi, mutsari (ibid.) u ri:

- 9   Vukati eka xona i ndlela ya swiphukuphuku.
- 10   Xi hlekula loko tintangha ti mamisa,
- 11   Xi ti vula mahuxa ni swithodo“

Eka ntila wa 10 ku va xi vula tintangha ta xona "mahuxa ni swithodo" swi kombisa leswaku u va vona va nga tlharihangha ku ze va tekiwa ni ku va ni vana.

3.3.2.2.2.18 "Xihangalasi" (1987:3)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u hlekula wanhwana Xihangalasi loyi a a nga lavi ku tekiwa, a famba a onha mindyangu ya van'wana ku fikela laha a nga hundzeriwa hi nkarhi wa ku tekiwa. Xihangalasi a hlekula vukati, yena a famba a rhandzana ni vanuna va vanhu. Leswi swi kombisiwa hi mutsari loko a ku:

- 1 U te vukati i khokholo ra swiphunta,
- 2 A wu tshembe vununa-bya-vusati,
- 3 U tshikile malembe ya peperhiwa hi tinguva ya bola;

- 4 Vona miti ya vanhu i marhumbi,
- 5 U mbholovisana exitikweni xa muti.
- 6 Kambe a wu te vukati i xisaka xa vo ke mano.
- 7 U hirimuxa mindyangu-tintshava -

Ku va Xihangalasi a a faya hambi mindyangu leyi tiyeke, swi humela erivaleni eka ntila wa 6, wa "U hirimuxile mindyangu-tintshava -". Eka ntila wa 4, ku va mutsari a vula leswaku Xihangalasi u "tshikile malembe ya peperhiwa hi tinguva ya bola" swi kombisa leswaku Xihangalasi se a heleriwile hi nkarhi wa ku tekiwa. Leswi swi endlive hi ku va a tibyele leswaku yena i mbhurhi ivi a rhandzana ni vavanuna vo tala a rivala hi ta vukati.

3.3.2.2.2.19 "Va ta dlaya" (1981:25)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa hi munhu loyi a rhandzaka tinyimpi. Vutomi bya yena hi xitalo a byi ri bya le xibedhlele ni le khotsweni. Ku kombisa leswi mutsari u ri:

- 1 Matilo ya xona i mambirhi;
- 2 Xi hanyela khotso ni vuongori,
- 3 U ta xi twa xi ku: "Khisimusi ya le khotso ya famba".

Leswi swi kombisa leswaku munhu loyi a nga vileli ku va a tshama ekhotsweni kumbe exibedhlele. Ku kombisa mahanyelo ya munhu loyi mutsari u ri:

- 4 Xi lwela vito, ku tiviwa ni nsele,
- 5 Eka xona vutomi i nyimpi.

Ku va munhu loyi a hanya hi nyimpi a ngo tiendlisa kambe a rhumiwa hi javulosi. Leswi swi seketeriwa hi mutsari laha a nge:

- 6 Xi gingirika vusiku ni nhlekanhi,
- 7 Xi lava ku tirha ntirho wa tata wa xona ri nga si pela.

Eka ntila wa 7 "Tata wa xona" ku vuriwa Sathana hikuva mintirho yo biha yi huma eka yena. Munhu loyi u hetelela hi ku fa a fela etinyimpini, mutsari u ri:

- 8 Xi dladla, xi mpfhumpfhampfhumpfheka xi raha nenge,
- 9 Rifu ri fika ri bvanyangeta.

Eku heteeleni munhu loyi wa fa a fela etinyimpini. Leswi swi kombisa leswaku vutomi bya muxaka lowu byi va byi nga n'wi pfunanga nchumu.

3.3.2.2.2.20 "Va ni nandzu" (1987:26)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa vubihi bya vavasati vo bebulu vana va cukumeta enhoveni. Mutsari maendlelo lama u ma vula vuloyi, u ri:

- 1 A ku na vuloyi byo tlula lebyi.
- 2 Vavasati va poxile.

Eka ntila wa 2 ku va mutsari a ku "Vavasati va poxile" u kombisa leswaku va endla vubihi byo chavisa lebyi nga amukelekiki evanhwini.

3.3.2.2.2.21 "Mbilu ya misava yi borile" (1981:1)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u kombisa ku vilela hi vudyoho lebyi tateke misava. Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u kombisa leswaku vubihi lebyi vanhu va byi endlaka a va tiendlisi, kambe va endlisiwa hi sathana, hikokwalaho mutsari a nge:

- 1 Dyi tsemile mukhungu wa timpecana nyavulala,
- 2 Dyi yokotsa hi rito ra mahlehlleleti ya tihanyi,
- 3 Misava i tinthanthe ta vurimba bya dyona;
- 4 Dyi hlovise vuheneni hi kholoro ya munyama;

Hi ndlela leyi vudyoho byi taleke ha yona, emisaveni a ka ha ri na ku rhula, hambi va ri vafundhisi va tsandzeka ku yimela ntiyiso. Mutsari u ri:

- 5 Misava yi khavexela mihloti;
- 6 Rito ra murisi ri tele manghanghamela;
- 7 Ri pfonyolotiwa hi milombyana ya nyavulala,
- 8 Vumunhu byi tuvikile timbalo ta swidyoho,
- 9 Xikumakumani xo kuma misava.

Eka ntila wa 5 ku va "misava yi khavaxela mihloti" i xikombisa xa ku pfumaleka ka ku rhula emisaveni hikwalaho ka vudyoho lebyi tateke misava . Eka ntila wa 7 ku va "rito ra murisi ri tele manghanghamela" swi kombisa ku va vafundhisi tani hi varisi va vanhu etikerekenei va tsandzeka ku lawula xiyimo xa vudyoho etikweni. Mpimo wa xiyimo lexi wu tiyisiwa hi mintila ya 8 na 9. Leswi swi kombisa leswaku Sathana wa va fuma vanhu. Leswi swi tikomba eka mintila leyi landzelaka:

- 10 Dyi phurumule xitheve xa dyona Sathana,
- 11 Hinkwenu hi gugurhuteka hi mbamba nyangwa;

Eka ntila wa 11 ku va vanhu va "gugurhuteka" swi kombisa ku va va famba exinyamini va nga voni laha va ya ka kona.

3.3.2.2.3 NKATSAKANYO

Eka switlhokovetselo swa mbilelo leswi hi swi voneke laha henhla, mutsari u paluxa ku lwisana kumbe ku alana ni mikhuva yo biha ku ri matshalatshala ya leswaku vanhu va hambana na yona. U swi endla hi ririm i ra matimba swinene, leri kombisaka mpimo lowu a susumeteke ha wona ku lava ku rhula etikweni. Switlhokovetselo swa yena swi pfa swi va hi mintlawa eka hungunkulu rin'we, leswi tshikilelaka nsusumeto wa yena eka mhaka yin'wana ni yin'wana. Leswi swi kombisa leswaku Magaisa u tsakela ku rhula ni vutomi lebyinene etikweni.

3.3.3 VUTLHOKOVETSERI BYA TA KU RHULA

3.3.3.1 MANGHENELO

Xitlhokovetselo xa "Kumbe a ndzo lorha"(1987:8) xi humela erivaleni swinene hikwalaho ka ku va xi fularhelana ni leswin'wana swa ku komba ku vaviseka. Magaisa u tsale xitlhokovetselo xin'we ntseña lexi kombisaka ta ku rhula. Leswi swi endliwa hi leswi a tsaleke hi nkarhi lowu Vantima a va ha tshikileriwa swinene ehansi ka mfumo wa Valungu.

3.3.3.2 NXOPAXOPO

3.3.3.2.1 "Kumbe a ndzo lorha" (1987:8)

Xitlhokovetselo lexi xi twala onge o vona xivono enorhweni. Xitlhokovetselo lexi i xo purofeta hikuva xi tsariwe ntshuxeko wa Vantima wu nga si va kona. Mutsari a purofeta hi leswi swi nga ta humelela eka nkarhi lowu taka. Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku cinca ka swilo ni ku hela ka nxaniseko wa Vantima ivi ku fika ntshuxeko. Mutsari u seketela nhlokomhaka ya xitlhokovetselo lexi hi ku vula leswi landzelaka:

- 1 A byi ri vusiku bya nhlekanhi;
- 2 A ndzi ettele hi tihlo rin'we;
- 3 Ndzi vona misava yi andlariwa bya sangu;
- 4 Hinkwaswo swa vutomi swi hlangana;
- 5 A ndzi ri xirho xa swa vutomi.

Mintila ya 1 na 2 yi kombisa xiyimo xo ka xi nga ri xa ntiyiso, tanahi hi ku lorha. Ntila wa 3 wu kombisa ntshamiseko emisaveni, kasi ntila wa 4 wu kombisa hi ku va swilo hinkwaswo swi hlangana, na yena mutsari a ri xirho xa swa vutomi.

Eka mintila leyi landzelaka u ri:

- 6 Ndzi vona vantshuxeki va nyama va bohiwa hi moyo,
- 7 Ndzi vona vabohiwa va nyama va ntshuxiwa hi moyo,
- 8 Timpecana ta milenge ni mavoko ti vulula,
- 9 Timpecana ta byongo ti tsemeka va ntshuxeka,
- 10 Ndzi vona va tlalamba hi ntlalambo wa yumunhu.

Mintila leyi nga laha henhla yi kombisa ndlela leyi mutsari a purofeta kumbe ku vona ntshuxeko wa Vantima lava a va tshikileriwa hi Valungu. Xikombiso xa matimba yo tisa ntshuxeko xi tikomba eka mintila leyi landzelaka:

- 11 Ndzi twa rito, rito ntsena;
- 12 "Rhandza warikwenu ku kota loko u tirhandza"

Mintila leyi ya 11 na 12 yi kombisa leswaku hi nkarhi wa ntshuxeko a ku nge vi na xihlawuhlawu, vanhu va ta rhandzana ni ku amukelana. Ntila wa 12 i marito lama vuleke hi Yesu eBibeleni. Lowu i nawu lowu Yesu a nyikeke vanhu leswaku va rhandzana. Nawu lowu wu kombisa leswaku loko Vantima va ta va va ntshuxekile va ta va nchumu wun'we va rhandzana.

3.3.6.3 NKATSAKANYO

Tani hiloko hi vurile leswaku Magaisa u tsale ngopfu hi vutlhokovetseri bya mbilelo, ku rhula a a ku vonela ekule, hikwalaho a nga lo tsala xithhokovetselo xin'we ntsena xo komba ku navela ku rhula. Kambe hilaha hi nga kombisa ha kona, ku navela loku ko purofeta ku vile ntiyiso, ku nga ri ntsena laha Afrika-Dzonga, kambe ni le matikweni mambe, lama mindzilekano yo hambanyisa vanhu yi nga mbundzuka.

3.3.4 VUTLHOKOVETSERI BYO NDHUNDHUZELA

3.3.4.1 MANGHENEOLO

Magaisa u tsale xithhokovetselo xin'we xo ndhundhuzela, xa “Tata wa vumunhu bya phatiwa.”

3.3.2.2 NXOPAXOPO

3.3.4.2.1 “Tata wa vumunhu bya phatiwa” (1981:48)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u bumabumela mintirho ya M.M. Marhanele ya vutsari. Marhanele u tsarile tsalwa ra **Vumunhu bya phatiwa** (1975) hikwalaho Magaisa a n'wi vulaka “Tata wa vumunhu bya phatiwa”.

Mutsari hi ku bumabumela Marhanele u kombisa leswaku munhu u khensiwa ku ya hi mintirho ya yena ku nga ri vito. U ri:

- 1   Vito a hi nchumu,
- 2   Xikulu i mintirho.
- 3   Gaza u ta ku dzunisa a ku kurisa,
- 4   Nkarhi ni tinguva swi ta hluleka ku hala mintirho yaku,
- 5   “Vumunhu bya phatiwa” i vumbhoni bya vuswikoti.

Mintila leyi hinkwayo yi kombisa leswaku mintirho ya Marhanele yi nge rivariwi, yi ta

tshama yi tsundzukiwa hi masiku.

3.3.4.3 NKATSAKANYO

Xitlhokovetselo lexi tanahi xa “Kumbe a ndzo lorha” eka 3.3.5.1.1, i xa ntsako. Xi fularhelana ni leswi hi swi voneke eka 3.3.2.2 na 3.3.2.3 leswi swi nga swa mbilelo. Nkoka wa xitlhokovetselo lexi xa “Tata wa vumunhu bya Phatiwa” ni xa “Kumbe a ndzo lorha” i ku kombisa leswaku evuton’wini a ku na swo vava ntsena, leswinene na swona swi kona. Ku ya hi leswi Magaisa a tsaleke xitlhokovetselo xin’we xo ndhundhuzela swa tikomba leswaku u xixima no tlangela mintirho ya Marhanele mudyondzisi wa yena wa khale. Tani hilaha hi voneke hakona eka 2.3, Marhanele hi un’wana loyi a veke na nkucetelo wukulu eka vutsari bya Magaisa. Leswi swi paluxiwa hi ku va exikarhi ka vatsari vo tala o hlawula ku tsala hi yena ntsena.

3.3.5 VUTLHOKOVETSERI BYA TA RIRHANDZU

3.3.5.1 MANGHENELO

Magaisa, hikokwalaho ka ku va a tinyiketele ngopfu eka ku tsala hi vutlhokovetseri bya mbilelo ni swin’wana, ehenhleni ka switlhokovetselo swa 98 u tsale swa khume ntsena swa rirhandzu ni vukati. Loko hi xiyaxiya eka matsalwa yo tala ya vutlhokovetseri, vatsari vo tala va tsala ngopfu hi ta rirhandzu, vavasati, ni vukati, kambe Magaisa u hambana na vona hikuva u tsala ngopfu hi timhaka tin’wana leti khumbhaka vaaka-tiko.

3.3.5.2 NXOPAXOPO

- 3.3.5.2.1   “Jaha” (1987:4)
- “Sindzisa” (1987:30)

Eka switlhokovetselo leswi mutsari u tsundzuxa jaha ni nhwana leswaku va tihlawulela murhandziwa un’we nkarhi wa ha pfumela.

3.3.5.2.1.1 “Jaha” (1987:4)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa wajaha leswaku a tihlawulela nhwana loyi a nga ta rhandzana na yena. Mutsari u phaphamisa jaha leri onge hiloko ri lo etlela vurhongo ri nga ri na mhaka ni ta rirhandzu, u ri:

- 1 Pfuka!
- 2 Phaphama,
- 3 Xalamuka evurhongweni.
- 4 Khindlimuka u tivona.
- 5 U ta bomba rini mbuyangwana ?

Eka mintila ya 1, 2 na 3 ku va mutsari a tirhisa vamavizweni “pfuka”, “phaphama” na “xalamuka” u kombisa ntshikilelo wo n’wi tsundzuxa leswaku a tlhariha. Mutsari u n’wi tsundzuxa leswaku a tihlawulela nhwana a ri un’we hikuva va tele. U ri:

- 6 Hoxela njovo yaku elwandleni ra vunhwana.
- 7 Tikumele xin’we xo fa tihlo.

Ku yisa emahlweni u ri:

- 8 Jaha pfuka!
- 9 Xiya tinyenyana lomu henhla ka swihlahla,

Hi mintila leyi nga laha henhla mutsari u pfuxa jaha ku va ni vun’we ni ntumbuluko; vuxaka bya yena ni nhwana na swona i mhaka ya ntumbuluko.

3.3.5.2.1.2 “Sindzisa” (1987:30)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa Sindzisa a ri nhwana loyi a nga si ku tinyiketaka eka jaha. U n’wi hlamusela hi ndlela leyi landzelaka:

- 1 U xikwekwetsu emhehwani leyi leveke;
- 2 U hambane kwihi ni nkanyi wa le ndzilekanini?

- 3 Nkarhi wu ta fika Sindzisa,
- 4 Ndzeyani yi ta wunguka u sala wexe ensin'wini;
- 5 Tiva leswi vumburhi byi nga si phya,
- 6 Nyama yi ni ku karhala, yi ni makumu.

Hi mintila leyi nga laha henhla mutsari u n'wi tsundzuxa leswaku hinkwaswo leswi a swi endlaka swi ta hela, xa nkoka i ku va a tihlawulela loyi a nga ta hanya na yena, a nga yengiwi hi ku tala ka vona. Mutsari u kucetela Sindzisa ku tshamiseka.

3.3.5.2.2 “Ndzi nyike nkarhi” (1987:11 - 12)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa jaha leri ri kombelaka rirhandzu eka wanhwana. Xikombelo xa jaha leri i ku va wanhwana a nga ri heleli mbilu, eka loko ri kombela rirhandzu, hikwalaho ri nge:

- 1 Ndzi nyike nkarhi ndzi ku andlalela mbilu yanga,
- 2 Tana, tana hi khomana hi mavoko,
- 3 Hi pfumelela swiviri swi fufunha swi n'oka.
- 4 Tana, a hi khomane hi yimbelela
- 5 Hi ku hekelehekele hi cina.
- 6 Hi boha fundzu leri nga ta chuncha hi nkarhi.

Mutsari laha u kombisa leswaku loko va rhandzana va ta tsaka swinene. Eka ntla wa 3 ku yimbelela “hekelehekele” na ku “cina” i swiyimeri swa ntsako loko se va ta va va rhandzana.

- 3.3.5.2.3   "Vukati i mbilu" (1981:19 - 20)
               "Ndzi endla yini xo ku tsakisa?" (1981:56 - 57)
               "Swi le ka wena" (1981:57 - 58)
               "N'wi byele" (1987:5)
               "Wena Sasavona" (1987:35)
               "Vukatimuni" (1987:34)

Rirhandzu ra tsakisa ni ku nandziha loko ra ha sungula kambe loko se ku hlanganiwa ni swiphijo ra tika. Leswi swi tikomba eka xitlhokovetselo leswi nga laha henhla.

3.3.5.2.3.1   "Vukati i mbilu" (1981:19 -20)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku tika ka vukati. U hi kombisa wansati loyi a xanisekaka ni vana va yena hikokwalaho ka ku va nuna wa yena a nga tirhi. Ku kombisa vulolo bya nuna loyi mutsari u ri:

- 1   Gezani xiporo xi tsemekile;
- 2   Swikwembu swakwe swi yila Valungu.

Mintila ya 1 na 2 yi kombisa ku va Gezani a chava ku ya entirhwени. Vulolo bya nuna loyi byi vangela nsati ni vana va yena maxangu. Mutsari u ri:

- 3   Nsati ni vana va hanya hi rikoko ra xilondza,
- 4   Va ambala tatana, va hlova manana,

Hambiloko nsati loyi a xaniseka a nga muki hikuva tata wa yena u n'wi tlherisa hi xibubu, a vula leswaku a a tiyisele hikuva "vukati i mbilu". Nxaniseko wa vona wu paluxiwa hi ku va va hanya hi rikoko ra xilondza, va ri hava swimbalo ni swo dya.

3.3.5.2. 3.2   "Ndzi endla yini xo ku tsakisa" (1981:56 - 57)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa ku cinca ka rirhandzu. Xitlhokovetselo lexi xi kombisa

wansati loyi a a ringeta hi matimba ku tsakisa nuna wa yena ku fikela laha a karhalaka.

Ku tikarhata ka nsati ku tikomba laha a nge:

- 1 Ndzi yile hinkwako lomo a wu ndzi lerisa kona,
- 2 Mberha yi ndzi wela ndzi rhurhumela,
- 3 Ndzi tsan'wa tatana na manana,
- 4 Ndzi tiakela xikwembu henhlka wena,
- 5 Kasi ndzi ta dyondza dyondzo ya tidyondzo.

Eka ntila wa 2 ku va a "wela hi mberha" ni ku va a "rhurhumela" swi kombisa ku tiyisela ka wansati loyi hambi swi tika a endla leswi nga ta tsakisa nuna wa yena. Ku va a "tiakela xikwembu" eka nuna wa yena swi kombisa leswaku a a n'wi tekela henhlka swinene. Eka hinkwaswo nuna loyi a nga tsakisiwanga hi nchumu. Ku karhala ka wansati ku tikomba laha a nge:

- 6 Swi ndzi hlurile ku tihundzula wa ka Nkuna.
- 7 Loko rirhandzu u vula ku ndzi hluvula vumina ndzi sala ntsena,
- 8 Loko u vula ku aka vuwena ehenhlka vumina,
- 9 Ndzi tshike ndzi khukhumuka ni nambu wa vutomi,
- 10 Ndzi handza ni rirhandzu ra ntayiso.

Ku kala nsati loyi a vula marito lawa, swa tikomba leswaku a a swi vona leswaku nuna loyi a nga n'wi rhandzi, wo tlanga hi yena; hikwalaho a vonaka swi antswa ku lava "rirhandzu ra ntayiso" kun'wana.

3.3.5.2.2.3.3 "Swi le ka wena" (1981:57 - 58)

Xitlhokovetselo lexi na xona xa ha kombu ku tika ka vukati, laha loko rirhandzu ri nga ha ri kona, ku nga na swiphiko. Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u hi kombisa wanuna loyi a nga ha rhandziki nsati wa yena. Mutsari wa ha kombisa leswaku loko rirhandzu ra ha nandziha nuna a fundza ni ku rhandza nsati wa yena. U ri:

- 1 Tolo a wu n'wi bambatela u n'wi fundza;
- 2 Dyambu a ri nga peli u nga n'wi kumbukangi,
- 3 A a ri hinkwaswo leswi a wu swi anakanya,
- 4 Vuwena a byi tele vuyena,
- 5 A a ri masungulo ya vutomi bya wena.

Mutsari u tsundzuxa nuna loyi leswaku a tiehleketela yena n'wini leswaku u lava ku endlisa ku yini hi nsati wa yena a tshika ku vutisa van'wana u ri:

- 6 Swi le ka wena;
- 7 Hi wena;
- 8 I swa wena,
- 9 U swi vonisa ku yini?
- 10 I nsati waku wa xiteko.

Leyi ko va ndlela yo n'wi tsundzuxa leswaku a tivoniseli yena n'wini. Loko rirhandzu ri herile a nga nghenisi van'wana hikuva ni loko ri sungula vanhu a va nga ri kona.

3.3.5.2.3.4 “N'wi byelete” (1987:5)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa ku tika ka rirhandzu loko se ri hela. Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u tsundzuxa wanuna ku va a amukela nsati wa yena hambi a ri ni swihoxo. U tlhela a n'wi tsundzuxa ku byela nsati wa yena swihoxo swa yena ku nga ri ku byela van'wana. Mutsari u kombisa leswaku loko swilo swa ha famba kahle wanuna loyi a a rhandza nsati wa yena. U ri:

- 1 U n'wi hlawurile exikarhi ka lwandle ra vanhwana,
- 2 U n'wi tsavulela etikweni ra wena wexe,
- 3 A wu n'wi rhandza a ha rhandzeka,

Laha mutsari u kombisa leswaku wanuna loyi sweswi hi ku vona leswaku nsati wa yena a nga ha ri ntombi wa n'wi nyenya, u tsandzeka ni ku n'wi byela swihoxo swa yena.

Mutsari u ri:

- 4 N'wi byele swihoxo swakwe;
- 5 N'wi pfulele buku ya mbilu yaku,
- 6 Hi yena munghana waku lonkulu,
- 7 Hi yena Alfa na Omega,
- 8 Wena na yena mi sukumbela.

Mutsari u tsundzuxa wanuna loyi leswaku a byela nsati wa yena swihoxo swakwe a nga n'wi tumbeleli. Ku va a ri "Alfa na Omega" swi kombisa leswaku nsati loyi hi yena masungulo ni mahetelelo ya nuna loyi.

3.3.5.2.3.5 "Wena Sasavona" (1987:35)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku hela ka rirhandzu. U kombisa wanuna loyi a lelaka nsati wa yena Sasavona ku ri xikombiso xa ku hela ka rirhandzu. Ku komba leswaku vanhu lavambirhi a va rhandzana wanuna loyi u ri:

- 1 Mbilu ya wena i tamba ra nsuku;
- 2 Yi tlhandluke bya matilo yo tlhandluka;
- 3 Yi andlale bya byandlalo byo andlaleka;
- 4 Eka mina u mbhoni ya rirhandzu ro hlawuleka.

Ku va mbilu yi ri "tamba ra nsuku" ni ku va yi "tlhandluke bya matilo" swi kombisa leswaku vanhu lava a va tivelana xin'wana na xin'wana. Vanhu lava a va rhandzana kambe lexi hlamarisaka rirhandzu ra vona ri hela hi ku hatlisa. A va nyikani nkarhi wa ku tikambisia. Leswi swi tikomba hi marito lawa:

- 5 A ka ha ri na nkarhi sweswi;
- 6 Wa ku yima hi pfutana swilavi,
- 7 Nsimbi yi bile...
- 8 Yi vika vusiku,

9 Leswi saleke i swa nkarhi mana wa vutomi.

Ku ba ka "nsimbi" swi kombisa ku hela ka rirhandzu. Hileswaku a ka ha ri na lexi nga endliwaka hi rirhandzu ra vanhu lava vambirhi ro fanela ku hela kwalaho, Sasavona o fanela ku swi amukela. Ku va ku nga ri na nkarhi wo "pfutana swilavi" swi kombisa leswaku a ku nga ha ri na nkarhi wo lulamisana swihoxo. Rirhandzu se ri herile.

3.3.5.2.3.6 "Vukatimuni" (1987:34)

Ku vava ka ku hela ka rirhandzu ku tlhela ku tikomba eka xitlhokovetselo lexi. Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u chavelela wansati loyi a heleleke hi vukati leswaku a swi amukela. Ku va mutsari a n'wi byela ku:

1 Hlangula mihloti,

swi kombisa leswaku i mhaka yo vava ku heleriwa hi vukati. Mutsari loko a n'wi chavelela a yisa mahlweni u ri:

- 2 Loko ri herile ri fana ni mati,
- 3 A ya oleleki loko ya halakile,
- 4 Huvo ni nawu swi nge swi koti,
- 5 Loko ri herile ri herile,
- 6 Miyela a wu tshikiwangi tilweni.

Laha mutsari u n'wi chavelela hi ku vula leswaku ku hava lexi nga endliwaka. Ku va a nga "tshikiwangi tilweni" swi kombisa leswaku ku va a tshikwile a ko va makumu ya vutomi, loko a ri karhi a hanya u ta n'wi kuma un'wana wo n'wi rhandza. Ku va rirhandzu loko ri herile "ri fana ni mati" lama nga ololekiki ni ku va "huvo ni nawu" swi nga swi koti swi kombisa leswaku loko ri herile ku hava lexi nga endliwaka.

3.3.5.2.4 "U nga tshembi wansati" (1981:36)

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa wansati a ri munhu wo pfumala xihundla, loyi a nga fanelangiki hi ku tshembiwa. Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u tsundzuxa wanuna leswaku a nga tshuki a tshembe nsati wa yena. Mutsari u ri:

- 1 U nga n'wi tshembi makwerhu,
- 2 I nsati wa wena,
- 3 A hi makwenu.
- 4 Loko u ta dzudza matluka hi vuxika,
- 5 U ta rhurha bya gumba u sala wexe.

Mutsari laha u kombisa leswaku wansati a nga fanelangi ku tshembhiwa hikuva u lava laha ku nga na hinkwaswo, laha ku nga na ndlala kumbe ku pfumala a nga ku lavi, wa suka. Mutsari u fanisa wansati ni gumba leri lavaka laha ku nga na swakudya, ri rhurhaka loko swi hela. Mutsari u paluxa wansati a ri munhu loyi a nga fanelangiki ku tshembiwa ngopfu eka timhaka ta mali, u ri:

- 6 Ngopfu n'wi chave eka leswi khumbaka cuma,
- 7 Vavasati va wisile tihosni vuhosni.

Ku ya hi mutsari vavasati va talele hi vubihi. Hi marito man'wana hi nga vula leswaku a va lulamanga.

3.3.5.3 NKATSAKANYO

Ku ya hi switlhokovetselo leswi hi swi voneke laha henhla mutsari u swi kotile ku kombisa rirhandzu hi matlhelo mambirhi, ku nga ku nandziha ni ku tika ka rona. Leswi swi komba leswaku vutomi byi angarha swilo swimbirhi ku nga, ntsako ni maxangu.

3.3.6 VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUKHONGERI

3.3.6.1 MANGHENELO

Mutsari u tsarile switlhokovetselo swa ntthanu ntsena hi ta vukhongeri. Ku va a tsarile switlhokovetselo leswi swi kombisa leswaku u vona vukhongeri na byona byi ri bya nkoka evanhwini.

3.3.6.2 NXOPAXOPO

3.3.6.2.1 "Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34)

"A wu tivi siku na nkarhi" (1987:10)

"Siku ra masiku" (1981:7-8)

"Yindlu ya mimoya" (1981: 40)

"Nyangwa ya tihelle" (1981:13)

"Xinjovo" (1981:2)

Switlhokovetselo leswi swi hlanganyisiwa hi vukhongeri.

3.3.6.2.1.1 "Loko ndzi nga si n'wi kuma" (1981:34)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u hlamusela leswi a a hanyisa xiswona loko a nga si va mupfumeri. U kombisa leswaku loko a nga si hundzuka a endla swo biha. U ri:

- 1   Loko ndzi nga si n'wi kuma misava a yi ri xihlangi,
- 2   Hi miehleketo a ndzi tikuma ndzi papama henhla ka misava,
- 3   A ndzi tele nswanyu wa ku bava hi ku khalakhasa,
- 4   Hinkwaswo a ndzi swi vonela bodhleleni,
- 5   A a ri mina ntsena la fanelia hi ku hanya,
- 6   A ndzi nga khomeki ndzi rheta xinhlampfi.

Ku va a "tikuma a papama henhla ka misava" ni ku va "a vonela hinkwaswo ebodlheleni" swi kombisa leswaku loko a nga si hundzuka a tivona a tlharihe ngopfu,

a a endla swilo swo huma ndleleni. Ntila wa 3 wu kombisa mpimo wa vubihi lebyi a byi hanya loko a nga si hundzuka kasi loko se a hundzukile a hanya vutomi lebyi hambaneke ni bya le ku sunguleni, hikwalaho a nge:

- 1 Namuntlha ndzi n'wi kumile ndzi munhu,
- 2 U ndzi lumurile eveleni ra milombyana,
- 3 A ndzi dzuvurisa a ndzi ambexa nguvu leyintshwa,

3.3.6.2.1.2 “A wu tivi siku ni nkarhi” (1981:9 -10)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa vanhu leswaku va sukela vudyohi va tilulamisa hikuva a va tivi siku ni nkarhi lowu Yesu a nga ta vuya ha wona. Mutsari u va tsundzuxa leswaku va hundzuka hi ku hatlisa hikuva nkarhi na wona wu famba hi ku hatlisa. U ri:

- 1 Huwelela hikuva nkarhi wa wena wu komile,
- 2 Ngopfu xiya tinguva ni minkarhi,
- 3 Hikuva a wu tivi siku ni nkarhi.

Mutsari u vutisa vanhu leswaku loko swo endleka munhu a fa sweswi u ta fika a ku yini eka Xikwembu. U ri:

- 4 Namuntlha kumbe mundzuku,
- 5 Ri nga ku pelela n'wananga,
- 6 Tilo ni misava yaku swi nga mbundzuka,
- 7 U ta yisa eyini mahlweni ka yena,
- 8 U ta vula yni?

Leyi i ndlela yo va tsundzuxa leswaku va tilulamisa.

3.3.6.2.1.3 "Siku ra masiku" (1981:7 - 8)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku hi siku ra makumu vudyohi byi ta herisiwa. Mutsari u paluxa misava ku ri leyi teleke hi vudyohi, u ri:

- 1 Misava hinkwayo i swidyoho,
- 2 Sodoma na Gomora va pfukile,

Mutsari u hi vumbela xifaniso xa "Sodoma na Gomora" matiko lawa ku vulavuriwaka hi wona ebibeleni lawa a ma talele hi vudyohi. Mutsari u vula leswaku ri ta fika siku leri hambaneke ni masiku hinkwawo, laha vanhu va nga ta avanyisiwa. U ri:

- 3 Hinkwawo, hinkwerhu, hi ta va kona,
- 4 Ri ta va ri ri siku ra masiku.

Mintila ya 3 na 4 yi kombisa ku va vubihi ni vunene byi ta va erivaleni, ku hava lexi nga ta tumbetiwa hi siku ra makumu.

3.3.6.2.1.4 "Yindlu ya mimoya" (1981:40)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u hlamusela leswaku tihele ti endleriwe vadyohi. Ku ya hi mutsari tani hileswi vudyohi byi nga tala naswona byi nga kona kun'wana na kun'wana tihele ti kona kun'wana na kun'wana. U ri:

- 1 Tihele ti ni vuxaka ni mbilu ya munhu,
- 2 Phela tona i xinghunghumana xa vuheneni,
- 3 Tihele ti kona laha ti nga ri ki kona,
- 4 Timbhoni ta tona i masirha,
- 5 Tiko leri i tihele.

3.3.6.2.1.5 “Nyangwa ya tihelo” (1981:13)

Eka xitlhokovetselo lexi, mutsari u kombisa vanhu lava tirhisiwaka hi Sathana ku endla vubihi. Ku kombisa mhaka leyi mutsari u ri:

- 1   Va tserhamile hi vukari bya nyavulala,
- 2   Va bohile fundzu ni n'wini wa xiluvelo,
- 3   Vona va hakeriwa hi maxangu ni nghetselo wa meno,
- 4   Va vulavula va nga tipfinyingi,
- 5   Va lwa nyimpi va nga tlhentlhi,
- 6   I tinhena ta muhluri.
- 7   Hakelo ya vona i nkatingo wo ke makumu

Vanhu lava eka hinkwaswo leswi sathana a va lerisaka ku endla swona ku hava hakelo handle ka ku va eku heteleleni loko va file hakelo ya vona yi ta va “nkatingo wo ke makumu”

3.3.6.2.1.6 “Xinjovo” (1981:2)

Xitlhokovetselo lexi xi yelana swinene ni xa “Nyangwa ya tihelo” (1981:13). Xitlhokovetselo lexi xi kombisa hi ndlela leyi sathana a phasaka ha yona vanhu a va tisa evudyohweni. Sathana u phasa vanhu ku fana ni “xinjovo” lexi phasaka tinhlampfi. Ku kombisa leswi mutsari u ri:

- 1   Xi pfarile matino ya vuheneni hi xikwa,
- 2   U tlhomeric munjoveri, i mintonga ntsena:
- 3   Tibawuri, maganju, mitlambya, tihunga, ni swimondzo.

Ku va munjoveri a “tlhomeric tibawuri, maganju, mitlambya, tihunga ni swimondzo” swi kombisa mpimo wa vuphasi bya Sathana lebyo phasa vanhu vo hambana hambana. Mutsari u kombisa leswaku vudyoho byi tate misava hinkwayo hikokwalaho

ka vuxisi bya Sathana. U vula leswaku vudyoho lebyi byi hluriwa ntsena hi Yesu. Mutsari u vula leswaku Xikwembu a xi tsaki hi ku vona manyala lawa ya Sathana. U ri:

- 4 N'wini wa tiva u ta polomba loko a fika,
- 5 Wena u ri Getsemane na Golgota i matlangwana?
- 6 Xi ta hela hi ku dyela..

Ku va “xi ta hela hi ku dyela” swi kombisa leswaku hikwalaho ka nxaniseko ni rifu ra Yesu eGetsemane ni le Golgota, Sathana u ta hetelela hi ku hluriwa.

3.3.6.3 NKATSAKANYO

Switlhokovetselo leswaku hi swi voneke laha henhla swa vukhongeri swi kombisa leswaku mutsari, tani hi munhu loyi a hanyaka laha misaveni, a nga languti vutomi hi tihlo rin’we kambe u lehisa miehleketo ya yena ku kombisa ni ta vutomi lebyi bya ha taka endzhaku ka rifu. U languta vutomi hi matlhelo mambirhi, ra laha misaveni na ra le ndzhaku ka rifu.

3.3.7 VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUDYUHARI NI RIFU

3.3.7.1 MANGHENELO

Tani hiloko hi swi vonile eka 3.3.11.1 leswaku mutsari u languta vutomi hi matlhelo yo hlaya, swa tikomba leswaku wa swi tiva leswaku munhu a nga hanyi hilaha ku nga heriki. A nge vi n’wana kumbe munshwa hilaha ku nga heriki, kambe wa dyuhala a hetelela hi ku fa; hikwalaho a tsaleke switlhokovetselo swa tsevu hi ta vudyuhari ni rifu.

3.3.7.2 NXOPAXOPO

3.3.7.2.1 "Ri rhengile" (1981:43)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa mudyuhari loyi swa vuntshwa swi n'wi heleleke, lexi n'wi saleleke ku nga rifu. Mutsari u kombisa vudyuhari bya yena hi ndlela leyi:

- 1 Xikandza i timbhandzukwana,
- 2 Buku leyi kombaka vukarhi bya tinguva,
- 3 Rivoningo ra ketima, ntambhu ku sele xipimbi,
- 4 A ra ha koti ku voninga yindlu hinkwayo,
- 5 Laha mpfungwe ku na xivhilwana xa xinyami.

Eka ntila wa 1 ku va xikandza xi ri "timbhandzukwana" swi kombisa vudyuhari bya mudyuhari loyi. Ku va rivoningo ri "ketima" ni ntambu "ku sele xipimbi" swi kombisa ku va vutomi bya yena byi ri kusuhi ni ku hela hikokwalaho ka ku va masiku ya ku hanya ma hela. "Xivhilwana xa xinyami" i xiyimeri xa rifu. Mudyuhari loyi a nga ha nandziheli hi nchumu, lexi a ehleketa hi xona i rifu, hikwalaho a nge:

- 6 Hinkwako ku phumerile.
- 7 I ndlela yo pfumala mutiyisi.

Eka ntila wa 6 ku va hinkwako "ku phumerile" swi kombisa leswaku rifu ra tshunela. Kasi eka ntila wa 7 u vula rifu leri loko ri fikile eka munhu ku hava loyi a nga n'wi tiyisaka.

3.3.7.2.1.2 "Ri ta pela u ta wisa" (1987:27 - 28)

"Swi ta hela" (1981:54)

Switlhokovetselo leswi nga laha henhla swi kombisa leswaku hambi a ri munhu wa fa.

3.3.7.2.1.2.1 “Ri ta pela u ta wisa” (1987:27 - 28)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku laha misaveni ku hava nkarhi wa ku wisa, loko ri xile ka tirhiwa kambe ra ta siku laha munhu a nga ta fa ivi a wisa. Ku ya hi mutsari ku fa swi vula ku wisa. U ri:

- 1   Ku hava ku wisa emisaveni,
- 2   Ri xele ku gingirika hi ya hala ni hala,
- 3   Ri pelele ku gayela swa siku hi dzuka,
- 4   Ku etlelanyana hi lata rivambu hi pfuka.
- 5   Vurhongo bya mafidzula ya ntirho wa siku.

Loko a ya emahlweni mutsari u kombisa rifu ku ri kona ku wisa. U ri:

- 6   Ri ta pela u ta wisa,
- 7   Nghena hi nyangwa walowo,
- 8   Ri perile wisa..

3.3.7.2.1.2.2 “Swi ta hela” (1981:54)

Xitlhokovetselo lexi na xona xi kombisa leswaku munhu u fanele hi ku fa. Mutsari u vula leswaku munhu u nyikiwa nkarhi wa ku hanya, kutani masiku ya yena ma hela a fa. U ri:

- 1   Masiku ya ku ya dzudzekile whe muhanyi ndziwena,
- 2   Hinkwaswo swi fanele ku hela.

Mutsari u hlamusela leswaku loko munhu nkarhi wa yena wa ku fa wu fikile wo fanelo ku tihlamusela. U ri:

- 3   Vungavunga hinkwaswo switlakati swa vufambi.
- 4   A wu nyikiwile nkarhi hi mpfhuka vurhonga byi tsuvuka,

- 5 Se sweswi ri rhengile, suka u yima mi famba.
- 6 Ra mundzuku i ra vahanyi va vafi,
- 7 Hinkwaswo swi fanele ku hela.

Eka ntila wa 6 mutsari u hlamusela leswaku loko munhu a file swa yena swi herile, lava va hanyaka hi vona va ha yimeleke hi rifu.

3.3.7.3 "Vafi lava hanyaka" (1981:27)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa leswaku vanhu hinkwavo lava hanyaka va ta fa. Mutsari u ri:

- 1 Wena muhanyi u mufi:
- 2 Hinkwavo vahanyi i vafi,
- 3 Vafi lava nga ta fa rifu ra vafi.

Mutsari u kombisa leswaku munhu siku rin'wana ni rin'wana a nga fa, wo tshama a rindzele rifu. U ri:

4 Hinkwerhu hi vamakhensa ri xile.

Hileswaku loko ri xa ri pela, swi tele, ho fanelu ku khensa hikuva nkarhi wun'wana ni wun'wana wu tamele rifu ra munhu un'wana.

3.3.7.4 "Ti dya ti langute vupeladyambu" (1981:31)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku munhu un'wana ni un'wana u yimele hi rifu. Mutsari u ri:

- 1 Vutomi i rifu!
- 2 Misava yi ambale rifu;

Mutsari loko a yisa mahlweni u kombisa rifu ri ri leri hatlaka ku fika eka munhu. U ri:

- 3 Vutomi i n'wendzi wa rifu,
- 4 Byi hatla ku pela tani hi xirimelo.

Ku ya hi mutsari hambi vanhu va nga gingirika va endla swo tala va tlhela va tsaka, va yimela hi rifu. Hikwalaho a nge:

- 5 Hinkwato ti langutile evupeladyambu.

Ntila wa 5 wu kombisa leswaku hinkwavo vanhu va hanya va kongomane na rifu ku fana ni dyambu leri pelaka evupeladyambu.

3.3.7.5 “Varindzi va hosi” (1987:15)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku rifu a ri hlawuri, ri teka ni hosi leyi rindziweke hikuva varindzi va tsandzeka ku sivela rifu. Mutsari u munhuhate rifu a ri vula “khamba”. Mutsari u veka varindzi va hosi nandzu a ku:

- 1 Mi ni nandzu n'wina varindzi va hosi,
- 2 Mi pfumelele khamba - rifu a teka hosi yenu,
- 3 Kasi mi rindze yini?

Leyi ko va ndlela ya ku kombisa leswaku loko rifu ri fikile ri fikile, ku hava loyi a nga ri sivelaka, hosi yi file na yi rindziwile. Mutsari u na xirilo hi rifu hikuva a ri siveleki, ku hava loyi a ri papalataka. U ri:

- 4 Rifu, u hi khomisa xo tika,
- 5 Siku na siku hi ringeta ku ku papalata,
- 6 Ku tsutsuma ka hina ku hi tisa eswandleni swaku,
- 7 U hi tlimba hi hluleka ni ku rila.

3.3.7.6 "Vafi va manyunyu" (1987:14)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa malahlelo yo hambana ya vafi. Mutsari u paluxa maendlelo ya vakriste yo lahla vafi lawa ya nga ni yutikukumuxi endzeni. Mutsari u va vula "vafi va manyunyu" hikuva maendlelo lawa yo veka "swiluva" ni ku gimetiwa ka "swihambano" a swi pfuni nchumu hikuva swi ta dyiwa hi muhlwa. U ri:

- 1   Muhlwa a wu hundzurile yindlu leyi xiluvelo.

Mutsari u pimanisa maendlelo lawa ya vakriste, ni ya munhu wo kala a nga ri mupfumeri, loyi yena esirheni ra yena ku nga hava "xihambano" ni "swiluva". Leswi swi kombisa leswaku vanhu hambi vo hambana hi mavonelo kumbe vupfumeri loko va file, va file, a ku na ku hambana eka rifu.

3.3.7.7 "Muhlayisi wa swivandla swa vafi" (1987:32)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku swivandla swa vafi swi ni muhlayisi. Mutsari u hlamarisiwa hi xivindzi xa muhlayisi wa swivandla swa vafi loyi a nga chaviki masirha lama nga swilahlweni. U ri:

- 1   A nga chavisiwi hi marito ya vusiku byo enta?

Ku ya hi mutsari muhlayisi loyi wa tsaka loko a vona vanhu va lahliwa siku na siku. Hikwalaho a nge:

- 2   Loko siku ro hundza a nga vonanga nghohe yintshwa
              wa hlundzuka.

3.3.7.3 NKATSAKANYO

Eka switlhokovetselo leswi hi swi voneke swa ta vudyuhari ni rifu, mutsari u kombisa vudyuhari ni rifu yi ri mhaka yo vava. U kombisa leswaku a swi tsakisi ku dyuhala naswona swa vava ku tiva leswaku siku rin'wana ni rin'wana munhu a ngo ho fa.

Hambiloko mutsari eka xitlhokovetselo xa "Ri ta pela u ta wisa," (1987 : 27) a teka rifu ku ri ku wisa, kambe eka switlhokovetselo leswin'wana u kombisa rifu ri vava swinene naswona a ri hlawuri, ri teka hambi hosi leyi rindziweke.

3.3.8 VUTLHOKOVETSERI BYA NKARHI

3.3.8.1 MANGHENEOLO

Magaisa i mutlhokovetseri loyi a tekaka nkarhi wu ri nchumu wa nkoka, hikwalaho u tsale switlhokovetselo swa kaye swo vulavula hi nkarhi. Eka swona u lemukisa vanhu ku tirhisa nkarhi hi mfanelo, va swi tiva leswaku swilo swa cinca hi ku famba ka nkarhi. Mutsari u tsundzuxa ngopfu vantshwa ku va va tiva nkoka ni ntikelo wa nkarhi evuton'wini bya vona.

3.3.8.2 NXOPAXOPO

3.3.8.2.1 "Nkarhi wu tlanga hi vana va vanhu" (1981:14 - 15)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku cinca ka swilo hi ku famba ka nkarhi. Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u kombisa masiku ya ku hanya laha a a ri xihlangi, a ri ni tintangha ta yena kambe loko va kula va hambana, van'wana va ya eswilungwini, van'wana va lova. Mutsari u ri:

- 1   Tolo loko ha ha ri swihlangi,
- 2   A ndzi nga swi tivi leswaku wu ta fika nkarhi,
- 3   Hi hambana hi nga lelanangi,
- 4   Vo tala va vona a hi dzumba swin'we,
- 5   Va tsutsumile hi ku hatlisa va ndzi siya.

Hi mukhuva lowu mutsari u kombisa leswaku swilo swa cinca loko nkarhi wu famba. Nkarhi wun'wana na wun'wana wu na swa wona.

3.3.8.2.2 "Nkarhi" (1981:42)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku loko nkarhi wu ri karhi wu famba evuton'wini ku ni ntsako, maxangu, eku heteleleni ku va na rifu. Mutsari u ri:

- 1 Ntsako ni maxangu i mahahlwa yaku,

Leswi swi kombisa leswaku maxangu ni ku tsaka swi famba swin'we, hi nkarhi wun'we.
Loko mutsari a ku:

- 2 Nkarhi wu bvanyangeta bya xivandzana,

u kombisa leswaku loko nkarhi wu fikile munhu wa lova.

3.3.8.2.3 "Masiku" (1987:6)

Xitlhokovetselo lexi xona xi kombisa leswaku hi ku famba ka masiku ku xaniseka ka Vantima ku ta hela. Mutsari u munhuhata masiku, u ma kombela leswaku ma hatlisa.
U ri:

- 1 N'wina masiku!
- 2 Hatlisani -
- 3 Hi karhele-
- 4 Hi rhuleni ngoma,

Hi mintila ya 1, 2, 3 na 4 mutsari u kombela masiku leswaku ma hatlisa ku va Vantima va ta wisisiwa emaxangwini. Loko a yisa mahlweni u ri:

- 5 Masiku minkondzo ya malembe;
- 6 Seletelani minkondzo ya mahlomulo;

Loku i ku navela ka mutsari leswaku masiku ma famba hi ku hatlisa leswaku maxangu

ma ta hatla ma hela.

- 3.3.8.2.4   “Wena Nyiko” (1981:6-7)
- “Mi nga swi hlayisi” (1987:31)
- “Xongeleni” (1987:25)
- “Hlupheka” (1987:33 - 34)

Hi switlhokovetselo leswi nga laha henbla, mutsari u tsundzuxa vanhu ku tlhariha va tirha hi mfanelo nkarhi wa ha va pfumelela.

3.3.8.2.4.1 “Wena Nyiko” (1981:6-7)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa wajaha Nyiko leswaku a tirhisa nkarhi hi mfanelo hikuva wu le ku fambeni. Ku kombisa leswaku nkarhi wu le ku fambeni mutsari u ri:

- 1   Nkarhi waku wu fana ni khandlele,
- 2   Tirha u tirhisa xinkadyana lexi,
- 3   Hubutela tinyenyana ni tihuku,
- 4   Vurhongo byi xinga malolo ni matoya,
- 5   Nyiko yaku emisaveni i nkarhi walowu.

Mutsari laha u khutaza Nyiko leswaku a tirhisa nkarhi hi mfanelo, a nga lolohi naswona a nga vi toya. Mutsari u fanisa nkarhi ni “nthhamu lowu rhiyiweke”, “nkhuluko wa nambu”, ni “langavi”, u ri:

- 6   Nkarhi waku wu rhiywile swa nthhamu,
- 7   Nkarhi waku wu fana ni nkhuluko wa nambu,
- 8   Nkarhi waku wu fana ni langavi,

Mutsari u kombisa leswaku nkarhi wa famba na ku hela, hikwalaho munhu u fanele ku wu tirhisa hi vutlhari.

3.3.8..2.4.2 "Mi nga swi hlayisi" (1987:31)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u byela vantshwa leswaku va nga hlayisi swivilelo swa vudyuhari. U va tsundzuxa ku va va tirhisa nkarhi wa vona, va tiphina hi swa vuntshwa hikuva nkarhi wu ta fika laha va nga ta dyuhala, hinkwaswo swa vuntshwa swi hela. Mutsari u ri:

- 1 Huwelelani mi kolola mi swathana,
- 2 Mi ntlanga mbhambhalembhale mi gangana,
- 3 Mi nga si humesiwa ndlwini hi rihojahoja ra ntshuntshu.

Mutsari u byela vantshwa leswaku va nga ehleketi hi ta vukulu hikuva a va nge twisisi nchumu, va ta twisia ntsena loko nkarhi wa vukulu wu fikile. U ri:

- 4 Ololoxani tinhamu mi fambisa xisweswo,
- 5 Mi nga halahali hambi mi twa chokololo,
- 6 Ma ha ri vantsongo ku swi twisia,
- 7 Swi nga mi pfindlusa,
- 8 Swi onha tiko ra ntsako.

3.3.8.2.4.3 "Xongeleni" (1987:25)

Eka xitlhokovetselo lexi, mutsari u paluxa nkoka wa nkarhi ku kombisa hi wanhwana Xongeleni loyi a t langekeke hi nkarhi ku kala a hundzeriwa hi nkarhi wo tekiwa. Mutsari u paluxa Xongeleni a ri nhwana loyi a a ri ni manyunu. Leswi a swi endliwa hi leswi a a ri mbhuri. Mutsari u kombisa ku va Xongeleni a hundzeriwe hi nkarhi hi ndlela leyi:

- 1 Nkarhi wu kokile minkondzo yaku hi magoza.
- 2 Eka wena hinkwaswo i mihlol-
- 3 Xongeleni - xo - vatlwa.

Mutsari u paluxa leswaku manyunyu ni vumburi bya Xongeleni a bya ha n'wi pfuni nchumu hikuva nkarhi wu n'wi hundzerile. U ri:

- 4   Ka ha ri hava nkarhi eka nkarhi waku,
- 5   Vumburi byi tlhotlhorhe xivundza.

Eka mintila ya 4 na 5 ku va vumburhi byi "tlhotlhorhe" xivundza swi kombisa leswaku ku va a tshike nkarhi wa ku tekiwa wu hundza swi endle leswaku a sala exivundzeni hikuva a ka ha ri na wanuna loyi a n'wi lavaka.

3.3.8.2.4.4 "Hlupheka" (1987:33 - 34)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa munhu loyi a xanisekaka leswaku a tlhariha a titirhela nkarhi wa ha ri kona. Mutsari wa n'wi phaphamisa u ri:

- 1   Wena Hlupheka pfula mahlo u vona,

Hi ndlela yin'wana u n'wi tsundzuxa leswaku a tlhariha. Mutsari u hlamusela munhu loyi leswaku masiku a ma yimanga, ma le ku fambeni. U ri:

- 2   Masiku i nkhavi wa vutomi,
- 3   Ma byisele etshangeni,

Loko mutsari a yisa mahlweni u ri:

- 4   U nga pfumeri misava yi ku halalata,
- 5   Pfumelela ntsena ntumbuluko wu ku xinga,
- 6   Wona wu ta ku xopa swigalana swa nhova.

Mutsari u hlamusela leswaku loko Hlupheka loyi a vulavulaka hi yena laha o endla vuxaka na ntumbuluko hi ku titirhela wona wu ta n'wi susa vusiwana ni maxangu ya vutomi.

3.3.8.2.5 “Xivoni” (1981:37)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa vantshwa leswaku loko nkarhi wu fika na vona va ta dyuhala. Mutsari u va kombela leswaku va languta mudyuuhari va ta kota ku twisia leswi na vona va nga ta va xiswona, u ri:

- 1 Wena n'wana wa munhu;
- 2 Languta mudyuuhari.
- 3 U n'wi xiyisia hi vutlhari,
- 4 U ta vona vumundzuku byaku eka yena,

Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u tlhela a tshinya vantshwa leswaku a va fanelangi ku hlekula mudyuuhari hikuva na vona va ta fika eka xiyimo xa yena. U va khutaza ku va va xiyisia swiendlo swa mudyuuhari va ta dyondza swin'wana eka yena, u ri:

- 5 U ta twisia goza leri u faneleke ku ri hoxa mundzuku,

Xitlhokovetselo lexi xi dyondzisa vantshwa ku xixima vadyuhari. Vantshwa vo tala a va na mhaka ni vudyuhari, va rivala leswaku na vona hi ku famba ka nkarhi va ta dyuhala.

3.3.8.3 NKATSAKANYO

Magaisa, eka switlhokovetselo leswi hi swi palukeke swa nkarhi, u tshikilela ngopfu eka ku tsundzuxa vantshwa ku va va tirhisa nkarhi hi mfanelo leswaku eku heteleleni va nga xaniseki kumbe ku tisola. Leswi swi tikomba ngopfu eka switlhokovetselo swa “Wena Nyiko” (1981:6) na “Xongeleni” (1987:25). Kambe hi tlhelo u tsundzuxa vantshwa ku tiphina hi vuntshwa bya vona.

3.3.9 VUTLHOKOVETSERI BYA TA NTUMBULUKO

3.3.9.1 MANGHENEO

Mutsari u tsarile switlhokovetselo swimbirhi ntsena hi ntumbuluko. Eka swona u

kombisa vuxongi bya ntumbuluko.

3.3.9.2 NXOPAXOPO

3.3.9.2.1 "Vuxaka ni ntumbuluko" (1987:29)

"Ntumbuluko i nhlamulo" (1981:18 - 19)

Eka switlhokovetselo leswi mutsari u bumabumela ntumbuluko. U tlhela a boxa leswaku ntumbuluko wu khoma nhlamulo ya swivutiso leswi munhu a nga na swona.

3.3.9.2.1.1. "Vuxaka ni Ntumbuluko" (1987:29)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswi boxiweke laha henhla a ku:

- 1 Ntumbuluko wu rhwele,
- 2 Wona i nhlamulo ya swivutiso swa siku na siku,

3.3.9.2.1.2 "Ntumbuluko i nhlamulo" (1981:18 -19)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u ri:

- 1 Hubuta u tshama emahosi ka yindlu,
- 2 Wa vona wena, ntsako a hi ku titsakisa,
- 3 Gingirika mindzhuti yi nga si ndzuluta,
- 4 Pfulela ntumbuluko mbilu u ta khapa.

Laha mutsari u tsundzuxa vanhu leswaku va tsaka ni ku gingirikela vutomi bya vona, ku fana ni ntumbuluko lowu wu nga yimeliki ku byeriwa, wu endleka leswi wu faneleka ku swi endla handle ko landzelela munhu wo karhi. Ku ya hi mutsari ntumbuluko i nhlamulo ya swivutiso leswi munhu a nga na swona swa vutomi.

3.3.9.3 NKATSAKANYO

Mutsari tani hiloko hi kombisile eka manghenelo eka 3.3.20, eka switlhokovetselo leswimbirhi u kombisa vuxongi ni nkoka wa ntumbuluko leswaku hi wona wu rhwaleke nhlamulo ya swivutiso swa vanhu.

3.3.10 VUTLHOKOVETSERI BYA TA VUTOMI HI KU ANGARHELA

3.3.10.1 MANGHENELO

Tani hiloko hi virule eka 3.1 leswaku a swi olovi ku ava vutlhokovetseri bya Magaisa ku ya hi minkongomelo leyi heleleke hikokwalaho ka ku khapelana ka yona, switlhokovetselo leswi hi swi xopaxopeke laha henhla swin'wana swa swona swa wela eka nkongomelo lowu wa ta vutomi, hikuva swi khumba timhaka ta vutomi. Switlhokovetselo leswi hi nga ta swi xopaxopa laha hansi hi leswi swi nga weliki kona eka timhaka leti hi ti kombiseke laha henhla. Ku va nxopaxopo wa hina wu ya emahlweni, hi vona swi antswa ku angarhela vutlhokovetseri lebyi eka nhlokomhaka ya ta vutomi. Eka nhlokomhaka leyi mutsari u kombisa leswi vutomi hi ku angarhela byi nga xiswona, no nyika switsundzuxo hi vutomi ni leswi swi humevelaka eka byona.

3.3.10.2 NXOPAXOPO

3.3.10.2.1 “Byebyo i vutomi” (1987:23)

Mhaka ya ku kombisa leswi vutomi byi nga xiswona yi paluxiwa hi xitlhokovetselo lexi. Eka xona mutsari u paluxa vutomi ku ri nchumu wa xinkarhana, hinkwaswo leswi swi nga ka byona swi hatla ku hela. Mutsari u fananisa vutomi ni xiluva lexi balekaka xi saseka nimixo, hi ndzhenga xi khonyana ivi xi fa. Leswi swi kombisa leswaku vutomi byi va kona, munhu u va xihlangi, a va munshwa a va ni nkarhi wo tsaka ni wo rila a hetelela hi ku lova hi ku va vutomi byi ri bya nkarhinyana. U ri:

1   Vutomi i xiluva,

- 2 Hi ximumu xi baleka xi saseka,
- 3 Nimixo xa tshambuluka xi yimisa voko,
- 4 Hi ndzhenga xa vuna xi khonyana,
- 5 Nghohe ya xona yi hatla ku hundza.

Mutsari u tlhela a fanisa vutomi ni mberha, ndzilo wa xitiko ni sangu leri hlakalaka. Leswi swa ha vula leswaku vutomi i bya nkarhinya, byi hatla ku hela. Hi ku "gogonya" ka sangu mutsari u kombisa ku tika ka vutomi hikuva a hi nkarhi hinkwawo byi nandzihaka. Mutsari u kombisa ni leswaku ku hava munhu loyi a nga lawulaka vutomi, byi fambisa leswi fambisaka swona; ku fana ni loko nkarhi wa rifu wu fika ku hava loyi a nga ri arisaka. Leswi swa ha vula leswaku vutomi i bya nkarhinya, byi hatla ku hela. Hi ku "gogonya" ka sangu mutsari u kombisa ku tika ka vutomi hikuva a hi nkarhi hinkwawo byi nandzihaka.

- 1 Vutomi i mberha,
- 2 Yi phimphele byanyi ni mirhi nimixo,
- 3 Loko dyambu ri hahlula mahlo ya n'oka,

- 4 Vutomi byi fana ni ndzilo wa xitiko,
- 5 Hi leri landzelaka wu pfuka wu tswale nkuma,

- 6 Vutomi byi fana na sangu,
- 7 Sangu ra hlakala nhlahlu wu tshoveka,
- 8 Ri gogonya timbambu.

Mutsari u kombisa ni leswaku ku hava munhu loyi a nga lawulaka vutomi, byi fambisa leswi ntumbuluko wu fambisaka swona; ku fana ni loko nkarhi wa rifu wu fika ku hava loyi a nga ri arisaka. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

- 1 Vutomi i mapapa,
- 2 Byi ya lomu ku yaka moyo,

Moya ni mapapa a swi lawuri hi munhu, swi tano ni vutomi.

3.3.10.2.2 “Swiluva” (1981:30)

Ku hela ka vutomi hi ku hatlisa ku tlhela ku kombisiwa hi xitlhokovetselo xa “Swiluva” (1981:30). Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u kombisa vuxongi ni ku tika ka vutomi hi swiluva. Mutsari u tinyikile nkarhi a ya hlalela leswi humelaka eka swiluva. Mutsari u kombisa vuxongi bya xiluva a ku:

- 1 Ndzi vona switihlwana swi halata vuxongi,
- 2 Tinhlahle ta swona onge nkwangulatilo,
- 3 A swi xurhise ntsena khwiri ra mahlo,
- 4 Swinyokovela swi xurhisa ni munhu wa le ndzeni,
- 5 Ndzi vona ntsako wu tsalatsariwe etinghoheni ta swona.

Mintila leyi laha henhla yi kombisa ndlela leyi vutomi byi xongeke ha yona, ku fana ni n'wana loko a ha ri ntsanana. Ku “vuna” ka swona swi kombisa ku hela ka ntsako, loko swilo swi nga ha fambi kahle evuton’wini. Leswi hi nga swi fanisa ni loko munhu a dyuharile, vutomi a bya ha sasekangi. Mutsari u ya emahlweni a ku:

- 1 Loko dyambu ri pela hinkwaswo swi vunile,
- 2 Ndzi hundzulukile hi vunyenyetseki ndzi muka,
- 3 Ndzo ya kuma n'wananga a lovile.

Ku va loko mutsari a fika ekaya a kuma n'wana wa yena a lovile swi tiyisa mhaka ya ku va vutomi byi ri nchumu wa nkarhinya ku fana na xona xiluva xi balekaka ivi xi vuna xi fa hi nkarhi wu tsanana. Swi tlhela swi hi komba leswaku vutomi nkarhi wun'wana bya vava. Ku va mutsari a lahlekeriwe hi n'wana wa yena i mhaka yo vava.

3.3.10.2.3 “Vana va xikhwezana” (1981:23)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi manana a nga na vuhlayisi ha yona

eka n'wana wa yena. Mutsari u kombisa mhaka leyi hi ku tirhisa xikhwezana. Mutsari u tinyikile nkarhi wo endzela laha xikhwezana a xi tshama kona. U xi vonile xa ha "tshikela, xi byamela, ni ku tlhotlhorha" Leswi swi komba vuhlayisi bya manana loko n'wana a ha ri khwirini ku fikela loko a beburiwa. Mutsari u vula leswi hi xikhwezana:

- 1 Ndza vona xi nyikiwile mbilu ya thedza,
- 2 Xi tshikela xi byamela xi tlhotlhorha.

Mutsari loko a yisa mahlweni u ri:

- 3 Ndzi kumile mana wa kona a ha yile,
- 4 Hi ku twa nomo wu bava ndzi lo galagala;
- 5 Ko va loko ndzi dye naxo,

Mutsari siku rin'wana loko a tlhelela laha xikhwezana a xi ri kona, u kumile vana, "mana wa kona a a ha yile". Leswi swi komba ku singila ka manana loyi a singilelaka vana va yena. Vuhlayisi bya xikhwezana lebyi fanaka ni bya munhu byi tikomba hi loko xi sirhelela vana va xona eka muhloti. Mutsari u ri:

- 1 Ku chika ndzi lo tikuma ndzi ri hansi,
- 2 Lava ndzi voneke ro sungula a vo ndzi lo sala emungomeni.
- 3 Ndzi fikile ekaya ngati yi ri karhi yi dzururuka,
- 4 Wo sungula ku ndzi vona i manana,

Ku va wo sungula ku vona muhloti loko a vuya a vavisekile ku ri "manana", swi tiyisisa leswaku mutswari wo hlayisa n'wana ngopfu i manana. Hi yena a twelaka n'wana wa yena vusiwana. Xikhwezana xi be muhloti a wela ehansi ku ri ndlela yo sirhelela vana va xona.

3.3.10.2.4 "Hogo" (1981:51 - 52)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa vuxongi ni vunene bya ngoma. Mutsari wa yi

bumabumela hi ku vula leswaku ya dyondzisa. U ri:

- 1 Mundzuku bya hundzulela byi tshwa,
- 2 Xi dyondzile ku tiyisela ni ku titirhela.

Leswi humevelaka engomeni ku fana ni ku va:

- 3 Hi vurhonga va pfukile khale vana va Nkonyani.

swi languteka onge swi xanisa vafana kambe swo va tlharihisa. Kasi loko a ku:

- 4 Va karhi ku tshondzomoriwa mihupana vafana,

u vula leswaku va tshinyiwa swinene hi vadzabi va vona. Hogo evuton'wini i ya nkoka. Hambiloko swi vava ku dyondzisiwa engomeni kambe evuton'wini swa pfuna.

3.3.10.2.5 “Nhloti” (1981:41 - 42)

Vutomi byi khome ntsako ni maxangu. Loko munhu a tsakile u humesa nhloti wa ntsako kasi loko a twa ku vava wa rila. Leswi swi paluxiwa hi xitlhokovetselo lexi. Eka xona mutsari u hlamusela leswaku nhloti wa huma loko ku tsakiwile, nakambe wa huma loko ku ri na dyandza. U ri:

- 1 Hi nkarhi wa masiku ya ntsako,
- 2 Nhloti wu khana wu tlalamba bya rhole,
- 3 Hi nkarhi wa masiku ya dyandza,
- 4 Nhloti i mhamba.

Ku va nhloti wu “khana wu tlalamba bya rhole” hi masiku ya ntsako swi kombisa leswaku munhu wa tsaka loko swilo swi famba kahle naswona ntsako lowu wu paluxiwa hi ku va a humesa nhloti wa ntsako. Kasi ku va nhloti wu ri “mhamba” hi nkarhi wa dyandza swi kombisa leswaku loko munhu a ri maxangwini wa rila, nhloti wa huma onge

hiloko wu phahla mhamba.

3.3.10.2.6 “Swifufunhunu ni rivoni” (1981:44)

Mutsari eka xithhokovetselo lexi u kombisa nkoka wa ku vonakala ni vubihi bya munyama evuton’wini. Mutsari u kombisa leswaku ku vonakala kumbe rivoni ri na vutomi kasi xinyami xi ni rifu. Rivoni hi nga ri fananisa ni nhlekanhi. Mutsari u hi vumbela xifaniso xa “swifufunhunu” leswi tsakelaka “rivoni”, u ri:

- 1 O va a hi rhambele xikumakumani,
- 2 Yo ta yi khitikana ya ka rixaka,
- 3 Xo va xitlulamani,
- 4 Yi tihogela elangavini bya vakhidi.

- 5 Ndzi lo rivoni nhe, ndzi dyiwa hi yindlu.
- 6 Ndzo va ndzi onhile ntlangu,

Eka ntla wa 2 ku va swifufunhunu swi “khitikana” ni ku va swi “tihogela elangavini bya vakhidi” i xikombiso xa vunene ni nkoka wa rivoni. Kasi vubihi bya munyama byi paluxiwa hi ndlela leyi:

- 7 Nimixo ndzi kumile ntsena timpapa ta vumbhoni,
- 8 Ndzi vona ni tinhloko ta tinjiya,
- 9 Ndzi vona ni mintsumbu ya maphaphatani,
- 10 Ko va loko ndzi twisia vubihi bya xinyami.

Ku va mutsari nimixo a kumile “timpapa” ni “tinhloko ta tinjiya” xikan’we ni “mintsumbu ya maphaphatani” swi kombisa ku va ku ri na rifu emunyameni hikuva switsotswana leswi a swi file. Hileswaku emunyameni ku humelela swilo swo tala swo biha leswi nga endlekiki eku vonakaleni. Hikwalaho mutsari a nge: “Ko va loko ndzi twisia vubihi bya xinyami”.

3.3.10. NKATSAKANYO

Ku ya hi switlhokovetselo leswi hi swi kombiseke laha swi le rivaleni leswaku vutomi byi angarhe maxangu na ntsako naswona byi hatla ku hela.

3.4 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Ndzima leyi yi kombisa swinene minkongomelo, hungu ni timotifi leti Mgaisa a tsalaka ha tono. Hi swi vonile leswaku Magaisa i mutsari loyi a phofulaka timhaka leti khumbaka vaakatiko. Hi vutlhokovetseri bya yena bya mbilelo u kombisa ku va a ri munhu loyi a nga tsakeliki leswaku swilo swi onhaka swi ya emahlweni. U lemuxa vafumi va tiko ta mafumelo ya vona yo biha ni vubihi bya vutshikileri bya Valungu eka Vantima. Nakambe u lemuxa vaakatiko ku va va papalata mikhuva yo biha.

Eka xitlhokovetselo xa yena xa xin'we xa "Kumbe a ndzo lorha" (1987:8) mutsari u kombisa ku va a navelela tiko ra Afrika ku rhula hilaha hi nga vona hakona. Magaisa u tsale xitlhokovetselo xin'we xa ku ndhundhuzela ku nga xa "Tata wa vumunhu bya phatiwa" (1981:49-50). Eka xitlhokovetselo lexi hi swi vonile leswaku u hoyozela ni ku tlangela mintirho ya Marhanele ya vutsari. Eka vutlhokovetseri bya ta rirhandzu ni vukati u kombisa matlhelo mambirhi ya rirhandzu. U kombisa vunandzi bya loko rirhandzu ra ha ri kona, ni ku vava ka ku hela ka rirhandzu.

Eka vutlhokovetseri bya ta vukhongeri u tshikilele mhaka ya leswaku munhu u fanele ku tilulamisa hikuva a ri tiviwi siku leri Hosi Yesu a nga ta vuya ha rona. Kasi eka vutlhokovetseri bya ta vudyuhari ni rifu u kombisa leswaku ku hava munhu loyi a nga ta ka a nga fi, hinkwavo vanhu va fanela ku fa, hikwalaho a va vulaka "Vafi lava hanyaka" (1981:27).

Eka vutlhokovetseri bya nkarhi, mutsari u tsundzuxa vanhu, ngopfu vantshwa ku va va tirhisa nkarhi hi mfanelo hikuva wa hela. Eka vutlhokovetseri bya ta ntumbuluko u kombisa nkoka ni vuxongi bya ntumbuluko. Kasi eka vutlhokovetseri bya ta vutomi hi ku angarha u kombisa ku va vutomi byi tamele maxangu ni ntsako, naswona byi hela

hi ku hatlisa.

Leswi hinkwaswo swi kombisa leswaku Magaisa u tirhisa vutlhokovetseri ku va a phofula ni ku humesela ehandle mavonelo ya yena ya vutomi.

NDZIMA YA 4

4.1 MANGHENEOLO

Eka ndzima leyi hi lava ku kombisa ndlela leyi Magaisa a paluxaka hungu ra yena ha yona. Magaisa i mutsari loyi a paluxaka hungu ra yena hi ndlela yo hlawuleka. Leswi u swi endla hi ku tirhisa ririmi hi ndlela ya vutshila. U hlawulekisa vutlhokovetseri bya yena hi ku tirhisa xigego. Tani hiloko hi kombisile eka ndzima ya 1, xigego xi tirha hi tindlela timbirhi, ku nga yo khuma, hileswaku xigego tanahi xigaririmi xo karhi, ni yo anama, hileswaku xigego lexi katsaka swigaririmi swin'wana, swo fana ni xihlambanyiso, xihundzulo, xiyimelo, vuyimeri, vumunuhuhati, xivulavulelo ni xivuriso. Eka ndzima leyi hi paluxa matirhiselo ya mutsari ya swigaririmi swo hambana eka mapaluxele ya hungu ra switlhokovetselo swa yena.

Eka ndzima leyi handle ka mapaluxele ya hungu hi ku tirhisa swigaririmi swo karhi, ku ta tlhela ku kombisiwa timotifi ta marito leti ti pfunetaka ku tshikilela mhaka ya yena.

4.2. MATIRHISELO YA XIGEGO

4.2.1 MANGHENEOLO

Eka vutlhokovetseri bya yena, Magaisa u tirhisa xigego swinene eka matsalwa ya yena ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo** (1987). Leswi swi endla leswaku vutlhokovetseri bya yena byi nyanyula. Hilaha hi nga kombisa hakona eka 1.5.9, Marivate (1993:x) u kombisa nkoka wa xigego hi ku vula leswaku “Hi xigego, mutlhokovetseri u xongisa ni ku nkuluntswela miehleketo ya yena, vahlayi va sala va hlamala”. Magaisa i mutlhokovetseri loyi a tirhisaka xigego hi ndlela yo hlamarisa hilaha swi tikombaka hakona eka switlhokovetselo leswi kaneriwaka laha hansi.

4.2.2 NXOPAXOPO

4.2.2.1 "Mbilu ya misava yi borile" (1981:1)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tirhisa xigego ku kombisa ndlela leyi vudyohi byi taleke ha yona emisaveni. U vula sathana a ku:

- 1 Misava i tinthathe ta vurimba bya dyona sathana;
- 2 Misava i dada ra xibakele;
- 3 Mbilu ya misava i swivungu

Eka ntila wa 1 ku va misava yi ri "tinthathe ta vurimba" swi komba matimba ya vuphasi lebyi sathana a byi tirhisaka ku chela vanhu vudyohi lebyi vanhu va tsandzekaka ku huma eka byona. Kasi ku va yi ri "dada ra xibakele" eka ntila wa 2 swi komba ndhawu leyi pimiweke leyi endlaka leswaku munhu a nga poni eka vudyohi lebyi nga kona. Naswona xibakele xi yimela nyimpi leyi yi nga xiphemu xa vubihi lebyi. "Swivungu" eka ntila wa 8 swi yimela ku bola ku tlula mpimo. Loko ku borile mbilu, xi nga xona xirho xo khoma vutomi, swi vula leswaku a ka ha salanga nchumu.

4.2.2.2 "Vutivi byi borisa miehleketo" (1981:5)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi dyondzo yi cheleke rivengo ha yona eka vanhu, u ri :

- 1 Tinhloko ta n'wina i swilemu swa mbewu ya rivengo.

Swilemu i muxaka wun'wana wa swikomu leswi tirhisiwaka ku rima ni ku byala mbewu. Ku va tinhloko ta swidyondzi ti fana ni "swilemu" leswi rimelaka ku byala rivengo, swi kombisa leswaku swidyondzi, hikokwalaho, ka vutivi lebyi swi nga na byona va yisa kumbe ku byala rivengo ri ya emahlweni. Hileswaku va nyanyisa rivengo eka mutsari hikokwalaho ka ku va va tirhisa vutivi ku tshikelela ni ku xanisa van'wana.

4.2.2.3 “Wena Nyiko” (1981:6)

Xitlhokovetselo lexi i xo tsundzuxa wajaha Nyiko leswaku a tivonela hikuva vutomi byi taleriwe hi mavondzo ni maxangu. Mutsari u ri :

- 1 Maxangu, mavondzo i swiluva swa vutomi,

Eka ntila lowu ku va maxangu ni mavondzo swi ri “swiluva” leswi tate hinkwako swi kombisa leswaku hi wona ma tateke vutomi onge hi loko ma khavisa kasi mo onha.

4.2.2.4 “Siku ra masiku” (1981:7)

Xitlhokovetselo lexi na xona xi kombisa ndlela leyi vubihi byi tateke ha yona misava. Mutsari u ri :

- 1 Misaveni ku vonaka ntsena ritshurhi ra swidyoho,
- 2 Misava i puwa ra vaxisi.

Laha ku va swidyoho swi ri “ritshuri” swi kombisa ku tala ka swidyoho emisaveni. Kasi “puwa” eka ntila wa 2 ri kombisa leswaku misava i rivala ra vaxisi, hileswaku vaxisi va le ndhawini yo tlangela eka yona, yo hleleleka. Matsalele lawa ya mutsari ya paluxa leswi a swi vulaka.

4.2.2.5 “Xihimu” (1981:10)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tirhisa xigego ku sola tihosni ta ximanguva lawa. U ri:

- 1 Lava seleke i majorho ya madzoni,

Ku va mutsari a vula tihosni ta ximanguvalawa “majorho ya madyoni” swi kombisa leswaku tihosni ta sweswi a ti pfuni nchumu, letinene hi leti ta khale leti loveke.

4.2.2.6 "Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15)

Hi xithhokovetselo lexi mutsari u paluxa vubihi bya jaha leri fambaka ri onha vanhwana ri va tshika, u ri :

1 Lomu xi hundzeke kona i murhumbi,

2 Marito ya xona i vurimba,

Eka ntila wa 1 xifaniso xa marhumbi xi kombisa swinene mpimo wa vusiwana lebyi jaha leri ri chelaka vanhwana hi ku va sukela va ri ni swihlangi. Ku va mutsari a vula mavulavulelo ya jaha leri vurimba eka ntila wa 2 swi kombisa mpimo wa vuphasi ni vuxisi lebyi a byi tirhisaka ku onga vanhwana ku va va rhandzana na yena.

4.2.2.7 "Vukati i mbilu" (1981:19)

Vito ra xithhokovetselo lexi i xigego lexi kombisaka mpimo wa ku tiyisela ka N'wa-Risenga evukatini hikokwalaho ka ku va nuna wa yena a nga verengi. Mutsari u kombisa ku ondza ka wansati loyi hi ku tirhisa xigego a ku:

1 Nsati u hundzukile rikavakava,

Ku va wansati loyi a vuriwa "rikavakava", ku nga mbyana yo ondza ngopfu swi kombisa mpimo wa ku ondza ka yena hikokwalaho ka ku pfumaleka ka swakudya hikokwalaho ka ku va nuna wa yena a nga tirhi. Loko mutsari a yisa emahlweni u ri :

2 Milenge ya N'wa - Risenga i thayere;

3 Maxangu eka yena i mukhuhlwana.

Eka ntila wa 1 ku va "milenge yi vuriwa thayere" swi kombisa leswaku milenge ya N'wa-Risenga yi ni minkeke leyi kombisaka vusiwana hikokwalaho ka ku pfumala swo ambala emilengeni. Nxaniseko wa N'wa-Risenga i wa siku rin'wana ni rin'wana, hikokwalaho

mutsari a wu vulaka “mukhuhlwana” eka ntila wa 1. Mutsari u yisa emahlweni a ku :

4 Gezani u hundzukile xiphongo xa mahlanga,

5 Xiburukwana i tinjhovo,

Eka ntila wa 4 ku va Gezani a ri “xiphongo xa mahlanga” swi kombisa mpimo wa vutsendzeleki bya yena. Naswona ku va xiburukwana xa yena xi ri tinjhovo eka ntila wa 5 swi kombisa mpimo wa ku hlakala ka buruku ra yena. Lowu i ntshikelelo wo tiyisisa leswaku Gezani a nga tirhi, kutani ku va ni vusiwana lebyikulu.

Ku xaniseka ka vana va Gezani na N'wa-Risenga ku kombisiwa hi mutsari loko a ku:

6 Swihlangi i marhambu ntsena,

7 Swikhwidyana swa swona i tincindha;

8 Swivokwana ni swinengana i tinh,

Eka mintila ya 6, 7, na 8, marito “marhambu”, “tincindha” ni “tinh” hinkwaso swi kombisa ku ondza. Lowu i ntshikelelo wa ku kombisa mpimo wa ku ondza ka vana lava hi ku pfumala swo dya. Nxaniseko wa vana lava wa ha paluxiwa hi mutsari laha a nge:

9 Miri ya swona i magegetsu,

10 Xinkwa ni kofi i xiyila,

Eka ntila wa 9 ku va miri wu ri “magegetsu” hi woxe swi kombisa thyaka leri vana va nga na rona hi ku kala va nga hlambi, kasi ku va xinkwa ni kofi ku ri “xiyila” eka ntila wa 10 swi kombisa leswaku swilo leswi a va swi kumi, eka vona swa kala.

4.2.2.8 “Nyimpfu” (1981:24)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa ku miyela ni ku rhula ka munhu loyi a xanisiwaka. Ku

kombisa leswi mutsari u ri:

- 1   Ku bokoxela eka yona (nyimpfu) i xiyila,

Laha “nyimpfu” i xifaniso xa munhu wo rhula loyi hambi a endliwa yini kumbe yini a nga vuliki nchumu, a ngo timiyelela, a hundzuka nyimpfu hi yoxe.

Loko mutsari a yisa mahlweni u kombisa nxaniseko wa munhu loyi hi ku vula leswaku:

- 2   Mangava ya hundzukile gadi ra vuswa.
- 3   Rifu ni vutomi i xilo xin'we eka yena,
- 4   Mahlo ya yona i xihlahla lexi pfurhaka.

Xifaniso xa “gadi ra vuswa” eka ntila wa 2 xi kombisa leswaku ku xaniseka eka yena i ka siku na siku. Mhaka ya ku va “rifu ni vutomi” swi fana eka ntila wa 3 swi kombisa mpimo lowu a nga riki na mhaka na ku hanya ha wona. Eka ntila wa 4, ku va mahlo ya nyimpfu ya ri “xihlahla lexi pfurhaka” swi kombisa mpimo wa vukarhi lebyi munhu loyi a xanisiwaka a nga na byona, kambe a nga tlheriseli.

4.2.2.9 “Murisi ni ntlhambi” (1981:32)

Mutsari eka xithhokovetselo lexi u kombisa munhu loyi a xanisaka vanhu lava nga hansi ka yena. Mutsari u kombisa nhlundzuko wa munhu loyi a ku:

- 1   Xikandza xa murisi i nketana hi nhlundzuko,

Xifaniso xa “nketana” i xa nsimbhi yo tiya, yo bohana swinene. Leswi swi paluxa swinene mpimo wa nhlundzuko wa munhu loyi, leswi na swona swi kombisaka mpimo wa ku xaniseka ka vaxanisiwa.

4.2.2.10 “Loko ndzi nga si n’wi kuma” (1981:34)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa mahanyelo yo biha ya munhu loko a nga si amukela Hosi Yesu. Mutsari u ri :

- 1   Loko ndzi nga si n’wi kuma a ndzi ri xivandzana,
- 2   Loko ndzi nga si n’wi kuma misava a yi ri xihlangi,

Eka ntila wa 1 xifaniso xa “xivandzana” i xa xiharhi, leswi kombaka mpimo wa mahanyelo yo biha lawa munhu loyi a a hanya wona. Eka ntila wa 2, ku va misava yi ri “xihlangi” swi kombisa leswaku a yi nga ri nchumu, a a endla lexi a xi lavaka hi nkarhi wa yena, a nga chavi nchumu.

4.2.2.11 “Nhloti” (1981:41)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi nhloti wu nga wa nkoka ha yona. Nkoka lowu wu kombisiwa hi mutsari hi ku tirhisa swigego a ku :

- 1   Nhloti i nhlolo ya mbilu
- 2   Hi wona nomo wa miehleketo ya munhu ni xiharhi,
- 3   Hi wona xivoni xa mangava ni ntsako.

Eka ntila wa 1 ku va nhloti wu ri “nhlolo” swi kombisa vuswikoti bya nhloti ku va wu hlahuva, wu humesela erivaleni leswi mbilu yi swi twaka. Kasi ku va wu ri “nomo wa miehleketo” eka ntila wa 2 swi kombisa matimba lawa ya nga na nhloti yo vula loko munhu a tsakile kumbe a hlundzukile. Loko munhu a hleka ngopfu nhloti wa vika hi ku humela ehandle, swi tano ni loko munhu a rila. Ku va wu ri xivoni eka ntila wa 3 swi paluxa nkoka lowu nhloti wu nga na wona wa ku kombisa ntsako ni mangava ya munhu ku fana ni xivoni lexi kombaka munhu leswi a nga xiswona. Mutsari loko a yisa mahlweni u ri:

4 Nhloti i mhamba.

“Mhamba” i xifaniso xa ku gandzela, hileswaku nhloti wu huma wu nthona hi nkarhi wa ntsako ni hi nkarhi wa maxangu wu phahla kumbe ku gandzela.

4.2.2.12 “Tino a ri na vuxaka” (1981:46)

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa ndlela yo biha leyi meno, kumbe ku hleka, swi tirhisiwaka ha yona. Mutsari u ri :

- 1   Meno i swilotelo swa mikwana ya Sathana,
- 2   Tino i nala wa yumunhu,

Ntila wa 1 wu kombisa mpimo wa ku tumbeta vukarhi ni vubihi bya munhu. “Mikwana ya sathana” i xiyimeri xa mintirho hinkwayo yo biha, tani hileswi sathana a nga yena loyi a chelaka vanhu vubihi. Hi ndlela leyi mutsari u paluxa leswaku vanhu va cinamisa meno ku hleka kasi va banga vubihi bya vona. Eka ntila wa 2 ku va tino ri ri “nala wa yumunhu” swi kombisa leswaku munhu u tirhisa rona ku endla leswi hi yumunhu bya yena a a fanele a nga swi endli. Hileswaku yumunhu ni vumbabva swa fularhelana, a swi hlekelani, a swi tirhisani, hikwalaho i valala.

4.2.2.13 “Dyondza ku tikhensa” (1981:55 - 56)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi vanhu va tsandzekaka ha yona ku khensa munhu un’wana. Vutsandzeki lebyi mutsari u byi paluxa hi ku tirhisa swifaniso hi ndlela leyi:

- 1   Misava i bofu,
- 2   Mahlo ya yona ya phumerile,

“Bofu” i xikombiso xa mpimo wo tsandzeka ku vona leswinene eka munhu un’wana. Misava swi vula vanhu va yona. Hileswaku vanhu va tsandzeka ku vona leswinene

leswi un'wana a swi endlaka. U ya emahlweni mutsari a ku :

- 3 A nga kona la nga ta ku khensa wa ha copeta,
- 4 Vunene byi le hansi ka misava.
- 5 Vunene i rifu.
- 6 Byi file, byi borile.

Eka mintila ya 4 na 5, ku va vunene byi ri "hansi ka misava" ni ku va byi ri "rifu" swi kombisa leswaku loko munhu a file hi kona a tsundzukiwaka.

4.2.2.14 "Emahosi ka yindlu ya n'wankumi" (1981:49 - 50)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u paluxa nxaniseko wa vatisrihi, hi ku vula leswaku:

- 1 Yena (mutirhi) i mbyana ya vumbirhi,

Ku va mutirhi a ri "mbyana" i xikombiso xa mpimo lowu a pfumalaka nkoka ha wona eka mutholi wa yena.

4.2.2.15 "Mpfundla" (1981:58)

Xithhokovetselo lexi xi paluxa nxaniseko wa Vantima ehansi ka Valungu. "Mpfundla" i xiyimeri xa valwela-ntshuxeko va Vantima lava hanyaka hi ku baleka ni ku tumbela hikokwalaho ka ku chava vuholoti bya Valungu kumbe vatshikileri. Mutsari u ri:

- 1 Xilawu i marhumbi hi vurhurhi,
- 2 Ku sele ntsena xihlambanyiso-madyisa-mbitsi,

"Xilawu" i vuchavelahwaha kumbe ndhawu leyi vaxanisiwa va balekelaka ka yona. Ku va xi ri marhumbi swi kombisa ku va va nga tshami ndhawu yin'we hikokwalaho ka ku chava vahloti. Mutsari u yisa mahlweni a ku:

- 3 Byanyi bya rihlaza byi andlarile timbala,
- 4 Byi phurumuriwile byi funengeta switsunga,
- 5 Kambe hinkwaswo i milorho,

- 6 Wu bulumuxiwile hi timbyana ta muhloti.

Eka ntila wa 3 "Byanyi bya rihlaza" byi kombisa ntshuxeko ni vutomi lebyinene lebyi laviwaka hi Vantima. Kasi ku va byi "phurumuriwile byi funengeta switsunga" eka ntila wa 4 swi kombisa ku va vutomi lebyinene byi tele, kambe byi ri ka Valungu ntsena eka Vantima ko va "milorho". Leswi swi kombisa ku va ntshuxeko wu nga ri nchumu wa ntiyiso eka Vantima hikuva a va wu kumi. Maphorisa i timbyana leti xanisaka ni ku hlongorisa valwela-ntshuxeko, kasi vabaleki i mpfundla.

4.2.2.16 "Muhlwa" (1987:1)

Mutsari u kombisa ndlela leyi Valungu va teke va ta xanisa ni ku tshikelela Vantima ha yona. U ri:

- 1 I ntungu!

- 2 I ngoma yo pfumala murhuli;

Xifaniso xa "ntungu" i xa vuvabyi byo hangalaka exikarhi ka vanhu lebyi taka hi xitshuketa, kasi "ngoma" yi yimela mhaka yo tika leyi munhu a sungulaka ku yi twa, leyi nga oloviki ku yi amukela. I mhaka yo tika ku va Vantima va tshikileriwa etikweni ra vona lero a swi olovi ku va va yi amukela. Swigego leswi swi pfuneta ku paluxa ni ku pima ntshikilelo wa Valungu.

4.2.2.17 "Xihangalasi" (1987:3)

Eka xithhokovetselo lexi vito ra "Xihangalasi" ri yimela mintirho ya wanhwana loyi a nga laviki ku tekiwa. Mutsari u sandza wanhwana loyi hi ku tirhisa swigego, u ri :

- 1 U te vukati i khokholo ra swiphunta,
- 2 Vona miti ya vanhu i marhumbi,
- 3 Kambe a wu te vukati i xisaka xa vo ke mano ;

Eka mintila ya 1 na 3 ku va vukati byi ri "khokholo" kumbe "xisaka" swi komba ku pfaleleka ka lava va nga endzeni ka vukati. Leswi swi fularhelana ni ntshuxeko lowu wu laviwaka hi Xihangalasi. Vito ra yena ri fambelana ni mintirho ya yena. Mutsari u yisa mahlweni a ku:

- 4 Vumburhi byaku i vurimba exirhombarhombeni xa vununa,

Eka ntila lowu ku va vumburhi bya yena byi ri "vurimba" swi komba mpimo wa ku damarheriwa ka yena hi vavanuna lava a va onhelaka mindyangu ya vona. Loko yi fayeka mindyangu yi va marhumbi, a ka ha sali nchumu.

4.2.2.18 "Milawu" (1987:10 - 11)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku tika ka milawu leyi vekiwaka siku rin'wana ni rin'wana, u ri:

- 1 Siku ni siku ku tswariwa yintshwa,
- 2 Yi hundzuke swirimba etshangaveni ra mina.

Eka ntila wa 2, ku va milawu yi ri "swirimba" swi komba ku va yi phasa munhu a nga swi langutelanga. Tshangava i ndhawu yo nava, yo anama, kutani ku tala ka "swirimba" leswi endhawini leyi swi komba ku tika ni ku tala ka milawu leyi.

4.2.2.19 "Byebyo i vutomi" (1987:23)

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa ndlela leyi vutomi byi hatlaka ku hela ha yona. Mutsari u ri:

- 1 Vutomi i xiluva,
- 2 Vutomi i mberha
- 3 Vutomi i mapapa,

Eka mintila ya 1, 2 na 3 ku va vutomi byi ri "xiluva", "mberha" ni "mapapa" swi kombisa ku va byi hatla ku hela. "Xiluva" i nchumu wo saseka, kambe a xi hlweli ku vuna. "Mberha" i swimatana swo titimela leswi namarhelaka byanyi kumbe swihlahla nimixo, kambe swi n'oka ni ku dzudzeka loko dyambu ri huma. "Xiluva" ni "mberha" swi kombisa vunandzi bya vutomi kambe byi hatla ku hela, kasi "mapapa" ma ha kombisa ku va vutomi byi hatla ku hela ku fana na wona mapapa lama hatlaka ku hangalaka.

4.2.2.20 "A ka ha ri na Mutsonga" (1987:39 - 40)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi wa vilela loko a vona Vatsonga va lahla ndhavuko wa vona. Swi tikomba laha a nge:

- 1 Lava saleke i masirha ya Vatsonga.
- 2 Ririm i raku ri hundzukile mbheveve,

"Masirha" eka ntila wa 1 i xiyimeri xa vutomi lebyi heleke. Leswi swi paluxa leswaku Vatsonga va sweswi a va pfuni nchumu, naswona a va na nkoka hikuva va tsan'wa ndhavuko wa ka vona. Xifaniso xa "mbheveve" xi kombisa mpimo wa ku tsan'wiwa ka ririmi hi vinyi va rona; a ri kali ri twala.

4.2.3 NKATSAKANYO

Hilaha swi tikombaka hakona laha henhla, hi xigego mutsari u boxa ntayiso hi ndlela yo tumbela kambe yi ri ni ntshikilelo wo karhi ku tlula loko a swi vula hi ririrmi ro olova, ro kongoma, ra masiku hinkwawo.

4.3 MATIRHISELO YA XIHLAMBANYISO

4.3.1 MANGHENEOLO

Xihlambanyiso i xa nkoka eka vutlhokovetseri hikuva xi pfuneta mutsari ku tshikilela ni ku boxa mhaka yo karhi ku va yi twala kahle. Nkoka wa xihlambanyiso wu ta vonaka eka switlhokovetselo leswi landzelaka swa matsalwa lawa ya xopaxopiwaka eka dyondzo leyi.

4.3.2 NXOPAXOPO

4.3.2.1 “Wena Nyiko” (1981:6 - 7)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u tirhisile xihlambanyiso ku kombisa ndlela leyi nkarhi wu fambaka ha yona, u ri:

- 1   Nkarhi waku wu fana ni khandlele,
- 2   Nkarhi waku wu rhiywile swa ntlhamu,
- 3   Nkarhi waku wu fana ni nkhuluko wa nambu,
- 4   Nkarhi waku wu fana ni langavi,
- 5   Nkarhi wa ku wu pimiwile bya ngoti.

Eka mintila leyi, swifaniso swa ku n'oka ka "khandlele", ku dlamuka ka "ntlhamu", ku hatlisa ka "nambu" lowu khulukaka, ku timeka ka "langavi" leri pfurhaka hi matimba ni ku koma ka "ngoti" leyi pimiweke, swi komba mpimo wa ku va nkarhi wu nga yimanga naswona wu hatla wu hela. Hi ndlela leyi mutsari u tshikilela Nyiko leswaku a twisia ku kala ka nkarhi, leswaku a wu tirhisa hi mfanelo.

4.3.2.2 “Loko ndzi nga si n’wi kuma” (1981:34)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa munhu loyi a a hanya evudyohweni loko a nga si amukela Yesu. Mutsari u kombisa mhaka leyi ku tirhisa swihlambanyiso, u ri:

1 A ndzi nga khomeki ndzi rheta xinhlampfi.

2 Tintombi ti ndzi wela henhla bya gamboko,

Eka mintila ya 1, na 2, ku va munhu loyi a “rheta xinhlampfi” swi kombisa leswaku a a nga khomeki, a a tilawula, kasi loko vanhwana va n’wi wela henhla “bya gamboko”, swi kombisa ku va va n’wi pomela va n’wi funengeta tani hiloko gamboko yi funengeta xanchumu.

4.3.2.3 “U nga tshembi wansati” (1981:36)

Mutsari eka xithhokovetselo lexi u paluxa wansati a ri wo rhandza leswinene, loko madyelo ya rihlaza ya hela wa rhurha. U ri:

1 Loko u ta dzudza matluka hi vuxika,

2 U ta rhurha bya gumba u sala wexe.

Ku “dzudza matluka hi vuxika” i xifaniso xa ku hela ka leswinene, ku fana ni vuxika laha ku nga hava swakudya kumbe mihandzu ya le masin’wini. Xifaniso xa “gumba” i xa nyenyana leyi nga tshamiki ndhawini yin’we. Gumba ri lava laha ku nga ni swakudya, loko swi hela ri rhurhela kun’wana. Leswi swi kombisa leswaku wansati u rhandza laha ku nga ni leswinene, loko swi hela wa rhurha ku fana na rona gumba.

4.3.2.4 “Vabohiwa” (1981:38 - 39)

Hi swihlambanyiso leswi nga ka xithhokovetselo lexi, mutsari u khutaza vabohiwa lava lwelaka ntshuxeko leswaku va tiyisela. U ri:

- 1 Lumani meno mi yima ximhandzi,
- 2 Gwanyani mi tsetserha swa tintshava,
- 3 Lumani meno mi sihalala ximhandzi,

Eka mintila ya 1, 2 na 3 ku "yima ximhandzi", ku "tsetserha swa tintshava" ni ku sihalala "ximhandzi" i swifaniso swa ku tiyisela. Ha swona mutsari u kombisa mpimo wa ku tiyisela ka vabohiwa. Ku va va "gwanya" swi tiyisa mhaka leyi, kasi mbuyelelo wa ku "luma meno" wu tshikilela swinene swiendlo swa vona swo tiyisela hambi swi tika. Mutsari u yisa emahlweni hi ku paluxa nxaniseko wa vabohiwa a ku:

- 4 Mi hahlekiwa xi-Pilato bya Yesu,
- 5 Mi paniwa ximbongolo mi byisiwa hi ximoko,
- 6 Mi hanya bya swihloni ni vamangadyana.

Mhaka ya Pilato na Yesu ya le bibeleni yi kombisa ku pfumaleka ka nandzu eka vabohiwa lava, ku fana na Yesu loyi Pilato a kalaka a nga n'wi vonanga nandzu kambe a vambiwa. Eka ntila wa 4 ku va va "paniwa ximbongolo" swi kombisa mpimo wa tihanyi leti vabohiwa lava va endliwa tonna ku fana na mbhongolo leyi nga tweriwiki vusiwana hi n'wini wa yona. "Swihloni" ni "vamangadyana" i swihadyana leswi cinca-cincaka xivumbeko xa swona ku ya hi ndhawu ni xiyimo lexi swi nga ka xona. Vabohiwa lava a va fanele ku cinca leswi va nga xiswona ku kota ku tumbelela vabohi va vona, va fana ni swihloni ni vamangadyana lava cinca - cincaka xivumbeko ni ku titumbeta.

4.3.2.5 "N'wi byeles" (1987:5)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u tirhisile xihlambanyiso ku kombisa mpimo lowu wanuna a fanelaka ku tinyiketa ha wona eka nsati wa yena. U ri:

- 1 (Wanuna) Ti hangalase bya comela emahlweni ka yena,

"Comela" i xivirisi lexi sungulaka hi ku hangalasiwa ehansi leswaku xi oma ku va xi ta tirhisiwa. Hi xifaniso lexi mutsari u tsundzuxa wanuna leswaku a byela nsati wa yena

leswi a nga xiswona, a nga tifihli, a a pfulele nsati wa yena mbilu ya yena leswaku a ta n'wi tiva.

4.3.2.6 "Byebyo i vutomi" (1987:23)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa ndlela leyi vutomi byi hatlaka ku hela ha yona. Mutsari u ri:

- 1 Vutomi byi fana ni ndzilo wa xitiko,
- 2 Vutomi byi fana ni sangu,
- 3 Ri songiwa ri gimetiwia,

Eka mintila leyi ya 1, 2 na 3, ku timeka ka ndzilo i xiyimeri xa ku hela ka vutomi. Kasi ku "songiwa" ni ku "gimetiwia" ka sangu ku kombisa ku va ku ri na loyi a lawulaka vutomi ku fana ni sangu leri songiwaka ni ku gimetiwia hi n'wini wa rona hi ku rhandza ka yena. Loko byi kala byi gimetiwia swi herile, a ka ha ri na ku ya mahlweni.

4.3.2.7 "Vukatimuni" (1987:34)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u tirhisa xihlambanyiso ku kombisa ku hela ka rirhandzu. U ri:

- 1 Loko ri herile ri fana ni mati,
- 2 A ya oleleki loko ya halakile,

Xifaniso xa "mati" lama nga olelekiki xi kombisa mpimo wo tsandzeka ku vuyisa rirhandzu eka munhu loyi ri n'wi heleleke, ku fana ni mati lama loko ma halakile ma dzikaka emisaveni.

4.3.2.8 "Vavanuna i ntungu" (1987:36)

Xitlhokovetselo lexi xi tsundzuxa vanhwana leswaku va tihlayisa. Mutsari u ri:

- 1 Lemelani vunhwana mi byi veka empfungwe,
- 2 Mi nga byi pfuleli mi byi byiseta bya ntlhambi wa tihomu,

"Mpfungwe" i ndhawu ya le makumu endlwini leyi hlayisekeke, yi nga fikeriwiki hi munhu hi ku olova. Kasi ku va vunhwana lebyi byi "lemeriwa" swi kombu ku va byi pfaleriwa swinene. Ku "lemeriwa" ni ku "vekiwa empfungwe", swi vumba ku hlayiseka lokukulu swinene. Leswi swi kombisa nkoka wa vunhwana lebyi faneleke ku hlayisiwa. Ku ka byi nga byisiwi "bya ntlhambi wa tihomu" swi kombisa leswaku vanhwana a va fanelangi ku ntshunxekela ku tlangisa vunhwana bya vona. Ku ka va nga byiseteri swi kombisa ku va vanhwana va ri vona va khomeke, va lawulaka ni ku hlayisa vunhwana bya vona. Hileswaku vunhwana bya vona va nga byi hlehleleti va byi pfulela ku fana ni tihomu leti tshikiwaka ti tilawula.

4.3.3 NKATSAKANYO

Ku ya hi leswi hi swi kombiseke laha henhla, swi le rivaleni leswaku xihlambanyiso i xigaririmi xa nkoka lexi pfunetaka mutsari ku paluxa hungu ra yena hi ku tsika swifaniso emiehlekeweni ya muhlayi. Xihlambanyiso xi xongisa ni ku hlawulekisa vutlhokovetseri bya Magaisa eka matsalwa lamambirhi.

4.4 MATIRHISELO YA XIHUNDZULO

4.4.1 MANGHENEO

Tani hiloko hi boxile eka 1.5.9.5 leswaku xihundzulo ni xiyimelo swi kaneriwa swinene hikokwalaho ka vuxaka lebyi swi nga na byona, na kona kwala swi ta kaneriwa swin'we. Magaisa eka vutlhokovetseri bya yena u tirhisa xihundzulo ni xiyimelo kambe a nga swi tirhisi ngopfu, u lo lunga lahaya ni lahaya. Leswi swi tikomba eka switlhokovetselo leswi ladzelaka:

4.4.2 NXOPAXOPO

4.4.2.1 "Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8 - 9)

Eka xithokovetselo lexi mutsari u le ku vileleni hikokwalaho ko pfumaleka ka tihosi ta xiviri to fana ni ta khale. U ri:

- 1   Ti kwihi tihosi ta tolo?
- 2   Tihosi ta ntamu wa mhis?

Eka ntila wa 1 rito ra "tolo" i xiyimelo hikuva mutsari a nga vuli siku leri hundzeke, kambe u vula nkarhi wa khale. I ntshikilelo wo kombisa leswaku tihosi ta khale a ti ri ta nkoka. Xifaniso xa "ntamu wa mhis" eka ntila wa 2 i xiyimelo xa matimba ni vurhena. Leswi swi kombisa leswaku tihosi ta khale a ti ri tihosi ta ntiyiso, ta matimba.

4.4.2.2 "Xihimu" (1981:10 - 11)

Eka xithokovetselo lexi mutsari u tirhisa swihundzulo ku kombisa ndlela leyi a vengaka Valungu ha yona. Mutsari u ri:

- 1   Swi-ta-swi-famba swi ri hina hi hina,
- 2   Lava ntlhohe va te: Mbvexa evabvexeni,

Marito ya "swi-ta-swi-famba" na "lava ntlhohe" ya vula Valungu. Ematshan'wini yo vhela a va vula Valungu, mutsari u tirhisa swihundzulo leswi ku kombisa nhlundzuko wa yena ehenhla ka Valungu lava onheke tiko ra Vantima.

4.4.2.3 "Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16)

Mutsari eka xithokovetselo lexi u kombisa ku tisola ka yena ku va Valungu va tile eAfrika hi ku vula leswaku a a sivela ku ta ka vona hi ndlela leyi:

- 1 Ndzi hingakanya Afrika na Yuropa hi nqhoka,
- 2 Ndzi omisa ni malwandle lama vangeke vatluti.

Eka ntila wa 1 mutsari u tirhisa "Afrika" na "Yuropa" ku khomela vito ra tikonkulu ra Afrika na tikonkulu ra Yuropa, kasi rito ra "vatluti" ri tirhisiwa ku siva ra Valungu, ku ri xikombiso xa leswaku Valungu va te eAfrika hi ku tluta kunene hi swikepe. Mutsari u va thye vito ra vatluti hi matele ya bona.

4.4.2.4 "Nyoka" (1981:17 - 18)

Xiyimelo eka xithhokovetselo lexi xi tirhisiwe laha mutsari a nge:

- 1 U yi nyikele yini swimatana swa vuloyi?
- 2 Xaka ra yona i ribye ro hatima;

Eka ntila wa 1 mutsari u tirhisa "swimatana swa vuloyi" ematshan'wini ya "vuxungu" ku kombisa mpimo wa vuonhi bya vuxungu. Eka ntila wa 2 "ribye ro hatima" u vula xuma kumbe rifumu leri nga vaka hi xivumbeko xa ribye ra nkoka. Laha mutsari u kombisa nsele ni makwanga ya munhu wo rhandza mali ni ku tilavela swa yena.

4.4.2.5 "Nyimpfu" (1981:21)

Xihundzulo eka xithhokovetselo lexi xi vonaka laha mutsari a nge:

- 1 A yi hambananga ni Xinyimpfana.

Rito ra "Xinyimpfana" ri sungula hi letere lerikulu ra "X" ku kombisa leswaku ri vula Hosi Yesu. Rito ra "Xinyimpfana" ri siva ra Hosi Yesu. Hi xifaniso lexi mutsari u kombisa leswaku munhu wo rhula u fana na Hosi Yesu loyi a vambiweke exihambanweni a nga vuli nchumu.

4.4.2.6 “Mana wa sirha” (1981:26 - 27)

Mutsari hi xitlhokovetselo lexi u kombisa vubihi bya wanhwana wo rhandza vavanuna. Leswi u swi endla hi ku tirhisa xihundzulo ni xiyimelo. U ri:

1   Xi hambukise vumunhu ka ha ri ku sunguleni.

Rito ra “vumunhu” ri vula mahanyelo lamanene. Mutsari ya emahlweni a ku:

2   Tilo ra xona i buruku.

3   Xi alana ni ku vona lebvu ri hungahunga hi moyo,

4   Xi andzisa xidyoho xa Evha mana wa misava .

Eka ntila wa 2 rito ra “buruku” ri tirhisiwa ku vula vavanuna, kasi ra “lebvu” na rona ra ha vula vavanuna. I ntshikilelo wa ku kombisa ndlela leyi wansati loyi a rhandzaka vavanua ha yona. Vito ra “Evha” ri vula wansati kumbe vavasati. Mutsari u angarhela vavasati hinkwavo leswaku i vadyohi kumbe va dyohile.

4.4.2.7 “U nga tshembi wansati” (1981:36)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u ri:

1   U paluxela yini swihundla eka la ku hlongoriseke entangeni,

Xivulwana xa “la ku hlongoriseke entangeni” xi yimela wansati. Xifaniso lexi xi paluxa leswaku wansati a nga tshembhekanga tani hiloko ku ri yena loyi xidyoho xi ngheneke ha yena entangeni wa Eden.

4.4.2.8 “Kumbe a ndzo lorha” (1987:8)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi a rhandzaka ha yona tiko ra

Afrika, u ri:

- 1 Ndzi halahala ndzi languta manana Afrika,

Vito ra "manana Afrika" ri yimela tikonkulu ra Afrika. Leswi swi kombisa rirhandzu leri mutsari a nga na rona eka tiko ra Afrika tanihi n'wana loyi a rhandzaka mana wa yena.

4.4.2.9 "Milawu" (1987:10 - 11)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa ndlela leyi milawu leyi vekiwaka hi Valungu etikweni yi tikelaka Vantima ha yona. Mhaka leyi mutsari u yi kombisa loko a ku:

- 1 A ndzi rhambiwanga etsimeni,
- 2 A wu ndzi rhambanga ehubyeni ya wena,

Hi marito ya "etsimeni" na "ehubyeni", mutsari a nga vuli leswaku hakunene a ku ri na tsima kumbe huvo. Marito lawa ya yimela mintlawa ya vaendli lava va milawu leswaku a va n'wi vitanga kumbe ku n'wi tivisa loko va endla milawu leyi.

4.4.2.10 "Ndzi nyike nkarhi" (1987:11 - 12)

Xiyimelo eka xitlhokovetselo lexi hi xi vona laha mutsari a hlamalaka ndlela leyi swivumbiwa swi ganganaka ha yona emisaveni, leswi kombisaka leswaku na yena a nge tsandzeki ku rhandzana na wanhwana loko o n'wi nyika nkarhi, u ri:

- 1 Mihlolo ya mina n'wana sirha,

"Sirha" ri yimela munhu loyi a feke. Loko a ku "n'wana wa sirha", u kombisa leswaku i n'wana wa munhu loyi a feke. Leswi swi kombisa ku va jaha leri ri kombela ku lehiseriwa nkarhi ri titwela vusiwana hikokwalaho ka ku va ri lava nhwana.

4.4.2.11 “Tinyenyana” (1987:18)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi tinyenyana ti ntshuxekeke ha yona, u ri:

- 1 Henhla ni le hansi i swiluvelo swenu,
- 2 Ndzhukano wa Adama a mi wu twanga n'wina?

Eka ntila wa 1 rito ra “swiluvelo” ri yimela ndhawu kasi vito ra “Adama” ri yimela vanhu. Leswi swi kombisa mpimo wa ntshuxeko wa swinyenyana lowu hambaneke ni wa vanhu.

4.4.2.12 “Wa ha swi tsundzuka” (1987:42)

Xitlhokovetselo lexi i xitsundzuxo eka munhu loyi a rivalaka vatsvari va yena. Mutsari u ri:

- 1 Namuntlha u rivele vufokofoko bya xifuva xa manana,
- 2 A wa ha tsundzuki xandla xa tatana,

Marito ya “xifuva” na “xandla” ya yimela vuhlayisi bya vatsvari eka n’wana wa vona.

4.4.3 NKATSAKANYO

Ku ya hi leswi hi swi kaneleke laha henhla, swi le rivaleni leswaku Magaisa u swi kotile ku lunga matsalwa ya yena hi xihundzulo ni xiyimelo, ku fana ni musweki loyi a lungaka swakudya swa yena, a nga tsongahati kumbe ku tata munyu. Hi matirhiselo ya yena ya xihundzulo ni xiyimelo u humesela erivaleni ni ku tshikilela leswi a swi vulaka.

4.5 MATIRHISELO YA VUYIMERI

4.5.1 MANGHENEO

Vuyimeri na byona i bya nkoka eka vutlhokovetseri. Bya pfuna ku va byi boxa mhaka hi ndlela yo ka yi nga kongomi. Magaisa hi un'wana wa vatsari lava va tirhisaka vuyimeri eka matsalwa ya yena. Vutlhokovetseri bya yena byi taleriwile hi vuyimeri bya matimba lebyi kokaka rinoko ra vahlayi hi ku vumba swifaniso swa le miehlekeweni. Leswi swi le rivaleni eka switlhokovetselo leswi nga laha hansi.

4.5.2 NXOPAXOPO

4.5.2.1 “Muhlwa” (1987:1 - 2)

“Muhlwa” i xiyimeri lexi xi yimelaka Valungu lava teke va ta xanisa Vantima etikweni ra vona. Loko a kombisa vuonhi bya Valungu mutsari u ri:

- 1 Wu munyile vun'we bya yindlu ya ntima;
- 2 Lwangu ra ntshembho ri voyamile.

Eka ntila wa 1 xifaniso xa ku “munya” i xo tswonga mati yo nandziha ku sala xikhwakhwa xi ri hava mati. Kasi “yindlu” ya ntima yi yimela Vantima. Leswi swi kombisa nkoka wa vun'we bya Vantima lowu tswongiweke ni ku tekiwa hi Valungu. Eka ntila wa 2 “Lwangu ra ntshembho” i xifaniso xa xiyimo xa le henhla xa ku tshembhana ka Vantima. Ku va “lwangu ri voyamile” swi komba xiyimo xa ku wa ka ntshembho wa Vantima hikokwalaho ka ku fika ka Valungu.

4.5.2.2 “Xikandza xa ndlala” (1987:13)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u kombisa nxaniseko wa Vantima ehansi ka Valungu. U ri:

- 1 Mundzuku a nga va rhwalelanga nchumu,
- 2 Va byele hi botere na xinkwa;
- 3 Va ta ku sondzolota hi mahlo yo pfumala ntshembo ,

Eka ntila wa 2 "botere na xinkwa" i swiyimeri swa vutomi lebyinene. Ku va Vantima va "sondzolota hi mahlo yo pfumala ntshembho" eka ntila wa 3 swi kombisa leswaku vutomi lebyinene va byi pfumala, a va tshembi leswaku va nga pfuka va byi kumile. Mutsari u yisa mahlweni a ku:

- 1 Va tshembisiwa Kanana na Edeni,

"Kanana" na "Edeni" i swiyimeri swa tiko ro ntshuxeka, ro khuluka ntswamba ni vulombe. Vantima va tshembisiwa tiko leri ro rhula no ntshuxeka kambe a va ri voni, vo xisiwa.

4.5.2.3 "A - E - I - O - U" (1987:16 - 17)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u tirhisa vuyimeri ku kombisa munhu loyi a nga riki na mhaka ni leswi humevelaka etikweni. Mutsari u vula leswi landzelaka hi munhu loyi:

- 1 Ndzi thicara, mudyondzisi wa vana,
- 2 Wa mina ntirho i wun'we,
- 3 Ku vulavula ri xa ri ya pela ri xa,
- 4 Ndzi ku: A - E - I - O - U!

Eka ntila wa 2 ku va ntirho wa yena wu ri "wun'we" ni ku va a "vulavula ri xa ri ya pela rixa " eka ntila wa 3 i xifaniso xa ku enerisiwa xa leswi a nga swona, a nga lavi ku cinca eka xiyimo lexi a nga ka xona.

4.5.2.4 "Xiringa" (1981:45)

Xiringa i muxaka wa nyoka ya tinhloko timbirhi. Xiringa xi yimela vubihi bya munhu loyi

a tiendleka onge u lulamile kasi u tumbeta makwanga ni vumbabva. Mutsari u ri:

1   Tinhloko ti kokelana xinhlokwana hi makwanga,

2   Nkhamu lowu khameke vunene ni vubihi,

Eka ntila wa 1 ku "kokelana" i xifaniso xa ku lwa ka matlhelo mambirhi. Ku na mfularhelano wa mahanyelo ka munhu a ri un'we, "vunene" ni "vubihi," eka ntila wa 2.

4.5.2.5   "Nhongana" (1981:50 - 51)

Nhongana i xiyimeri. Yi yimela munhu wo hanya hi swa van'wana, wa makwanga loyi a nga xiximiki minchumu ya van'wana. Ku kombisa leswi mutsari u ri:

1   A yi siyi ndhawu,

2   Yi phatsama hinkwako,

3   Yi nghena hinkwako,

4   Yi hava ndzilekano, nawu ni xichavo .

Eka mintila ley, ku va nhongana yi nga "siyi ndhawu" yi "phatsama hinkwako" ni ku "nghena hinkwako" swi kombisa mpimo wa ku pfumala nawu ni xichavo ka munhu loyi eka swilo swa van'wana. Leswi swi tiyisisiwa hi ku va munhu a ri hava "ndzilekano".

4.5.2.6   "Mpfundla" (1981:58)

Mutsari u tirhisa "mpfundla" ku yimela valwela-ntshuxeko va Vantima lava hanyaka hi ku baleka hikokwalaho ka ku chava vuholoti bya Valungu. Mutsari u ri:

1   Wu bulumuxiwa hi magavari ya muhloti.

"Magavari" i timbyana kasi "muhloti" i xifaniso xa Mulungu loyi a hlongorisaka ni ku lava vabaleki va Vantima. Ku va wu "bulumuxiwa" swi kombisa ndlela ley, va balekaka ha

yoná hi xihatla loko va hlongorisiwa hi vanhu lava tirhisiwaka hi Valungu, ku va hlota.

4.5.2.7 “Bofu” (1981:22)

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa ndlela leyi munhu wo pfumala vutlhari kumbe vutivi a sunguleke ku tlhariha ha yona. Bofu ri yimela Muntima wo pfumala vutlhari kumbe vutivi bya ku vona vudyete ni vuxanisi lebyi Valungu va nga na byona. Mutsari u ri:

- 1 Siku rin'wana ra madambi:
- 2 Mahlo yakwe yo pfulekiyani:
- 3 A vona tilo, a vona misava;

Eka ntila wa 1 “siku ra madambi” ri kombisa ku va ri ri siku ra mihlolo, leri a ri nga languteriwangi. Ku va mahlo yakwe yo “pfulekiyani” eka ntila wa 2 swi kombisa mpimo lowu a tlhariheke ha wona. Kasi ku va a vona “tilo” ni “misava” eka ntila wa 3 swi kombisa ku va a tiva swo saseka ni swo biha, a tiva vutomi hi matlhelo hinkwawo. Hileswaku a vona ndlela leyi yo biha ni yo saseka leyi a a hanya ha yona.

4.5.3 NKATSAKANYO

Magaisa i mutshila loyi a paluxaka nyiko ya yena hi ndlela yo hlamarisa. Ku ya hi leswi hi swi voneke laha, Magaisa u tirhisa vuyimeri hi ndlela yo hlawuleka. Hambi a vulavula hi mhaka yo vava, yena u yi veka hi ndlela yo nandziha hi ku tirhisa vuyimeri.

4.6 MATIRHISELO YA VUMUNHUHATI

4.6.1 MANGHENEO

Handle ka maendlelo laman'wana lawa hi ma vonake ya Magaisa ya mapaluxelo ya hungu ra yena, u tirhisa ni vumunhuhati. Ha byona u nandzihisa ni ku boxa ntshikilelo wo karhi wa hungu ra yena. Eka vumunhuhati, swilo leswi nga riki vanhu swi nyikiwa swihlawulekiso swa vanhu. Leswi swi ta tikomba eka switlhokovetselo leswi nga ta

xopaxopiwa eka xiyenge lexi.

4.6.2 NXOPAXOPO

4.6.2.1 "Varindzi va hosi" (1987:15)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi rifu ri taka ha yona, u ri:

- 1 Rifu, u hi khomisa xo tika ,
- 2 Siku ni siku hi ringeta ku ku papalata,
- 3 Ku tsutsuma ka hina ku hi tisa eswandleni swaku,
- 4 U hi tlimba hi hluleka ni ku rila.

Laha mutsari u vulavula ni rifu onge hiloko a vulavula ni munhu. Xitwananisi xa "u" eka ntila wa 1 na 4 xi ri veka eka ntlawa lowu wa vanhu. Ku va rifu ri va "khomisa xo tika" eka ntila wa 1 ni ku va va ringeta ku ri "papalata" eka ntila wa 2 swi kombisa ku va ri ri muxanisi. Ku va ku tsutsuma ka vanhu ku va tisa "eswandleni swa rifu" eka ntila wa 3 swi kombisa leswaku rifu ri kumeka hinkwako, ku hava loyi a nga ri tsutsumaka.

4.6.2.2 "U ganga mani?" (1987:24 - 25)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u munuhuate maendlelo ya "Democracy" na "Communism". U ya fanisa ni majaha, u ri :

- 1 Hi wihi wa wena whe Munene?
- 2 U rhandza mani ka vona?
- 3 Havambirhi va vatlekile loko u va languta
- 4 Ya sasekile majaha ya Yuropa,
- 5 Wa ya tiva mavito ya wona ya vujaha?
- 6 Democracy na Communism,

Hi vumunhuhati lebyi mutsari u kombisa ku hambana ka miehleketo ya vanhu hi mhaka ya maendlelo ya "Democracy" na "Communism". Xivutiso xa "u rhandza mani ka vona?" xi kombisa leswaku un'wana na un'wana u ta tihlawulela ku ya hi maendlelo lawa a tsakelaka wona. Ku va ya "vatlekile" eka ntila wa 3 ni ku va ya "sasekile" eka ntila wa 4 swi kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana u vona mafumelo kumbe maendlelo ya yena ya ri lamanene ni ku amukeleka.

4.6.2.3 "Hlupheka" (1987:33 - 34)

Hi xithhokovetselo lexi mutsari u tsundzuxa Hlupheka, a n'wi kombisa ndlela leyi nkarhi wu fambaka ha yona. Mutsari u tirhisa vumunhuhati laha a nge:

- 1 Masiku ya khayima tin'hweti,
- 2 Tin'hweti ti byisa malembe,
- 3 Malembe ya byiseta vutomi,
- 4 Ya byi susumetela endlwini ya xivundza,

Eka mintila leyi ku "khayima", ku "byisa" kumbe ku "byiseta" ni ku "susumeta" i swiendlo leswi endliwaka hi vanhu. Ku va masiku, tin'hweti ni malembe swi "khayima" ni ku "byisa" swi komba mpimo wa ku tsutsuma ka nkarhi wu tsutsumela ku hela. Ku va emakumu malembe ya susumeta vutomi swi komba ku va vutomi byi lawuriwa hi nkarhi lowu, ivi byi boheka ku hela. "Endlwini ya xivundza" eka ntila wa 4 mutsari u vula sirha.

4.6.2.4 "Mbilu ya misava yi borile" (1981:1)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u munhuhati misava hi ku kombisa vubihi lebyi taleke eka yona, u ri:

- 1 Vuhedeni byi tlatlarhuka byi vovola;
- 2 Xihuhuri xi hungahunga hi sululwana ra dimona,

- 3 Misava yi khavaxela mihloti;

Eka ntila wa 1 ku va vuhedeni byi "tlatlarhuka" ni ku "vovola" swi komba ku rila hi ku ba huwa, leswi kombisaka vukulu bya vuhedeni lebyi. Leswi swi paluxa leswaku vuhedeni byi le maninginingini lero ku hava loyi a nga byi lawulaka, ku fana na munhu loyi a rilaka hi ndlela leyi. Eka ntila wa 2 "sululwana" i xifaniso xa ku va miehleketo ni miri swi kavanyetiwa kutani munhu a tsandzeka ku tilawula. Xihuhuri na xona a xi lawuleki naswona xa onha. Leswi swi kombisa leswaku misava a yi lawuleki hikokwalaho ka ku kavanyetiwa hi "dimona" leri hungaka ku fana na xihuhuri. Ku "khavaxela mihloti" i xifaniso xa ku rila hi xiviti emahlomulweni. Leswi swi kombisa mpimo wa maxangu ni mahlomulo lawa misava yi nga ka wona hikwalaho ka ku tala ka vudyohi.

4.6.2.5 "Ti dya ti langute vupeladyambu" (1981:31)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tirhisa vumunhuhati laha a nge:

- 1 Misava yi ambele rifu;
- 2 Vutomi i n'wendzi wa rifu ,

Eka ntila wa 1 ku va misava yi "ambele rifu" swi komba ku va munhu un'wana na un'wana a fanele ku fa, a nge ri hundzi kumbe ku ri baleka. Kasi ku va vutomi byi ri "n'wendzi wa rifu" eka ntila wa 2 swi komba ku va vutomi byi komile tani hi ku endza. Rifu ri ta ri ta byi teka.

4.6.2.6 "Nhloti" (1981:41 - 42)

Vumunhuhati byi tikomba eka xithhokovetselo lexi laha mutsari a munhuhataka nhloti a ku:

- 1 Hi wona nomo wa miehleketo ya munhu ni xiharhi,
- 2 Wona a wu na xaka a wu na nala,

- 3 Hi nkarhi wa masiku ya ntsako,
- 4 Loko vutomi byi xipile ncindzu,
- 5 Nhloti wu khana wu tlalamba bya rhole,

Ku va nhloti wu ri "nomo wa miehleketo ya munhu" eka ntila wa 1 swi kombisa ku va wu boxa ni ku vula xiyimo lexi munhu a nga ka xona, ku nga ntsako kumbe mahlomulo. Ku va wu ri hava "xaka" kumbe "nala" eka ntila wa 2 swi komba mpimo wo pfumala xihlawuhlawu, wo huma eka munhu un'wana ni un'wana loko a tsakile kumbe a rila. Mhaka ya ku "khana" ni ku "tlalamba" ka nhloti i ntshikilelo wa ku kombisa leswaku loko munhu a tsakile hi vona hi nhloti lowu wu humaka eka yena tani hi xikombiso xa ntsako.

4.6.2.7 "Nkarhi" (1981:42)

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi ntsako, maxangu ni rifu swi vaka kona loko nkarhi wu ri karhi wu famba. Vumunhuhati byi tikomba laha mutsari a nge:

- 1 Nkarhi i nala wa ku hefemula,
- 2 Nkarhi mana wa vutomi ni rifu,
- 3 Ntsako ni maxangu i mahahlwa yaku,

Eka ntila wa 1, ku va nkarhi wu ri "nala wa vutomi" swi komba leswaku loko nkarhi wu famba vutomi bya hela, munhu wa fa. Ku va wu ri "mana wa vutomi ni rifu" swi komba leswaku loko nkarhi wu ri ku fambeni vutomi byi kona kasi hi tlhelo rifu na rona ri kona. Ku va swilo leswimbirhi swi ri "mahahlwa" swi komba ku va swi famba swin'we, tani hi vana lava velekiweke hi manana wun'we hi siku rin'we. Mutsari u ya emahlweni a ku:

- 4 Wu (nkarhi) gangisa wu tlhakisa loyi wu n'wi rhandzaka,

Mutsari u vumba xifaniso xa jaha leri gangisaka ni ku tlhakisa nhwana. Ku va wu "gangisa" ni ku "tlhakisa loyi wu n'wi rhandzaka" swi kombisa leswaku loko nkarhi wu

fika, rifu ri teka loyi ri lavaka yena, ku fana ni jaha leri tihlawulelaka ntombhi.

4.6.3 NKATSAKANYO

Nkanelo lowu nga ka xiyenge lexi wu kombisa swinene leswaku vumunhuhati i xigaririmi xa nkoka lexi mutsari a xi tirhisaka ku tshikilela ni ku tiyisisa mhaka yo karhi leyi a yi paluxaka. Byi nyika mapaluxele ya yena ya hungu matimba swinene kun'we ni vuxongi byo hlawuleka

4.7 MATIRHISELO YA XIVULAVULELO

4.7.1 MANGHENEO

Xivulavulelo na xona i xigaririmi xa nkoka eka vutlhokovetseri. Ha xona mutsari u nuherisa ni ku nandzihisa ririm eka xitlhokovetselo. Vuswikoti bya Magaisa bya matirhiselo ya xivulavulelo byi tikomba eka switlhokovetselo leswi landzelaka:

4.7.2 NXOPAXOXOPO

4.7.2.1 "U ri yini wena?" (1981:3 - 4)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u tirhisa xivulavulelo a kombisa xiyimo xa xisiwana lexo terisa vusiwana swinene. U ri:

- 1   Laha rifu ...ri be hansi,
- 2   Ri to ri ya fika (ka xisiwana) ku sele marhambu,

Eka ntila wa 1 ku va rifu ri "be hansi" swi komba ku tsandzeka ka rifu ku teka xisiwana. Kasi ku va ri ta fika "ku sele marhambu" swi kombisa leswaku nkarhi lowu ri nga ta lava ku teka xisiwana ha wona ri ta xi kuma xi ondze ngopfu.

4.7.2.2 "A wu tivi siku ni nkarhi" (1981:9 - 10)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u tsundzuxa munhu un'wana ku sukela vudyohi hi ku tirhisa xivulavulelo a ku:

- 1 Makwerhu, dzuvula,
- 2 Hlohlomuka u hluvula nguvu ya vudyoho,

Eka mintila leyi, ku "dzuvula" ni ku "hluvula" swi nyika xifaniso xa ku susa swilo swi siva hi swin'wana. Leswi swi kombisa leswaku munhu u fanele ku sukela kumbe ku tshika vudyohi, a hanya vutomi byintshwa.

4.7.2.3 "Xihimu" (1981:10 - 11)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku va tihosi letinene ti nga ha ri kona. U tirhisa swivulavulelo a ku:

- 1 Xihimu ku lo sala vito ntsena,
- 2 Swa nyumisa ku vona nhenha yi khotsa ncila,

Eka ntila wa 1, ku "sala vito" i xivulavulelo lexi kombisaka ku pfumala nkoka. Ha xona mutsari u kombisa leswaku tihosi ta sweswi ta tsandzeka, a hi ta nkoka, va nkoka i va Xihimu wa khale. Eka ntila 2, ku va "nhenha yi khotsa ncila" i xikombiso xa ku hluriwa. Leswi swi komba leswaku tihosi ta sweswi ta hluriwa, a hi tinhenha.

4.7.2.4 "Vukati i mbilu" (1981:19 - 20)

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa nxaniseko wa wansati ni vana loko nuna a nga tirhi. Mutsari u swi paluxa hi ku tirhisa swivulavulelo a ku:

- 1 Gezani xiporo xi tsemekile;
- 2 Swikwembu swakwe swi yila Valungu ,

3 Nsati ni vana vo hanya hi rikoko ra xilondzo,

Eka ntila wa 1, ku va “xiporo xi tsemekile” swi komba ku va Gezani a chava ku ya entirhwени. Ku va “swikwembu swakwe swi yila Valungu” swi kombisa mpimo wa ku loloha ka Gezani ku ya eValungwini a ya tirha. Kasi ku va nsati ni vana va hanya hi “rikoko ra xilondzo” swi kombisa ku va va hanya evusiwanini lebyikulu.

4.5.2.5 “Loko ndzi nga si n’wi kuma” (1981:34)

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a a endla vubihloko a nga si amukela Hosi Yesu, u tirhisa xivulavulelo laha a nge:

1 Hinkwaswo a ndzi swi vonela ebodhleleni ,

Mhaka ya ku “vonela ebodhleleni” yi komba ku eyisa ni ku nyaja. Leswi swi komba leswaku munhu loyi loko a nga si amukela Hosi Yesu a nga ri na mhaka na nchumu, yena a a tivona a ri wo antswa eka hinkwaswo. Loko se a kuma Yesu u ri:

2 Yena na mina hi dya nkamba wun’we,

Ku “dya nkamba wun’we” i xifaniso xa vun’we. Leswi swi komba leswaku muvulavuri tani hileswi a nga amukela Hosi Yesu, yena na Hosi Yesu va hanya swin’we, hileswaku muvulavuri se u hanya vutomi lebyi rhandziwaka hi Yesu.

4.7.2.6 “Vuxika bya 1976” (1981:40 - 41)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi vanhu a va hanya ha yona hi lembe ra 1976 laha Afrika Dzonga. U ri:

1 Ndzi vona vanhu va lungelana ni ku dzahisana,

Ku “lungelana” ni ku “dzahisana” swi kombisa ku hanyisana kahle. Leswi swi kombisa

leswaku Vantima va Afrika Dzonga hi lembe leri va sungule ku hanyisana kahle. Leswi a swi vangiwa hi khombo leri a ri va werile ra ku dlayeteriwa ka vana va xikolo hi Valungu.

4.7.2.7 “Muhlwa” (1987:1 - 2)

Ku vilela ka Vantima hikokwalaho ka ku fika ka Valungu etikweni ra vona ku paluxiwa hi mutsari eka xithhokovetselo lexi. U ri:

1 Hi dye naxo!

Xivulavulelo xa ku va Vantima va “dye naxo” xi kombisa ku va va ri ekhombyeni lerikulu hi ku va ku fikile Valungu etikweni ra vona. Ntshuxeko wu herisiwile hi swona.

4.7.2.8 “Xikandza xa ndlala” (1987:13)

Nxaniseko wa Vantima wu tikomba eka xithhokovetselo lexi laha mutsari a tshandzaka Vantima a ku:

1 I mani wa mbilu ku va hoxela buwa ?

Xifaniso xa ku “hoxela buwa” xi kombisa vusiwana ni ku pfumala. Leswi swi komba leswaku Vantima va hava xa vona, hikwalaho mutsari a vutisaka leswaku kumbe a nga va kona loyi a nga va twelaka vusiwana a va nyika swin’wana hambi swi nga nyawuli.

4.7.2.9 “Xongeleni” (1987:25)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u hlekula wanhwana Xongeleni, loyi a nga helela hi nkarhi wa ku bomba ni ku tikukumuxa. U ri:

1 Dzuvula ra vumbhuri ri ku dyisa mbitsi.

Xivulavulelo xa ku "dyisa mbitsi" xi kombisa ku va Xongeleni, a ri maxangwini. Leswi swi komba leswaku vumbhuri lebyi a a tshembe byona byi herile, kutani wa xaniseka.

4.7.3 NKATSAKANYO

Magaisa i mutshila loyi a tirhisaka xivulavulelo hi ndlela yo xonga ku tsokomberisa vutlhokovetseri bya yena. Vuswikoti lebyi byi tikomba eka leswi hi swi xopaxopeke eka xiyenge lexi. Timhaka leti a ti vulaka ti huma hi matimba swinene hikwalaho ka swivulavulelo.

4.8 MATIRHISELO YA XIVURISO

4.8.1 MANGHENEO

Xivuriso i xigaririmi lexi Magaisa a nga xi tirhisangiki ngopfu eka vutlhokovetseri bya yena, kambe u lo famba a lunga lahaya na lahaya. Matirhisele ya xona ya ta tikomba eka switlhokovetselo leswi hi nga ta swi kanelia eka xiyenge lexi.

4.8.2 NXOPAXOPO

4.8.2.1 "Vukati i mbilu" (1981:19 - 20)

Mutsari eka xithhokovetselo lexi u tirhisa swivuriso leswi swi landzelaka mayelana na N'wa-Risenga loyi a xanisekaka evukatini hikwalaho ka ku va nuna wa yena Gezani a nga verengi. U ri:

- 1   Vulolo a va puti va puta vusiwana.
      ·
- 2   Vukati i mbilu.

Eka ntila wa 1, xivuriso xa "vulolo a va puti va puta vusiwana" xi kombisa leswaku

Gezani loyi wo chava ku ya entirhwени wo endla havomu, ku hava lexi hoxekeke ha yena, wo loloha. Kasi xivuriso xa “vukati i mbilu” i xo tiyisa kumbe ku tsundzuxa wansati loyi a xanisekaka evukatini leswaku a tiyisela. Eka xitlhokovetselo lexi, xivuriso lexi xi kombisa leswaku N'wa-Risenga hambi a xaniseka wo fanela ku tiyisela evukatini.

4.8.2.2 “Vukosi bya ka Gaza” (1987:2)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u ri:

- 1 N'we swikwembu hi rhumeleni Nghunghunyani na Mawewe tihosi.
- 2 Va ta lamula vukosi bya namuntlha eveleni ra vadyeleti,
- 3 Kumbe a hi ta swi kota ku yimbelela “mintirho ya vulavula”

Eka ntila wa 3, xivuriso xa “mintirho ya vulavula” xi kombisa leswaku loko tihosi to fana ni ta khale a to va kona, mintirho ya tona a yi ta vonaka. Leswi swi tshikilela leswaku tihosi ta sweswi a ti pfuni nchumu.

4.8.2.3 “Wa ha swi tsutsundzuka” (1987:42)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u tirhisa xivuriso a ku:

- 1 Kunene tolo a nga ha vuyi,

Hi xivuriso lexi mutsari u tsundzuxa munhu loyi a rivaleke vuhalayisi bya vatsvari va yena. Xana a nga va a rivele leswi a va n'wi endlela swona khale? Ku ya hi leswi vatsvari va n'wi hlayisiseke xiswona, a a nga ri yena wo rivala. Xivuriso lexi xi komba ntshikilelo wa ku va munhu a navela swa khale. Hileswaku mutsari u navela leswaku munhu loyi a tsundzuka leswi khale vatsvari va yena a va n'wi hlayisisa xiswona.

4.8.3 NKATSAKANYO

Tani hilaha hi vuleke hakona, Magaisa a nga tirhisanga swivuriso swo tala eka vutlhokovetseri bya yena. Hambiswiritano, laha a nga swi tirhisa kona swi kota ku humesela hungu ra yena erivaleni hi ndlela ya matimba ku tlula loko a a lo tirhisa mavulavulelo ya masiku ya hinkwawo.

4.9 TIMOTIFI TA MARITO

4.9.1 MANGHENEO

Eka ndzima ya 3 hi vonile timotifi ta nkongomelo ni hungu eka vutlhokovetseri bya Magaisa (1981 & 1987). Eka xiphemu lexi xa 4.9 ku ta kaneriwa timotifi ta marito, hileswaku marito yo karhi lawa ya vuyeleriwaka eka vutlhokovetseri lebyi hi ku angarhela, ni le ka xithhokovetselo ha xin'we-xin'we, yi ri ndlela ya mapaluxele ya mutsari ya hungu.

4.9.2 NXOPAXOPO

4.9.2.1 . MBUYELELO WA RITO “RIFU”

- 4.9.2.1.1   “Vafi lava hanyaka” (1981:2)
- “Varindzi va Hosi” (1987:15)
- “Yindlu ya mimoya” (1981:40)
- “Nkarhi” (981:42)
- “Masiku” (1987:46)
- “Mafela-sopo” (1981:37)
- “A ka ha ri na Mutsonga” (1987:39)
- “N’wi byelete” (1987:5)
- “Dyondza ku tikhensa” (1981:35)

Mutsari u vuyeleta rito ra “rifu” eka switlhokovetselo leswi ku kombisa leswaku ku hava lexi nga heriki laha misaveni.

4.9.2.1.1.1 "Vafi lava hanyaka" (1981:27)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u ri:

- 1 Hinkwavo vanhu i vafi,
- 2 Vafi lava nga ta fa rifu ra vafi.

Mbuyelelo wa "vafi" emakumu ka ntila wa 1, ni le kusunguleni ni le makumu ka ntila wa 2, wu paluxa leswaku rifu a ri papalateki.

4.9.2.1.1.2 "Varindzi va hosi" (1987:15)

Mutsari eka xithhokovetselo lexi u kombisa ndlela leyi rifu ri xanisaka ha yona. U ri:

- 1 Rifu u hi khomise xo tika,

Leswi swi komba leswaku rifu ra karhata, a ri hlawuri ri teka hambi hosi leyi vaka yi rindziwile.

4.9.2.1.1.3 "Yindlu ya mimoya"(1981:40)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u vula leswaku tihela ti lulamiseriwe vanhu lava feke va ri vadyohi, leswaku va ta fa rifu ra vumbirhi. U ri:

- 1 Tihele n'wana wa miehleketo ya majagana
- 2 Tilo ra swifamona-vahedeni va risenga ra xihedeni
- 3 Xiluvelo xa vafi va rifu ra vumbirhi,

Hileswaku vanhu lava feke va ri vadyohi va ta hoxiwa etiheleni va ya fa ni ku tshwa hilaha ku nga heriki.

4.9.2.1.1.4 “Nkarhi” (1981:42)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u ri:

- 1 Nkarhi mana wa vutomi ni rifu,

Laha u kombisa leswaku loko nkarhi wu ri eku fambeni vanhu va hanya vutomi kambe eku heteleleni va fa. Mutsari u ri:

- 2 Vutomi i rifu!
- 3 Misava yi ambale rifu;
- 4 Vutomi i n'wendzi wa rifu,

Laha ka mintila leyi ya 2, 3 na 4 na kona mutsari u tshikilela ku boha ka rifu hi mbuyelelo lowu wu tikombaka leswaku swilo hinkwaswo leswi hanyaka emisaveni swi ta hetelela hi ku fa.

4.9.2.1.1.5 “Masiku” (1987:6)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari wa ha kombisa leswaku loko nkarhi ni masiku swi ri ku fambeni, swivumbiwa leswi hanyaka swi hetelela swi fa, u ri:

- 1 Masiku minkondzo ya malembe;
- 2 Vana lava velekeriweke rifu ra ntumbuluko,

eka ntila wa 1 na 2 ku kombisiwa leswaku loko masiku ma ri ku fambeni, swivumbiwa swa ntumbuluko swa fa. Hileswaku vanhu ni leswi hanyaka emisaveni swi heleriwa hi nkarhi swi fa.

4.9.2.1.1.6 “Mafela-sopo” (1981:35)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi munhu loyi a felaka swidyoho swa

van'wana a faka ha yona, u ri:

- 1 A a tswaleriwe vutomi bya rifu,

Hileswaku munhu loyi xa yena loko a ha hanya, a hanyela ku xaniseka, a xanisekela van'wana ku fana na Yesu loyi a a velekeriwe ku fela swidyoho swa van'wana.

4.9.2.1.1.7 "A ka ha ri na mutsonga" (1987:39)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u tirhisa rito ra "rifu" hi ndlela yo gega ku kombisa leswaku ndhavuko wa nyamalala ni ku fa hikokwalaho ka ku va rixaka ri nga wu hlayisi. U ri:

- 1 Rifu ra rixaka ri le ku hehliweni ka ndhavuko,

Leswi swi vula leswaku loko rixaka ri nga tinyungubyisi hi ndhavuko wa rona ri le ku loveni na rona hikuva ndhavuko i rixaka.

4.9.2.1.1.8 "N'wi byele"(1987:5)

Eka xitlhokovetselo lexi, rito ra "rifu" ri tirhisiwa ku hlambanyisa exikarhi ka varhandzani leswaku ku hava lexi nga va hambanyisaka handle ka rona rifu. Mutsari u ri:

- 1 Wena na yena mi vumba ro tsakama,
- 2 Mi ta mbundzuxa ntsena hi rifu,

Vumba ro tsakama a ri fayeki. Ku va ri kota ku mbundzuka swi kombi matimba ya rifu. Ku va varhandzani lava va ta mbundzuxa hi "rifu" swi kombisa ku tiya ka rirhandzu ra ntiiyiso. Hi tlhelo swi kombisa matimba lawa rifu ri nga na wona ya ku va ri ta hambanyisa varhandzani vambirhi.

4.9.2.1.1.9 “Dyondza ku tikhensa” (1981:55)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u ri:

- 1 Vunene byi le hansi ka misava.
- 2 Byi vonaka ntsena enghoheni ya rifu,
- 3 Vunene i rifu.

Rito “rifu” eka ntila wa 1 ni le ka ntila wa 3 ri tirhisiwa ku kombisa leswaku loko munhu a file hi kona va n’wi khensaka. Ku va vunene byi ri “rifu” swi paluxa leswaku vunene ni mintirho yo amukeleka ya munhu yi vuriwa ntsena loko a file. Nakambe swi paluxa ku va rifu ri ri na vunene hikuva ri pfuna ku va vanhu va vona leswinene swa munhu loko se a file.

4.9.2.2. MBUYELELO WA RITO RA “BOLA” KUMBE “BORILE”

- 4.9.2.2.1 “Mbilu ya misava yi borile” (1981:1)
“U ri yini wena?” (1981:4)
“Vutivi byi borisa miehleketo” (1981:5)
“Rhumbu ra vukosi ri borile” (1981:8)
“Edeni wa thyaka” (1981:47)
“Dyondza ku tikhensa” (1981:55)
“Masiku”(1987:6)
“Sindzisa” (1987:30)
“Hlupheka” (1987:33)

Mutsari u tirhisa rito “bola” kumbe “borile” eka switlhokovetselo leswi nga laha henhla.

4.9.2.2.1.1 “Mbilu ya misava yi borile” (1981:1)

Eka xithhokovetselo lexi u tirhisa rito ra “borile” eka vito ra xithhokovetselo lexi ku kombisa ndlela leyi vudyohi byi tateke misava ha yona. Loko nchumu wu borile a wu

languteki naswona wa nuha. Leswi swi kombisa leswaku misava a yi languteki hi vudyohi.

4.9.2.2.1.2 "U ri yini wena?" (1981:3-4)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u ri:

- 1 N'wini yena u ri yini?
- 2 Loko swilondza swi pharuka swi borisa misava?

Xifaniso xa ku bola eka ntila wa 2 xi kombisa nxaniseko wa xisiwana lexi pfumalaka. Hi ndlela leyi mutsari u vutisa leswaku Yehova yena u ri yini loko a vona xisiwana xi xaniseka ku fikela eka mpimo lowu.

4.9.2.2.1.3 "Vutivi byi borisa miehleketo" (1981:5)

Eka xithhokovetselo lexi na kona mutsari u tirhisa rito ra "borisa" Hi rito leri mutsari u kombisa leswaku vutivi byi onha miehleketo ya vanhu. Leswi u swi vula hikokwalaho ka ku va vutivi byi tirhisiwe hi Valungu ku tekela Vantima tiko ra vona.

4.9.2.2.1.4 "Rhumbu ra vukosi ri borile" (1981:8)

Eka vito ra xithhokovetselo lexi mutsari u tirhisa rito ra "borile" ku kombisa ku onhaka ka vukosi bya Vantima. Leswi swi kombisa leswaku tihos i ta sweswi ti hambanile ni ta khale, a ta ha ri na nkoka. Leswi swi endliwe hi ku fika ka Valungu etikweni ra Vantima.

4.9.2.2.1.5 "Edeni wa thyaka" (1981:46- 47)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u ri :

- 1 Byongo bya swidyondzi byi borile.

Ku bola laha swi kombisa ku onhaka ka byongo kumbe miehleketo ya swidyondzi swa Vantima hi ku va swi tirhisiwa hi Valungu ku tshikilela Vantima-kulobye.

4.9.2.2.1.6 “Dyondza ku tikhensa” (1981:55)

Mutsari eka xithhokovetselo lexi u tirhisa rito ra “borile”, u ri:

- 1 (Vunene) byi file, byi borile.

Laha mutsari u kombisa leswaku vunene bya munhu a byi voniwi kumbe ku khensiwa a ha hanya kambe byi voniwa loko a file, a ri esirheni.

4.9.2.2.1.7 “Masiku” (1987:6)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u vula leswi hi masiku:

- 1 Vutomi bya n'wina byi le ku boleni;

Laha mutsari u kombisa leswaku loko nkarhi wu famba masiku ma le ku onhakeni, hileswaku ma le ku heleni. Mutsari u yisa mahlweni a ku:

- 2 Hi rhwaleni mi hi tlatlalata;
- 3 Hi vana va tandza ra ntsutsu wo bola-

Mutsari u kombisa leswaku vanhu a va hanyi hilaha ku nga heriki, loko masiku ma karhi ma famba va heleriwa hi vutomi ku fana ni tandza leri bolaka ri cukumetiwa.

4.9.2.2.1.8 “Sindzisa” (1987:30)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tirhisa xifaniso xa ku bola u ri:

- 1 Vutomi byi funengele ku bola,

Mutsari u tsundzuxa wanhwana Sindzisa leswaku vutomi bya hela, hikwalaho u fanele ku tirhisa nkarhi hi mfanelo.

4.9.2.2.9 "Hlupheka" (1987:33)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u ri:

- 1 Sweswi i nkarhi,
- 2 Wo loveka mbewu yi bola.

Laha mutsari u tsundzuxa Hlupheka hi ku tirhisa xifaniso xa ku bola. U vula leswaku i nkarhi wa ku hinkwaswo swa vutomi swi n'wi helela.

4.9.2.3 MBUYELELO WA RITO RA "VURIMBA" KUMBE "SWIRIMBANA"

- 4.9.2.3.1 "Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15 -16)
"Vabohiwa" (1981:38-39)
"Nghwavava" (1981:43)
"Xihangalasi" (1987:3)
"Milawu" (1987:3)

Mutsari u tirhisa rito "Vurimba" kumbe "swirimbana" eka switlhokovetselo leswi nga laha henhla.

4.9.2.3.1.1 "Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15 - 16)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u tirhisa rito ra "vurimba" ku kombisa ndlela leyi wajaha a phasaka ha yona vanhwana. U ri:

- 1 Marito ya xona i vurimba,

Vurimba i ntlhamu lowu rhiywaka ku phasa swihari. Mutsari u tirhisa rito ra "vurimba"

ku kombisa leswaku jaha leri ri tirhisa marito ya vuxisi ku onga vanhwana.

4.9.2.3.1.2 “Vabohiwa” (1981:38)

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u ri:

- 1 Mi nembuka mi nyeta swa vurimba;

Laha mutsari u kombisa leswaku vabohiwa va fanele ku tiyisela va nga vi na mhaka ni leswi va endliwaka swona ekhotsweni. Hileswaku va fanele va olova va amukela xin'wana ni xin'wana lexi vakhomi va vona va va endleka xona.

4.9.2.3.1.3 “Nghwavava” (1981:43)

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ndlela leyi nghwavava yi phasaka ni ku onga vavanuna ha yona, u ri:

- 1 Lebyi (vunghwavava) i vurimba bya mugugudwana.
- 2 Vurimba bya ku lovisa makhopolo na vamantintina.

Mbuyelelo wa “vurimba” exikarhi ka ntila wa 1 ni le ku sunguleni ka ntila wa 2 wu kombisa mpimo wa ku phasa ka nghwavava vavanuna vo hambana - hambana.

4.9.2.3.1.4 “Xihangalasi” (1987:3)

Vuphasi bya nghwavava bya vavanuna byi tlhela byi paluxiwa hi mutsari hi ku tirhisa rito ra “vurimba” eka xitlhokovetselo lexi, u ri:

- 1 Xihangalasi nkata swikwembu-
- 2 Vumburhi byaku i vurimba exirhombarhombeni xa vununa,

Ntila wa 2 wu kombisa leswaku vavanuna a va hundzi eka Xihangalasi, u va onga ivi a

va phasa hi vumburhi bya yena.

4.9.2.3.1.5 "Milawu" (1987:1)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u ri

- 1 Siku na siku ku tswariwa yintshwa,
- 2 Yi hundzuke swirimbana etshangaveni ra mina.

"Swirimbana" eka ntila wa 2 i xi yimeri xa swirhalanganyi kumbe swiphigo. Mutsari u kombisa leswaku milawu leyi tumbuluxiwaka hi vafumi va tiko siku rin'wana na rin'wana yi hundzuke swirhalanganyi ni swiphigo evuton'wini bya yena. Hileswaku ya tika naswona yi endla vutomi byi tika.

4.9.2.4 MBUYELELO WA RITO RA "MARHUMBI"

- 4.9.2.4.1 "Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15)
"Vukosi bya ka Gaza" (1987:2)
"Xihangalasi" (1987:3)
"Mi rhukane swikwembu" (1987:19)

Magaisa (1981 na 1987) u vuyelela "marhumbi" eka switlhokovetselo leswi nga laha hansi.

4.9.2.4.1.1 "Xi rhwele ntungu hi makatla" (1981:15)

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u tirhisa rito ra "marhumbi" u ri:

- 1 Lomu xi hundzeke kona i marhumbi;

Leswi swi kombisa mpimo wa vuonhi bya wajaha loyi a fambaka a onhetela vanhwana a va siya ni swihlangi.

4.9.2.4.1.2 "Vukosi bya ka Gaza" (1987:2)

Mutsari eka xithokovetselo lexi u ri:

1 Miti ya tihosi ta tolo i marhumbi,

Ku va miti ya tihosi ta khale yi ri "marhumbi" swi kombisa mpimo wa ku onhaka ka vukosi bya ka Gaza. Leswi swi vula leswaku tihosi ta sweswi a ti na nkoka naswona a ti pfuni nchumu.

4.9.2.4.1.3 "Xihangalasi" (1987:3)

Eka xithokovetselo lexi mutsari u kombisa vuonhi bya wanhwana, Xihangalasi. U ri:

1 Vona miti ya vanhu i marhumbi,

Leswi swi kombisa mpimo wa vuonhi bya Xihangalasi loyi a tshovaka miti ya vanhu hi ku rhandzana ni vanuna va vona. Leswi swi endliwa hi ku va Xihangalasi a nga lavi ku tekiwa.

4.9.2.4.1.4 "Mi rhukane swikwembu" (1987:19)

Eka xithokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku loko Vantima va xaniseka kumbe a va ta tsundzuka swikwembu swa vona, u ri:

1 Kumbe (Vantima) a va ta ya teka swikwembu emarhumbini.

Nchumu lowu wu saleke emarhumbini wu kombisa ku va wu nga ri na nkoka. Vantima na vona va teka swikwembu swa vona swi nga ri swa nkoka. Ku va Vantima va ta ya teka swikwembu "emarhumbini" swi kombisa leswaku a va lahlile ni ku rivala swikwembu swa vona. Mutsari u kombisa leswaku loko Vantima va xaniseka kumbe va nga tsundzuka swikwembu swa vona.

4.9.3 NKATSAKANYO

Ku ya hi leswi hi swi xopaxopeke laha henhla hi swi vonile leswaku Magaisa u swi kotile ku tirhisa timotifi ta marito ku tshikilela timhaka leti a tsalaka hi ton. Marito lama ya tsika swifaniso swo karhi eka miehleketo ya muhlayi.

4.10 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Magaisa (1981, 1987) i mutsari loyi a tirhisaka swigaririmi swo hambana-hambana hi ndlela ya vutshila. Ku ya hi leswi hi swi kaneleke eka ndzima leyi, Magaisa u tirhisa xigego hi tindlela timbirhi, yo kongoma ni yo anama. U tirhisa xigego tani hi xigaririmi xo karhi, a tlhela a tirhisa xigego lexi katsaka swigaririrmi leswin'wana, ku nga xihlambanyiso, xihundzulo ni xiylimelo, vuyimeri, vumunhuhati, xivulavulelo ni xivuriso. Eka ndzima leyi hi tlhele hi vona matirhisele ya mutsari ya timotifi ta marito to hambana, ti seketele timotifi ta nkongomelo ni hungu, leswi hi swi voneke eka 3.4. Hinkwaswo leswi loko swi hlanganile swi xongisa vutlhokovetseri bya yena ni ku nyika mapaluxelo ya yena ya hungu matimba yo hambana ni ya loko a a lo tirhisa ririm i ra masiku hinkwawo lero olova ni ku kongoma.

NDZIMA YA 5

5.1 MANGHENELO

Hilaha swi nga kombisiwa hakona eka 1.1.1, xikongomelo xa dyondzo leyi a ku ri ku xopaxopa matsalwa ya Magaisa (1981, 1987) hi kombisa minkongomelo, hungu ni timotifi leti a tsalaka ha tona kun'we ni vuxokoxoko bya mapaluxele ya hungu ra yena.

5.2 LESWI HI SWI KUMEKE EKA DYONDZO LEYI

5.2.1 Eka matimu ya Magaisa hi vonile leswaku vutlhokovetseri bya yena byi kuceteriwile hi swa vutomi bya yena. Ku va a fambile tindhawu to hlaya, Magaisa u hlanganile ni vanhu vo fana na Nkul. Zulberg, Nkul. Mayevu na Nkul. Marhanele lava n'wi hlohloteleke ku ya exikolweni ni ku tsala hikokwalaho ka ku vona nyiko ni vuswikoti bya yena. Hi swi vonile ni leswaku ndlela leyi a kuleke ha yona ya ndhavuko, ku nghena kereke ni mpfilumpfilu wa 1976 swi vile ni nkucetelo lowukulu eka vutsari bya yena.

5.2.2 Hi vonile naswona leswaku vutlhokovetseri bya Magaisa a byo ta hi le mpfhukeni kambe byi ni masungulo ni vutiseketeri hi vutlhokovetseri bya vatsari van'wana. Ku na ku fambelana swinene eka vutlhokovetseri bya Magaisa eka matsalwa ya yena hamambirhi ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo** (1987). Nakambe hi vonile mfambelano exikarhi ka vutlhokovetseri bya Magaisa na Nkondo (1989), Mashele (1982), Masebenza (1982), Mayevu (1988) na Marhanele (1981).

Lexi i xikombiso xa leswaku matsalwa ya ni ku yelana ni ku khapelana. Leswi hi nga vula leswaku swi kombisa nhlangano wa yumunhu kumbe wa vanhu hi ku hambana ka vona.

5.2.3 Mathyelo ya matsalwa ya Magaisa ya **Mihloti** (1981) na **Xikolokolo** (1987) hi ma vonile leswaku i ya nkoka swinene. Nkoka wa vito ra tsalwa ra

Mihloti wu paluxiwa swinene hi switlhokovetselo swa "Xirilo xa n'wana wa Afrika" (1981:16), "Nhloti" (1981:40) na "Mbilu ya misava yi borile" (1981:1). Eka xitlhokovetselo lexo hetelela mutsari u boxa swinene hungunkulu a ku "Misava yi khavaxelexe mihloti".

- 5.2.4 Kasi nkoka wa vito ra **Xikolokolo** (1981) wona wu paluxiwa hi switlhokovetselo swa "Milawu" (1987:10), "Ndzilekano" (1987:17) na "Byebyo i vutomi" (1987:23). A swo boha leswaku Vantima va landzelela milawu ni ku tekela nhlokweni mindzelekano leyi vekiweke hi Valungu. Xitlhokovetselo xa "Byebyo i vutomi" xi kombisa ku boha ka leswi humelelaka evuton'wini. Siku rin'wana vutomi bya nandziha, rin'wana bya tika naswona byi hela hi xihatla ku fana ni xiluva lexi sasekaka nkarhinyana, xi tlhela xi vuna xi fa. Hilaha hi nga kombisa hakona eka 2.5, nkoka wa vito leri wu tlhela wu kombisiwa hi Risenga (1993) loko a xopaxopa tsalwa leri a ku :

Most poems are about politics. The focus is on apartheid, oppression, diminution and harassment. An example of such is 'Milawu' (laws). This poem is about numerous laws and regulation imposed on blacks by the government and yet government itself does not realize the ten commandments laid down by God.

- 5.2.5 Nkoka lowu hi wu voneke wa matsalwa lawa wu kombisa leswaku vutlhokovetseri bya Magaisa i bya nkoka hikuva byi khumba timhaka ta vaakatiko tani hilaha hi nga kombisa hakona eka 2.5, loko Solzhenitsyn (eka Bill na Masunga 1983:21) a ku:

A literature that is not the breath of life for the society of its time, that dares not communicate its own pain and its fears to society, that does not warn in time against threatening moral and social dangers, does not deserve the name literature, it is only a facade.

- 5.2.6 Loko hi ri karhi hi nyika minhlavutelo ya mathema yo hambana ya matsalwa, hi vonile leswaku a swi olovi ku ta ni nhlamuselo leyi enerisaka hikuva munhu un'wana ni un'wana u ni mavonelo ya yena hi nchumu wo karhi. Hambileswi a swi nga olovi ku hlamusela nxopaxopo wa matsalwa, hi kume leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ntirho wa vutshila lowu wu lavaka muxopaxopi loyi a kotaka ku hlamusela, ku hlahuva ni ku ahlula tsalwa. Ku hava swipimelo eka nxopaxopo wa matsalwa hi ku va wu ri mavonelo ya muhlayi wa tsalwa rero loyi a ntshuxekeke ku va a hlamusela ni ku hlahuva tsalwa ro karhi.
- 5.2.7 Eka nhlavutelo hi kume leswaku ku na vuxaka lebyikulu exikarhi ka nxopaxopo wa matsalwa na xikolaxipi xa matsalwa hambileswi xikolaxipi xa matsalwa xi lavaka munhu loyi a tokoteke wo dyondza matsalwa hi ku landzerisa ni minkarhi ya wona. Hi tlhela hi vona vuxaka lebyikulu exikarhi ka lingwisitiki na matsalwa. Nxopaxopo wa matsalwa wu nge vi kona handle ka ku va muxopaxopi a tiva timhaka ta ririmi. Kasi ririmi i ra nkoka tani hileswi xi nga xona xitirho xa mutsari.
- 5.2.8 Hi vonile leswaku matsalwa ya ximanguvalawa ma na masungulo ya wona eka matsalwa ya ndhavuko, hikwalaho hi nge vuli leswaku matsalwa ya ximanguvalawa ya na nkoka ku tlula ya ndhavuko hikuva hinkwawo i minchumu ya vutshila leyi tirhisaka ririmi hi ndlela ya vutshila. Ririmi leri ri nga va hi ndlela ya xigego. Hi swi vonile leswaku xigego xi hi tindlela timbirhi, tani hi xigaririm xo karhi, ni xigego lex i katsaka swigaririm swo fana ni xihlambanyiso, xihundzulo ni xiyimelo, vuyimeri, yumunhuhati, xivulavulelo ni xivuriso.
- 5.2.9 Vutlhokovetseri i rixaka rin'wana ra matsalwa leri hi swi voneke leswaku a swi olovi ku ri hlamusela. Kambe hi ku pfuniwa hi vatsari vo hambana hi kume leswaku vutlhokovetseri i mphofulo wa ku titwa ka mutsari loku paluxiwaka hi ndlela ya swifaniso swa le miehlekeweni. Swifaniso leswi swi vumbiwa hi ku tirhisa ririmi hi ndlela yo hlawuleka leyi hambaneke ni ya masiku hinkwawo.
- 5.2.10 Eka minkongomelo hi vonile leswaku ku tele yo vilela hi swiyenge swo hambana swa vutomi bya vanhu, tani hi mafumelo ya tiko, ku hundzuka ka swa

mahanyelo, mahanyelo ya vanhu kumbe munhu hi un'we un'we. Mutsari u tsala ku nga ri hi ku vilela ntsena, kambe ni hi minkongomelo ya ku rhula, yo ndhundhuzela, rirhandzu ni vukati, vukhongeri, vudyuhari ni rifu, nkarhi, ntumbuluko xikan'we ni vutomi hi ku angarha.

5.2.11 Eka vutlhokovetseri bya yena hi ku angarha hi vona ku navela ka yena ka ku va swilo swi tshamiseka. Xikongomelo xa matsalwa i ku paluxa timhaka to karhi leti nga kona eka vanhu. Chapman (1973:7) u vula leswaku masungulo ya vutsari ya nga va timhaka ta matimu. Mutsari u tirhisa ririm hi vutshila ku va a paluxa matimu lawa. Leswi hi swi vonile loko Magaisa (1981:40) a tsala hi "Vuxika bya 1976" a tirhisa swifaniso hi ku hambana ka swona.

5.2.12 Vuswikoti bya Magaisa byo tirhisa swifaniso swo hambana hi byi vonile eka mapaluxele ya yena ya hungu. Hilaha hi nga kombisa hakona eka 5.2.9, u tirhisile xigego hi tindlela to hambana ku vumba swifaniso leswi. Tani hilaha hi swi voneke hakona leswaku xigego xi katsa ni swigaririmi leswin'wana, mutsari u tirhisile xigego tani hi xigaririmi xo karhi xikan'we ni xigego lexi katsaka xihlambanyiso, xihundzulo ni xiyimelo, vuyimeri, vumunuhuhati, xivulavulelo ni xivuriso. Vuswikoti lebyi byi kombisiwa hi Risenga (1993:83) hi ndlela leyi:

The poet uses striking metaphors which evoke imagery and bring compactness of meaning to the reader. He chooses well-suited words to convey meaning... The language usage is very good.

The poet has a strong command of metaphors.

5.2.13 Hi vonile leswaku vutlhokovetseri bya Magaisa byi ni timotifi to karhi. Timotifi leti ti nyika hungu ra yena matimba na ku humesa ntshikilelo wo karhi wa timhaka leti a tsalaka ha tonna.

5.2.14 Hi ku landza vuswikoti ni vutshila lebyi hi byi voneke eka vutlhokovetseri bya Magaisa, hi nga vula leswaku Magaisa hi un'wana wa vatsari va Vatsonga va nkoka no hlawuleka eka vutlhokovetseri bya ximanguva-lawa bya Xitsonga. A

swi hlamarisi ku va Nkul. Mayevu na Nkul. Marhanele va vonile nyiko leyi a nga na yona va n'wi hlohletela ku tsala. Vutlhokovetseri bya Magaisa i xikombiso xinene xa leswaku vutlhokovetseri bya Xitsonga byi fuwile ni ku va ka xiyimo xa le henhla ku fana ni bya tindzimi tin'wana.

5.3 SWIBUMABUMELO

- 5.3.1 Hi virule eku sunguleni leswaku vutlhokovetseri byo tsariwa bya Xitsonga byi andzile kambe ku na vusweti byikulu bya minxopaxopo ya byona. Kutani hi tsakela ku boxa miehleketo ni ku ntlhontlha vadyondzi va matsalwa leswaku va tsala switsalwana ni ku endla mindzavisiso hi vutlhokovetseri bya Xitsonga. Lexi i xin'wana xiyenge xa nkoka lexi fuwisaka ni ku ndlandlamuxa matsalwa ni ririmi.
- 5.3.2 Vaxopaxopi va matsalwa va ha khutaziwa ni ku ntlhontlhiwa ku va va fanele ku langutisa mhaka ya ku fambelana kumbe ku yelana ka matsalwa. Loko mindzavisiso ya muxaka lowu yo va kona, vadyondzi va ta kota ku vona nkoka wa vuxaka exikarhi ka matsalwa. Ku hava minxopaxopo leyi kombisaka mfambelano wa matsalwa eka nxopaxopo wa matsalwa ya Xitsonga. Lexi i xiphemu xin'wana lexi lavaka ku endzeriwa swinene.

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

A. MATSALWA LAMA XOPAXOPIWEKE (PRIMARY TEXTS)

1. Magaisa, J.M. (1981) : **Mihloti**, J.L. Van Schaik, (Pty) Ltd, Pretoria.
2. Magaisa, J.M. (1987) : **Xikolokolo Nguvu ya Pitori**, J.L.Van Schaik, (Pty), Ltd, Pretoria.

B. TIBUKU, MAPHEPHA NI TIJENALI LETI TIRHISIWEKE (CITED AND REFERENCE TEXTS)

1. Abrams, M.H. (1981) : **A Glossary of Literary Terms**, Holt Renehart and Saunders, Japan.
2. Baumbach, E.J.M. (1970) : **Klassifikasie Van die Tsonga dialekte van Rpubliek van Suid-Afrika**, Unpublished M.A Dissertation, Unisa, Pretoria.
3. Bill, M.C. na Masunga, S.H. (1983) : **Mbita ya Vutivi**, Sasavona Publishers, Braamfontein.
4. Brett, R.L. (1965) : **An Introduction to English Studies**, Edward Arnold Publishers Ltd, London.
5. Boulton, M. (1953) : **The Anatomy of Poetry**, Routledge and Kegan Paul, Ltd, London.

6. Brooks,C., Purser J.T.
na Warren, R.P (1967) : **An Approach to Literature**, Prentice-Hall International Inc, London.
7. Brooks, C na
Warren,R.P. (1976) : **Understanding Poetry**, Penguin Books, London.
8. Chapman, R. (1973) : **Linguistics and Literature**, Edward Arnold Publishers, Ltd, London
9. Chinweiza, I. (1988) : **Voice from Twentieth Century Africa Griots and Towncries**, Faber and faber Limited, London.
10. Citashe, I. W. W (1980) : New Nation: Literature, New Nation Press, Johannesburg.
11. Cohen, B.B. (1973) : **Writing Themes about Literature**, Freshman and Co, England.
12. Coombes, H (1953) : **Literature and Criticism**, Penguin Books, Ltd, London.
13. Coulson J, Carr,C.T,
Hutchinson,L, na
Eagle D (1962) : **Oxford Illustrated Dictionary**
Oxford University Press, London
14. Cuddon, J.A. (1979) : **A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory**, Penguin Books, Ltd, England.

15. Cuddon, J.A. (1980) : **A Dictionary of Literary Terms**, Doubicy and Company, I.N.C., London.
16. Daiches, D. (1986) : **Critical Approaches to Literature**, Longman group, Limited, England.
17. Dutton, R. (1986) : **An Introduction to Literary Criticism**, Longman York Press, London.
18. Endemann, T.M.H. (1952) : **Die Intonasie van Tsonga**, Unpublished M.A Dissertation, Unisa, Pretoria.
19. Finnegan, R. (1970) : **Oral Literature in Africa**, Oxford University Press, London.
20. Fowler, R. (1973) : **A Dictionary of Modern Critical Terms**, Routledge and Kegan Paul, L.T.D, London.
21. Golele, N.C.P. (1993) : **Paper prepared in Honour of Prof. M.E.R. Mathivha**, Unpublished.
22. Golele, N.C.P. (1993) : **Paper prepared in Honour of Prof. M.E.R. Mathivha**, Unpublished.
23. Grace, W. (1965) : **Response to Literature**, M.C. Graw - Hill, New York.
24. Gray, M. (1984) : **A Dictionary of Literary Terms**, York Press, Longman group, Hong Kong.

25. Guma, S.M. (1983) : **The Form, Content and Technique of Traditional Literature in Southern Sotho**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
26. Hawthorn, J. (1992) : **Concise Glossary of Contemporary Theory**, Routledge, and Hall, I.N.C, Great Britain.
27. Heese, M. na Lawton, R. (1988) : **The New Owl critic: An Introduction to Literary Criticism**, Heeregrat, Cape Town.
28. Jefferson, A. na Robey, D. (1986) : **Modern Literary Theory**, Batford, London.
29. Jennings, J.G. (1915) : **An Essay on Metaphor**, Blakie and Son, L.t.d, London.
30. Jones, E.D. Palmer,E Na Jones, M. (1988) : **Oral and Written Poetry in African Literature today**, James Currey, L.t.d, London.
31. Kahn,J.E. (1985) : **The Right Word at the Right Time**, The Reader's Digest Association Limited, London
32. Kganyago, M.F. (1995) : **Protest and Ideology in H.M.L. Lentsoane's Lalo la Moreti**, Unpublished honours Research Paper,

UNIN, Pietersburg.

33. Langacker, R.W. (1967) : **Language and its Structure**, Harcourt, U.S.A.
34. Leech, N.G. (1990) : **A Linguistic Guide to English Poetry**, longman, I.N.C, U.S.A.
35. Lenake, J.M. (1982) : **The Poetry of K.E. Ntsane**, Unpublished D. Litt. Thesis, UNISA, Pretoria.
36. MCArthur, T. na
MCArthur, F. (1992) : **The Oxford Companion to the English Language**, Oxford University Press, Inc, New York.
37. Makgamatha, P.M. (1990) : **The Nature of Prose Narrative in Northern Sotho**, Unpublished D Litt. Thesis, UNISA, Pretoria.
38. Malungana, S.J. (1994) : **Vuphati: Praise Poetry in Xitsonga**, Unpublished M.A. Dissertation, RAU, Johannesburg.
39. Marhanele, M.M. (1980) : **Vumunhu bya Phatiwa**, J.L. Van Schaik, (Pty), Ltd, Pretoria,
40. Marhanele, M.M. (1978) : **Swifaniso swa Vutomi**, J.L. Van Schaik, (Pty), Ltd, Pretoria.
41. Marhanele, M.M. (1981) : **Xingulani xa Ririmi**, J.L. Van

- Schaik,(Pty), Ltd, Pretoria.
42. Marivate, D.C. (1938) : **Sasavona**, Sasavona Publishers and Booksellers, Morija, Lesotho.
43. Marivate, C.T.D. (1973) : **Tsonga Folktales: Form,Content and Delivery**, Unpublished M.A Dissertation,UNISA, Pretoria.
44. Marivate, C.T.D. (1983) : **Mpambulwa wa Swithhokovetselo**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
45. Marivate, C.T.D. (1983) : **Mbalango wa Matsalwa ya Xitsonga**, De Jager - HAUM Publishers, Pretoria.
46. Masebenza, B.J. (1965) : **Chochela-Mandleni**, J.L. Van Schaik, (Pty), Ltd, Pretoria.
47. Mashabela, P.H.D. (1979) : **Theme and Expression in Matsepe's Poetry**, Unpublished M.A Dissertation, UNIN, Pietersburg.
48. Mashele, B.H.M. (1982) : **A hi Hlomeni**, Morija Printing works, Lesotho.
49. Maswanganyi, T.B. (1991) : **Nkoka wa Vito ra Tsalwa ra J.M. Magaisa ra Mihloti**, Unpublished Honours research paper, UNIN, Pietersburg.
50. Mathumba, D. I. (1988) : **Some Aspects of the Tsonga Proverbs**, Unpublished M.A.

Dissertation, UNISA, Pretoria.

51. Mayevu, G.S. (1988) : **Macakala ya Miehleketo**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
52. Mayevu, G.S. (1978) : **The Predicative Relative Construction in Tsonga**: A descriptive Study of its Forms and Function, Unpublished M.A Dissertation, UNIN, Pietersburg.
53. Milubi, N.A (1983) : **The Poetry of R.F. Ratshitanga: A Critical Evaluation of the Poetry of Protest**, Unpublished M.A. Dissertation, UNIN, Pietersburg.
54. Milubi, N.A. (1988) : **Aspects of Venda Poetry: A Critical reflection on development of Poetry from the Oral Tradition to the Modern Forms**, D. Litt. Thesis, Unpublished, UNIN, Pietersburg.
55. Mkhabela, L (1991) : **Xitayili xa J.M. Magaisa eka Tsalwa ra Mihloti** , unpublished Honours research paper, UNIN, Pietersburg.
56. Moleleki, A.M. (1988) : **A Study of Some Aspects of K.P.D. Maphall's Poetry**, Unpublished M.A Dissertation, U.C.T, Cape Town.

57. Mokgoatšana, S.N.C. (1993) : **The use of Metaphorical Language in Modern Northern Sotho Poetry**, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
58. Moloi A.J. (1968) : **Comparative Study of the Poetry of Ntsane and Khaketla**, Unpublished M.A Dissertation, UNISA, Pretoria.
59. Moloi, A.J. (1968) : **Comparative Study of the Poetry of Ntsane and Khaketla**, Unpublished M.A. Dissertation, UNISA, Pretoria.
60. Murhwampinda, S.C. (1993) : **A Preliminary Study of Venda Praise Poetry**, unpublished MA Dissertation, UNISA, Pretoria.
61. Ndhambi, E.P. (1949) : **Swiphato swa Vatsonga**, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.
62. Nkondo, C.P.N. (1973) : **The Compound Noun in Tsonga**, Unpublished M.A Dissertation, UNISA, Pretoria.
63. Nkondo, C.P.N. (1986) : **A hi Twisiseni Matsalwa**, Morester, Pietersburg.
64. Nkondo, R.L. (1992) : **Vutlhokovetseri ni Nkoka wa byona**, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.

65. Nkondo, W.Z. (1989) : **Mbita ya Vulombe**, J.L.Van Schaik, (Pty) Ltd, Pretoria.
66. Nkuna, Z.S. (1988) : **Xigego**, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
67. Nkuzana, K.J. (1988) : **A Critical Evaluation of the Poetry of E.P. Ndhambi and W.Z. Nkondo**, Unpublished M.A. Dissertation, UNISA, Pretoria.
68. Ntsan'wisi, H.W.E. (1965) : **The Idiom in Tsonga**, Unpublished M.A Dissertation, UNISA, Pretoria.
69. Ntuli, D.B.Z. na Swanepoel, C.F. (1993) : **Southern African Literature in African Languages: A Concise Historical Perspective**, Acacia Books, Cape Town.
70. Ntuli, D.B.Z. na Swanepoel, C.F. (1993) : **Southern African Literature in African Languages: A Concise Historical Perspective**, Acacia Books, Cape Town.
71. Nxumalo, N.E. (1994) : **Norminal Modifiers in Xitsonga**, Unpublished M.A. Dissertation, Stellenbosch, Cape Town.
72. Paton, A. (1948) : **Cry, the Beloved Country**, Penguin Books, Great Britain.

73. Peck, J. na
Coyle, P.M. (1984) : **Literary Terms and Criticism**,
Macmillan Education, Ltd, London.
74. Reeves, J (1965) : **Understanding Poetry**, Education
Press, London.
75. Ridout, R.A. na
Clarke, O.W. (1971) : **A Reference Book of English**, The
Macmillan press Limited, London.
76. Rikhotso, F. (1989) : **Vatsari va Vatsonga**, Shuter and
Shooter, Pietersburg.
77. Risenga, D.J. (1993) : **South African Journal of African
Languages**, Vol 13, ALASA.
78. Risenga, D.J. (1995) : **A Comparative Study of Satire and
Humour as Communicative
Strategies in Poems of four Tsonga
Poets**, Unpublished M.A Dissertation,
UNISA, Pretoria.
79. Roberts, E.V. (1977) : **Writing Themes about Literature**,
Prentice Hall, London.
80. Ruse, C. na
Hopton, M. (1992) : **The Cassell Dictionary of Literary
and Language Terms**, Cassell
Publishers, London.
81. Schreiber, S.M. (1995) : **An Introduction to Literary Criticism**,

Pegaman press, London.

82. Swanepoel, C.F. (1990) : **African Literature: Approaches and Application**, De Jager- HAUM, Pretoria.
83. Tlali, M. (1984) : **Mihloti**, Skotaville Publishers, Braamfontein.
84. Tulloch ,S. (1992) : **The Reader's Digest Complete Wordfinder**, Reader's Digest Association Limited, London.
85. Wellek, R. na
Warren, A. (1978) : **Theory of Literature**, Penguin Books Ltd, U.S.A.